

T.C
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**KANUNİ SULTAN SÜLEYMAN DEVRİ
OSMANLI DEVLETİNDE BÜROKRATİK YAPI
(1520-1566)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Danışman
Prof. Dr. Bayram KODAMAN**

**Hazırlayan
Yasemin YAYLA**

ISPARTA-2001

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

İÇİNDEKİLER
KISALTMALAR
ÖNSÖZ
GİRİŞ

BÜROKRASİ VE OSMANLI DEVLETİ'NDE BÜROKRATİK KÜLTÜRÜN KAYNAKLARI

I. Bürokrasi Kavramı

1. Bürokrasinin Tanımı
2. Bürokrasinin Gelişimi

II. Osmanlı Devleti'nde Bürokrasi ve Osmanlı Bürokratik Kültürünün Kaynakları

1. Osmanlı Devletive Bürokrasi
2. Osmanlı Bürokratik Kültürünün Kaynakları
 - A. Türk-İslam Bürokrasi Geleneği
 - a. Hun İmparatorluğu
 - b. Göktürk Devleti
 - c. Uygur Devleti
 - d. İslam Devleti
 1. Abbasiler
 2. Emeviler
 - e. Karahanlı Devleti
 - f. Büyük Selçuklu Devleti
 - g. Türkiye Selçuklu Devleti
 - h. Anadolu Beylikleri
 1. Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri
 - i. İlhanlı Devleti
 - j. Memluklar
 - k. Eyyubiler
 - B. İran Bürokrasisi
 - C. Bizans Bürokrasisi

I. BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE BÜROKRASİ VE DAYANDIĞI ANA ESASLAR

I. Osmanlı Devleti'nde Yönetici Sınıf Kavramı

II. Osmanlı Devleti'nin Yönetim Örgütüne Kaynaklık Eden Temel Sistemler

1. Hakimiyet Anlayışı
2. Hukuk
3. Tımar Sistemi
4. Kul Sistemi
5. Merkezîyetçilik

III. Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Yönetim Örgütünün Oluşum Süreci

II. BÖLÜM

KANUNİ SULTAN SÜLEYMAN DEVRİ OSMANLI DEVLETİ'NDE BÜROKRATİK YAPI

I. Kanuni Sultan Süleyman Devrinin Genel Karakteri

1. Şehzadelik Dönemi
2. Hükümdarlık Dönemi

II. Kanuni Sultan Süleyman Devri Osmanlı Devleti'nde Bürokrasi

1. Merkez Bürokrasisi

- A. İdari Bürokrasi
 - a. Padişah
 - b. Divan-ı Humayun ve Üyeleri
 1. Vezir-i Azam ve Kubbealtı Vezirleri
 2. Kadaskerlik
 3. Nişancı
 4. Defterdarlık
 5. Rumeli Beylerbeyliği
 6. Yeniçeri Ağalığı
 7. Kaptanpaşalık

- c. Divan-ı Humayun Görevlileri
 - 1.Defter Emni
 - 2.Reisülküttab
 - 3.Tezkireciler
 - 4.Çavuşbaşı
 - 5.Kapıcılar Kethüdası
 - 6.Tercümanlar
 - 7.Sadaret Kaymakamı
- d. Divan-ı Humayun Bürokrasisi
- B.Mali Bürokrasi
 - a.Defterdar
- C.Askeri Bürokrasi
 - a.Kapıkulu Ordusu
 - b.Donanma
- D.Adli Bürokrasi
 - a.Kadıaskerler
 - b.Şeyhülislam
 - c.İstanbul Kadılığı
- E.Dini Bürokrasi
 - a.Şeyhülislamlık
 - b.Nakib'ül-eşraf
 - c.Mir-i Hac
- F.Saray Bürokrasisi
 - a. Enderun
 - b. Birun
 - c. Harem
- 2.Taşra Bürokrasisi**
- A.İdari Bürokrasi
 - a.Beylerbeylik
 - b.Sancak
 - c.Kaza
 - d.Emirlik
 - e.Voyvodalık
 - f.Kethüdalık
- C.Adli Bürokrasi
 - a.Kadılık
 - b.Naib
- D.Dini Bürokrasi
 - a.Kaza Müftisi
- E.Askeri Bürokrasi
 - a.Sancak Beyi
 - b.Deryabeyi
 - c.Alaybeyi
 - d.Tımarlı Subaşı
 - e.Çeribaşı
- III.Kanuni Devri Osmanlı Bürokrasisine Ait Genel Değerlendirme**
- SONUÇ**
- KAYNAKÇA**

KISALTMALAR

age	Adı geçen eser
agm	Adı geçen makale
AİD	Amme İdaresi Dergisi
Ans.	Ansiklopedi
AÜHF	Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi
AÜDTCFD	Ankara Üniversitesi Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
AÜİF	Ankara Üniversitesi İktisat Fakültesi
AÜSBF	Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Çev.	Çeviren
DGBİT	Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
DH	Divan-ı Humayun
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
Haz.	Hazırlayan
İA	İslam Ansiklopedisi
İÜ	İstanbul Üniversitesi
İÜEF	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İÜHFM	İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası
İÜSBF	İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
İÜTD	İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi
KSS	Kanuni Sultan Süleyman
Mad.	Madde
Matb.	Matbaa
MD	Mühimme Defteri
OSAV	Osmanlı Araştırmaları Vakfı
Sad.	Sadeleştiren
SAD	Selçuklu Araştırmaları Dergisi
TDA	Türk Dünyası Araştırmaları
TDAV	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
THİTM	Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası
TÜSİAD	Türkiye Sanayici ve İş Adamları Derneği
TODAİE	Türkiye Orta Doğu ve Amme İdaresi Enstitüsü
TTK	Türk Tarih Kurumu

TTKB	Türk Tarih Kurumu Bildirileri
Ün.	Üniversite
YYLT	Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi
YDT	Yayınlanmamış Doktora Tezi

ÖNSÖZ

Osmanlı İmparatorluğu Akdeniz uygarlığı üzerine kurulan, dünyanın en büyük ve en uzun ömürlü devletlerinden biridir. Bu devlet kurumlarıyla imparatorluğun yönetimini gerçekleştirmiştir. Bir uç beyliğinden cihan devletine geliş bürokratik yönetim örgütünün gelişimiyle mümkün olabilmektedir. Devletin büyümesinin, siyasi-askeri başarıların kazanılmasının altında gelişen bürokratik yapının etkisi büyüktür.

Osmanlı bürokratik yapısıyla ilgili çalışmalar şu an yetersiz düzeydedir. İ.Hakkı Uzunçarşılı'nın çalışmaları bir giriş niteliğinde olup; Halil İnalçık, İslam Ansiklopedisindeki "Reisiülküttab" makalesi ile Osmanlı bürokratik kurumunun analitik incelemesini başlatmıştır. Araştırma azlığı, arşiv malzemesinin yorumlanmasını güçleştirmektedir. Cornell Fleischer'in, dönemin edebi ürünleri üzerine inşa ettiği, "Tarihçi Ali Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati" isimli eseri bürokrasi çalışmalarına yeni bir pencere açmıştır. Ali Akyıldız'ın "Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform", Carter Findley'in "Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform" isimli eserleri Tanzimat dönemi bürokrasisi açısından önemli bir eserdir.

Son yıllarda doktora ve yüksek lisans tezleri bilgi dağarcığını artırmaktadır. Bunlar arasında, Erhan Afyoncu'nun "Osmanlı Devlet Teşkilatında Defterhane-i Amire (XVI-XVIII)", Sevgi Gül Akyılmaz'ın "Reisülküttab ve Osmanlı Hariciye Nezareti'nin Doğuşu" isimli doktora tezlerini, Recep Ahıskalı'nın "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Reisülküttaplık Müessesesi", Bilgin Aydın'ın "Osmanlı Yenileşmesi Döneminde Bab-ı Meşihatın Bürokratik Yapısı ve Evrak İdaresi", Murat Uluskan'ın "Divan-ı Humayun Çavuşbaşılığı" , Murat Akgündüz'ün "Osmanlı Devletinde Nişancılık", Filiz Çalışkan'ın "Osmanlı Devleti'nde Teşrifat Kalemi ve Teşrifatçılık", Rıfat Günalan'ın "Osmanlı Bürokrasisinde İradeler ve İradelerin Form Özellikleri" isimli yüksek lisans tezlerini sayabiliriz.

Kanuni Sultan Süleyman 26 yaşında tahta geçmiş ve 46 yıl saltanat sürmüştür. Saltanat süresince Osmanlı orduları Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarında birçok muharebeler yapmış ve kazanılan zaferlerle imparatorluk arazisi büyük genişlemeler kaydetmiştir. XVI.yy. da şuurlu ve uyanık bir devlet idaresi mevcuttur. Devlet doğal sınırlarına ulaştırılmıştır¹ Bu genişlemeyle birlikte merkez ve taşra Osmanlı Bürokratik yapısı da büyük bir gelişme göstermiştir. Osmanlı Devletinde bürokrasi, veziriazamında içinde bulunduğu en yüksekten en aşağı yönetici memurlar halkasıdır. Padişah'tan sonra gelen bütün yöneticiler bürokrattır. Padişah, dini ve dünyevi iktidarı temsil eden askeri, sivil ve ilmi bürokrasinin başıdır.

Kanuni dönemine ait kaynak eserler dönem açısından büyük önem taşır. Kanuni döneminde tarih yazıcılığı devam etmişse de, Kanuni sarayda şehnamecilik makamını oluşturmuştur. Şehnameler farsça manzum ve methiye tarzında bir Osmanlı Tarihi yazmakla görevli kimselerdi. Kanuni dönemine ait yazılmış gazavatname türünden eserler bu dönem için önemli bir kaynağı oluştururlar. Bu döneme ait gazavatnamelerin Agah Sırrı Levent tarafından toplu bir tasnifi sunulmuştur². Tevarih-i Al-i Osman çizgisinde de eserler verilmiştir. Bunlar arasında Lütfi Paşa'yı ve Matrakçı Nasuh'u sayabiliriz.

Kemalpaşazade de (İbn Kemal), Tarihçi, şair, kazasker ve müderristir. Kanuni döneminde şeyhülislamlığa kadar yükselmiştir. Fıkıh, hadis, tefsir ve edebiyat ile uğraşmışsa da tarihçiliği ile tanınır. Eserine 1505-1506 yılında başlamış, eserlerine defter adı verilerek her sultan dönemine bir defter ayırmıştır. VIII.defteri Yavuz döneminde tamamlayıp padişaha takdim etmiştir. Kanuni döneminde Yavuz dönemini anlatan IX.defteri tamamlamış X.defterde de Mohaç muharebesi bitimine kadar olan Kanuni döneminden bahsetmiştir³.

Lütfi Paşa (1488-1553), beylerbeylik, sadrazam, valilik gibi görevlerde bulunmuştur. Arnavud asıllıdır. Yavuz Sultan Selim'in damadıdır. Kanuni döneminde sadrazamlık yapmıştır. Tevarih-i Al-i Osman ve Asafname adlı eserleri ile ün kazanmıştır. Eseri kendinden önce gelenlerin eserlerinden toplama niteliğindedir. Eser 1553 yılına kadar ki olayları içine alır. Bilhassa kendi vezirlik ve sadrazamlık dönemleri için verdiği bilgiler ve devletin aksayan işleyişi hakkındaki eleştirileri önemlidir.

¹Bernard Lewis, "Osmanlı İmparatorluğunun İnhitâtı üzerine Düşünceler", **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, III, sa. 1-2, 1960, s.163

² A.Sırrı Levend; **Gazavatnameler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavatnamesi**, TTK, Ankara 1956, s.39-79

³ İbn Kemal ; **Tevarih-i Al-i Osman VII.Defter**, Haz.Şerafettin Turan, TTK, Ankara 1954, s.5-6

Asafname adlı eserinde ise sadrazamlara dayanarak yönetim bilgilerini ve halkla olan ilişkilerini anlatır.

Kanuni döneminin bir diğer tarihçisi de Matrakçı Nasuh'tur. Aynı zamanda hattattır. En önemli eseri, Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakayen'dir. Kanuni'nin 1533-1536 yılları arasında yaptığı iki Irak seferini anlatır. 1520-1547 yılları arasını anlatan bir tarihi vardır. Mecmu'ı Menazil isimli eserin de Kanuni'nin İran seferinden bahs olunur. Bir de Fetihname-i Boğdan isimli bir eseri vardır ve Boğdan'ın fethini anlatır. Ayrıca Taberi'nin tarihini Mecmua't Tevarih adıyla Türkçeye çevirmiştir.

XVI.yy.ın en önemli tarihçilerinden birisi de Hoca Sadeddin Efendi'dir. Şair, müderris, ve şeyhülislamdır. Ebussuud Efendi'den ders almıştır. III.Murad'a Manisa'da öğretmenlik yapmış ve Hacı-i Sultan ünvanını almıştır. 1596'da Eğri ve Haçova seferlerine katıldı. En önemli eseri Tac'üt Tevarih'tir(Tarihlerin Tacı). Eserini II.Selim döneminde yazmaya başlamış ve I.Murad'a kadar olan kısmı bu padişah zamanında tamamlamıştır. Eserde Kanuni dönemi işlenmemiştir. Bu eser XVI.asır Türkçesinin en önemli kaynağı olup , önemli bir tarih kaynağıdır.Osmanlı Devletinin kuruluş döneminin temel kaynaklarından⁴.

XVI yy.da Gelibolulu Mustafa Ali bir genel tarih yazmıştır. Tarihçi, şair, müderris, defterdar ve mutasarrıftır. En önemli eseri Küh'ül Ahbar'dır. Peygamberler, İslam halifeleri ve emirleri ile Osman Gaziden başlayarak III.Mehmed'e kadar geçen tarihi olayları 4 ciltte anlatmıştır. Eser 1591-1599 yıllarında yazılmıştır. Menakıb-ı Hünervaran isimli bir biyografi kitabıdır.

Peçevi İbrahim Efendi(1574-1650)'nin de bir tarihi vardır. 1593'te orduya katılmış, Avusturya savaşlarının çoğunluğunu görmüştür. Önemli görevler yapmıştır.Vali, defterdar ve beylerbeyi görevlerinde bulunmuştur.1641'de devlet görevinden çekilerek Budin ile Peçuy'da tarih eserini yazmaya başladı. Gençliğinden itibaren tarihe ilgi duymuştur. Eserini 1641'de Budin beylerbeyi Musa Paşa'ya sunmuştur. Bu şahısta tarih ilmi ile alakalıdır ve İbrahim Efendi'ye eserinin büyük çoğunluğunu savaşların oluşturduğunu söyleyerek esere antlaşmaları ilave etmesini bildirmiştir. Bunun üzerine Peçevi, yabancı tarih kitaplarına başvurmuştur. Bu çalışma neticesinde bugünkü eser ortaya çıkmıştır. Macar tarihçilerinin eserlerini kullanmıştır. Batı kaynaklarını kullanan ilk Osmanlı tarih yazarıdır. Kaynaklarını iyi kullanmış ve kaynak tenkidi de yapmıştır. Eseri 1520-1641 yılları arasını anlatır. İki cilttir. Kanuni

⁴ Hoca Sadeddin Efendi; **Tac'üt Tevarih**, c.I, Sad.İsmet Parmaksızoğlu, MEB, İstanbul 1974,s.IX-XIII

dönemi açısından önemli bir kaynaktır. Eserde sadece askeri ve siyasi olaylara yer verilmemiş, kültürel, sosyal konularda da bilgiler verilmiştir.

Solakzade Hemdemi (1590-1657), XVII.yy.ın ilk yarısında yaşamıştır. Tarihçi ve şairdir. Babasının solakbaşılık görevinde dolayı bu isimle çağrılır. Hayatı hakkında pek bilgimiz yoktur. Saray hizmetlerinde bulunmuştur ve enderundan yetişmiştir (Hasoda).Tarihini hasodabaşı Hasan Ağa'nın teşviki ile yazmıştır. Devletin kuruluşundan 1544 yılına kadar olan olayları anlatır⁵.

Katip Çelebi'nin, Tuhfet'ül Kibar fi Esfar'il Bihar adlı eserinde ise 1460 yılından itibaren 1656 Girit savaşına kadar geçen bütün Osmanlı deniz savaşlarını anlatır.Türk denizcilik tarihinin önemli bir kaynağıdır.

Araştırma eser çerçevesinde, Kanuni döneme ait en önemli çalışmalar, Tayyib Gökbilgin'in İslam Ansiklopedisinde yazdığı makale, Albert Howe Lybyer'in "Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi", Josef Matuz'un "Das Kanzleiwesen Sultan Süleymans Des Prachtigen" ve Cornell Fleischer'in yukarıda zikrettiğimiz eserini sayabiliriz.

Osmanlı Klasik dönem Osmanlı bürokrasisi bu dönemde şekillenmiş ve devlet her açıdan doruk noktasını bu dönemde yaşamıştır. Bu sebeble yayınlanmış mühimme defterleri, kanunnameler, Osmanlı tarihleri, tetkik-araştırma eserler ve makaleler çerçevesinde bu dönemi analiz etmeye çalıştım. Giriş bölümünde bürokrasinin tanımını gelişimini ve Osmanlı Bürokratik Kültürünün kaynaklarını; birinci bölümde Osmanlı Bürokrasinin dayandığı temel sistemleri, ikinci bölümde de Kanuni Devri Osmanlı Bürokrasisini merkez ve taşra başlıkları altında idari, mali, askeri, adli, dini bürokrasi olarak gruplandırarak inceleme çalıştım.

Çalışmam sırasında yardımını esirgemeyen danışman hocam Prof Dr. Bayram Kodaman'a ve Yard Doç Dr. Behset Karaca'ya teşekkürü bir borç bilirim.

⁵ Kemal Özergin; "Solakzade", İA,c.X,s.748-750

GİRİŞ

BÜROKRASİ VE OSMANLI DEVLETİNDE BÜROKRATİK KÜLTÜRÜN KAYNAKLARI

Bürokrasi, yönetim ve siyaset ile ilgili bir kavramdır. Bürokrasi ile ilgili çalışmalar genelde üç yönde gelişmiştir. Birincisinde bürokrasi biçimsel bir yaklaşımla ele alınmakta ve bir örgüt profili ortaya çıkarılmaktadır. İkinci olarak ise bürokrasi sosyolojik bir süreç olarak ele alınmakta, bürokrasinin sınıfsal niteliği, toplum içinde ve toplumsal değişim içindeki yeri, bürokratik davranışlar, değerler ele alınmaktadır. Üçüncü olarak da siyasal iktidar-bürokrasi ilişkileridir⁶.

Osmanlı bürokratik yapısı 600 yıllık bir dönemi aşan bir süreçte incelenmektedir. Osmanlı Devleti'nde bürokratik yapı ilk kurumlaşmalarla ortaya çıkmış sonra bu yapı çözülmüş, bu çözüme Batı ile etkileşim neticesinde yeni bir

⁶ Gencay Şaylan; **Türkiye`de Kapitalizm Bürokrasi ve Siyasal İdeoloji**, İletişim yay. , s. 22-23

bürokratik yapıyı ortaya çıkarmıştır. Bu bürokratik yapı ise Cumhuriyet Devri bürokrasisine kaynaklık etmiştir⁷.

Ele aldığımız tez konusu itibariyle bürokrasi pek çok anlamıyla birlikte ele alınacaktır. Devrin yönetim yapısı, örgütü ve bunların özellikleri ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

I. Bürokrasi Kavramı

1 Bürokrasinin Tanımı

İnsanlık varolalı beri yönetim olgusu bir ihtiyaç olmuş ve zamanla bir arada yaşama, toplumsallaşma süreciyle birlikte zaruret haline gelmiştir. Bunun ötesinde yönetim birey açısından da vazgeçilmez bir ihtiyaçtır. Her birey kendi hayatını tanzim etmeye yönelik çabalarda bulunmakta olup yaşadığı toplumun yönetiminde de birey olarak bir değer ifade etmektedir. Aristo'ya göre insan "siyasal bir varlık" ve doğası gereği "iyi" ya da "erdemli" topluma ulaşmak için siyasal topluluk halinde bir örgütlenme içerisine giren toplumsal bir varlıktır⁸.

Yönetim kavramı en geniş anlamda "amaçların etkili ve verimli bir biçimde gerçekleştirilmesi maksadıyla bir insan grubunda işbirliği ve koordinasyon sağlamaya yönelik faaliyetlerin tümünü ifade eder⁹." Yönetim kavramının ortaya çıkışını ve yönetim örgütlerinin gelişim aşamalarını ortaya koymak materyal eksikliği yüzünden oldukça zordur. Yönetim tarihini ard arda sıralanmış, kendinden önceki devrin mirasına sahip olarak gelişen ve kendinden sonraki örgüte de miraslık yapacak bir aşamalar dizisi olarak görmek mümkündür. Ancak bunu yaparken tarihin her zaman ve her yerde aynı hız ve süreklilikle gelişmediği düşünülerek genellemelerden sakınılmalıdır. Aynı zamanda "tarihin aşamalı akışı", tarihsel hareketin kendisini değil bir profilini çıkarmaktadır¹⁰.

Yönetim tarihi incelendiğinde anaerkilliğin hakim olduğu yönetimsiz bir dönem ve devamında gelişen yönetim döneminin varlığı görülmektedir. İki milyon yıl öncesi insanlığı küçük, dağınık ve birbirinden kopuk toplumsal kümeler içinde yaşarlardı. Bu topluluklarda bazı toplumsal örgütlenme biçimlerine rastlansa da, bunlar "yöneten", "yönetilen" ayrıklığına dayalı yönetsel biçimler değildi. Yerleşik hayata ve avcılık ve toplayıcılıktan üretim ekonomisine geçilmesiyle beraber yeni bir dönem başlamış,

⁷ Metin Heper; **Bürokratik Yönetim Geleneği**, ODTÜ yay. , Ankara 1974, s. 28

⁸ Adem Çaylak; **Osmanlı'da Yöneten ve Yönetilen Bir Şerif Mardin Çözümlemesi**, Vadi yay. , Ankara 1998, s. 16

⁹ Atilla Baransel; **Çağdaş Yönetim Düşüncesinin Evrimi**, c. I, İÜ yay. , İstanbul 1979 s. 25

anaerkil yapı ve ortak mülkiyet çözülmüş ve yönetsel örgütlenme süreci başlamıştır. Maden çağına girilmesiyle beraber baba erkil yapı hakim olmuş ve yerleşmiş bir önderlik yapısı ve özel mülkiyet kavramları ortaya çıkmıştır. Savaş ve köleleştirme, yöneten-yönetilen ayrışması, mal ve köle zengini savaş şefleri topluma damgasını vurmuştur. Kapitalizmin hızlı gelişmesi ve buhar gücünün üretime katılması ile ataerkil yönetim sarsılmış ve çağdaş yönetime doğru bir kapı açılmıştır¹¹.

Yönetim kavramıyla ilgili tanımları "sevk ve idare", "idari sistem" ve "örgüt" olmak üzere üç kavramın çatısı altında toplamak mümkündür¹². Yönetim kavramının gerçekleşmesi ise yönetimin özü olarak şu üç yapıyı karşımıza çıkarmaktadır: İşbölümü, otorite ve hiyerarşi. Bu üç yapının genel siyasi idareyi yansıtan ve toplum hayatını organize eden devlet düzeyinde somutlaşması bürokrasiyi ortaya çıkarmaktadır¹³.

Bürokrasi, Latince "burra" ve Yunanca "kratos" sözcüklerinden türetilmiş bir kavramdır. "Burra" masaları örtmede kullanılan koyu renkli kumaş; kratos ise egemenlik, iktidar anlamına gelmektedir. Bürokrasi terim olarak ilk defa 1745`de Fransa`da devrin ticaret bakanı, fizyokrat Vincent de Gournay tarafından kullanılmıştır. Kelimenin etimolojik gelişimi incelendiğinde kamu hizmeti yapan devlet memurlarının masalarının örtüsünün terime kaynaklık ettiğini görmekteyiz. Büro kelimesi önceleri devlet işlemlerinin yapıldığı masa anlamındayken, zamanla masaların bulunduğu daireler anlamına gelmiştir. Etimolojik anlamda bürokrasi, büroların belirli hakimiyete sahip oldukları sistem anlamına gelmektedir¹⁴. Bürokrat ise "Bir yönetimin bürolarında çalıştırılan" manasındadır. Ancak Alfred Sauvy, Bürokrat kelimesinin yerine Fransızca "burelain (büro adamı)" kelimesini kullanmanın daha uygun olacağını belirtir ve " Fransızca`da chatelain kelimesi nasıl şatoda yaşayan, mülkünde oturan ve bu mülke hakim olan, ama aynı zamanda bu mülkün kölesi ve savunucusu olan kimseyi belirtiyorsa, burelain kelimesi de, bizce bürokrasi alanının hem hakimi hem kölesi olan kişiyi 'bürokrat' kelimesinden daha iyi anlatıyor." der¹⁵.

Yönetim ve siyasetle ilgili olan bürokrasi kavramı pek çok manada kullanılmaktadır. Carter Findley, bürokrasi hakkında "Toplumsal bilimlerde böylesine sürekli bir parçalanma ve değişime uğrayan pek az kavram vardır¹⁶." der. Birinci olarak

¹⁰ Kurthan Fişek; **Yönetim**, AÜSBF yay., Ankara 1975, s. 31

¹¹ Fişek, age, s. 32-58

¹² Bilal Eryılmaz; **Kamu Yönetimi**, Erkam Matbaacılık, İstanbul 1999, s. 3

¹³ Fişek, age, s. 65, 76

¹⁴ Nermin Abadan; **Bürokrasi**, AÜSBF yay., Ankara 1959, s. 8

¹⁵ Alfred Sauvy; **Bürolar ve Bürokrasi**, Çev. Yıldızhan Yayla, Gelişim yay., İstanbul 1975, s. 6

¹⁶ Carter V. Findley; **Kalemiyeden Mülkiyeye**, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul 1996, s. 4

bürokrasi, örgütlerin olumsuzluklarını içeren bir anlama gelir: "şekilcilik ve formalite çokluğu"¹⁷, " verimsizlik", " işlerin ağır yürümesi", "kuralcılık", "kırtasiyecilik", "sorumluluktan kaçma", "yönetimde gizlilik", "yetki devretmekte isteksizlik", "otoriteye aşırı bağlılık" gibi¹⁸. Bu anlamı hakkında Ludwig von Mises : " Bürokrasi ve Bürokrat tabirleri hakaret kasdıyle kullanılır. Hiç kimse kendisinin bir bürokrat olduğunu ve işlerinde kırtasiyeci zihniyetiyle hareket ettiğini kabul etmez. Bu kelimeler, daima bir tezyif manası taşırlar. Şahıslar, müesseseler ve muameleler hakkında karışık bir tenkit yapmak isteyenler, bürokrat ve bürokrasi kelimelerini kullanırlar. Herkes bürokrasinin hakikaten fena bir şey olduğu ve dünya yüzünden kaldırılması lazım geldiği kanaatindedir"¹⁹. der.

Bürokrasi ikinci olarak, " kamu yönetimi" anlamını taşır. Kamu yönetimi ise, kamunun ortak ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik hizmetlerin üretilip halka sunulması ve bu yolla devlet ve toplum düzeninin kesintisiz olarak işlemesidir. Bürokrasi genellikle, siyasi sistemin kamu yönetimi kolu olarak tanımlanmaktadır.

Bürokrasi üçüncü olarak, demokrasi, aristokrasi, monarşi gibi bir yönetim biçimi olarak tanımlanır. Bu yönüyle bürokrasi, otoritenin esas alındığı ve otoritenin de atama yoluyla iş başına gelen memurlar tarafından kullanıldığı bir yönetim sistemini ifade eder. Bürokrasinin bu anlamı Vincent de Gournay`a dayanır.

Dördüncü olarak ise bürokrasi, bir yönetim tarzı, üslubudur. Bu tarz ise belirlenmiş olan yönetime ilişkin kuralların bir sistem dahilinde yürütülmesidir. Bürokrat bir kural ve düzen adamıdır. Görevi, kuralların ve düzenlemelerin emrettiği şeyi yapmaktır.

Beşinci olarak bürokrasi, belirli özelliklere sahip bir örgüt biçimidir. Bu tanımlı Alman sosyoloğu Max Weber (1864-1920) ortaya atmıştır. Bu özellikleri şöylece sıralayabiliriz: İş bölümü, otorite hiyerarşisi, gayri şahsılık, disiplinli bir yapı, yazılı kurallar, her türlü yazışmanın faaliyetin dosyalanması, tarafsızlık, uzmanlık eğitime sahip memurlar ve görevde uzmanlık.²⁰ Weber siyasi otoritenin meşruluğunu tarihi ve karşılaştırmalı bir yöntemle araştırırken, bürokratik örgütlerin de sistemli bir teorisi ilk defa ortaya atılmış oldu. Weber`e göre bürokrasi, bir organizasyon yapısını ifade eder²¹

¹⁷"Bürokrasi" mad. , **Yeni Türk Ans.** , c. 2, Ötüken yay. , s. 466

¹⁸ Eryılmaz, age, s. 195 ;

¹⁹ Ludwig Von Mises, **Bürokrasi**, Çev. Feridun Ergin, Cumhuriyet Matb. , İstanbul 1947, s. 11

²⁰ Eryılmaz, age, s. 195; Max Weber; **Sosyoloji Yazıları**, Çev. Taha Parla, İletişim yay. , İstanbul 1996, s. 292

²¹ Gonca Bayraktar; **Bürokratik Düşünce ve Türk Siyasal Hayatında Bürokrasinin Rolü**, YYLT, Ankara 1993, s. 49

ve ortak uğraşların rasyonalizasyonlarının sosyolojik kavramıdır²². Weber'e göre devlet, insanın insana olan egemenlik ilişkisidir. Devlete kaynaklık eden otoriteyi ise geleneksel, karizmatik, hukuki-rasyonel olmak üzere üç grupta inceler. Bu üç otorite tipini karşılayan yönetim biçimleri vardır. Ona göre yasal egemenliğe uygun olan yönetsel yapı "bürokrasi" dir. Bürokrasi sanayi devrimi ile yeni bir kulvara giren batı toplumunun ihtiyaçlarına cevap verebilecek ve eski kırsal-geleneksel organizasyon şekillerinden arınmış bir örgüt sistemidir²³. Weber'e göre yasal-ussal bürokrasi olmadan çağdaş toplumun ayakta durması imkansızdır. Bunun sebebi ise kişisellikten ve siyasallaşmadan arınmış olmasıdır²⁴. Weber'in tanımladığı bürokrasi ideal tiptir. Var olan bürokrasiler esasen ideal tipi tam anlamıyla yansıtmamaktadırlar. Ancak örgütler ideal tipe yaklaştıkları oranda bürokratiktir²⁵.

Bürokrasi bir diğer anlamıyla da toplumda büyük-organize örgütlerin gelişmesini anlatan bir kavramdır. Toplum bu örgütlerin bir yansımasıdır. Bu gelişme ise on dokuzuncu yüzyıldan itibaren gelişme gösteren bürokratikleşmenin bir sonucuydu. Bürokratikleşme şöyle tanımlanır : "Bir toplumsal grubun (sosyal meslek grupları, sendikal ya da siyasi örgütler, dernekler) belirli öğelerinin siyasal, teknik, yönetsel işlevlerindeki aşırı büyümenin , bağımsız bir katmanın (bürokrasi) oluşumuna yol açma süreci²⁶." Böylelikle örgütler büyüdükçe bürokratikleşmekte, bu durum ise toplumsal ilişkilerin bütününde söz **sahibi** olma gücünü artırmaktadır. Weber'e göre bu anlamda bürokrasi, yönetimde yüz yüze ilişkilerin ortadan kalktığı, haberleşme ve koordinasyonun resmiyet kazandığı bir düzeni ifade eder²⁷.

Bu tanımlardan başka bürokrasinin pek çok farklı tanımını yapmak mümkündür: İşlerin yürütülmesinde idarenin gücü, etkisi ; memurlar, bürokratlar topluluğu; devlete bağlı ya da herhangi bir idari örgüte bağlı üyelerin gücü gibi.

Dimock'a göre bürokrasi "Halkla temas ve dahili idare bakımından donmuş nizam ve kaidelere riayet eden, hiyerarşiye tabi olan, mesleki elemanlar ihtiva eden bir teşkilattır." Bürokrasi yönetimde seri hizmet, anlaşılabilir kaide ve nizamlar, elastiki bir

²² Gönül Budak- Solakoğlu; "Osmanlı Devlet Örgütünün Weberien Açından İncelenmesi", **AİD**, c. 27, sa. 3, s. 84

²³ Bayraktar, age, s. 54-56

²⁴ Metin Heper; "Bürokrasi", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ans.**, c. 2, İletişim yay., s. 293

²⁵ "Bürokrasi" mad., **Ana Britannica**, c. 5, Ana yay., s. 180

²⁶ "Bürokratlaşma" mad., **Büyük Larousse**, c. 4, Milliyet yay., s. 2054

²⁷ Tahir Aktan; **Kamu İdaresi**, Anadolu Ün. yay., Ankara 1987, s. 90

idare, görev sorumluluğu, tasarruf, basitlik, insani muamele, haberleşmenin kolaylığı ve sadeliği ifade eder²⁸.

2.Bürokrasinin Gelişimi

Bürokrasi tarihini, insan topluluklarının organize olarak devletleşme sürecine girmeleriyle başlatabiliriz. Bir toplumun teşkilatlanmacı-bürokratik yapısı o toplumun hayatını birinci derecede etkilemektedir. Devlet kurma yeteneğine sahip toplumlar tarihte büyük devletler, imparatorluklar kurmuşlar ve diğer toplumlara hakimiyetlerini kabul ettirmişlerdir. Bu sebeple bu devletler aynı zamanda medeniyetin beşiği de olmuşlardır. Devletlerin yıkılışında da idari-bürokratik çözümlenin etkisi ön plandadır.

İlkel toplumlarda kanun hakimiyetinden ziyade şahıs hakimiyeti ve vasıtasız emir hakimiyeti mevcuttur. Bu itibarla bürokrasiden söz etmek mümkün değildir. İlkçağ'da Eski Mısır, Çin ve Eski Yunan'da bürokratik örgüt nüveleri mevcuttur. Weber Eski Mısır'ı ilk patrimonyal-bürokratik devlet tipi olarak tanımlamaktadır. Mısır papirüslerinde yer alan "Yüksek devlet katibi olmayı aklına koy, böylece kendini her türlü ağır işten koruyabilir ve ünlü memur olabilirsin" öğüdü bürokratik anlayış açısından dikkat çekmektedir. Dünya tarihine damgasını vuran Roma devleti de kudret ve otoritesini askeri teşkilatına ve bürokrasisine borçludur. Roma bürokrasisinin kurulmasında Mısır bürokrasisinin intikalinin önemli bir payı vardır ve Roma bürokrasisi dünyevi ve rasyonel esaslara sahiptir²⁹.

Roma'nın ikiye bölünmesiyle kurulan Bizans devleti merkeziyetçi, bürokratik bir bünyeye sahipti. Bizans imparatorluğu, Roma teşkilatı, hellenistik-yunan kültürü ve Hıristiyan dininin kaynaşmasıyla ortaya çıkan bir medeniyettir. Bizanslı deyiimi sonradan ortaya çıkmış olup Bizanslılar kendilerini Roma'lı olarak adlandırmışlardır. Bu fikir devlet ortadan kalkıncaya kadar devam etmiş ve hatta Fatih Sultan Mehmet'e de "Sultan-ı İklim-i Rum" unvanı verilmiştir. Bizans devleti aynı zamanda bir Hıristiyan imparatorluğudur. Bu dinin kabulü, Grekçe'nin resmi din olması ve yaşanan ekonomik ve sosyal gelişmeler Bizans'a Roma'dan farklı bir hüviyet kazandırmıştır.

Ortaçağın sosyal, siyasal, ekonomik ve hukuki düzenini belirleyen sistem feodalitedir. Siyasal görünümü ile feodal düzen devlet iktidarının parçalanmış olduğu bir düzeni ifade eder. Devlet iktidarı ve devletin egemenliği kavramı yoktur. İnsanlar merkezi bir otorite yerine toprak sahibi senyörlere bağlıdır. Toprağa sahip olan iktidara

²⁸ Marshall E. Dimock; **Amme İdaresinin Prensipleri**, Çev. Nermin Abadan, AÜSBF. yay. , Ankara 1954, s. 136-138

²⁹ Abadan, age, s. 15-24

da sahip olur. Toprağın sahibi olan kişi o toprakta yaşayan insanlar üzerinde egemenlik hakkına da sahiptir.

Feodal ekonomik düzen genellikle kapalı tarım ekonomisi olarak belirlenmiştir. Bir yandan barbar istilaları diye anılan Norman ve Macar istilaları öte yandan İslam egemenliğinin etkisiyle doğu ticaret merkezleriyle bağlantıları kesilen Avrupa`da kendi içine kapalı bir ekonomik düzen gelişmiştir. İstilalar ve ticaret yollarının kesilmesi, Avrupa`da ticaret hayatını söndürmüştür. Tüccar sınıfı ve dolayısıyla şehir hayatı ortadan kalkmış halk kırsal alanlara, köylere çekilmiş ve büyük malikaneler etrafında toplanmışlardır³⁰.

Yukarıda görüldüğü üzere ortaçağda derebeyi (senyör) hakimiyeti vardır. Yanı sıra ortaçağda iktisadi hayat kilisenin dışında düşünülemez. Manastırlarda inzivaya çekilen keşişler ibadetle birlikte ziraat, ticaret ve bankerlikle uğraşmışlardır. Bütün ekili toprakların üçte ikisi, bütün gelirin de üçte biri kiliseye ait bulunuyordu. Manastırlarda o zamanın en büyük zirai üretimini yapan keşişler bu başarılarını büyük sayıda köle çalıştırmalarına borçluydular.

Doğu Hıristiyanlığı sağlam bir devlet içinde gelişirken, Batı`da Roma`nın siyasi, sosyal, idari ve iktisadi çöküntüsü yeni dinin bütün sahalara girmesine uygun bir ortam hazırladı. Devletin otoritesini büyük ölçüde kaybetmiş olması yüzünden, birçok adli, idari hatta mali fonksiyon kilisenin otoritesi sayesinde yürütülmeye başlanmış, kilise bu faaliyetleri üzerine almıştı. Kısa zamanda Roma`nın bütün teşkilatı kilise tarafından benimsendi ve imparatorun yerine kilise oturdu. Papa roma imparatorunun yerine geçmiştir. Papanın piskoposları ise kendi bölgelerinde bütün din teşkilatı ve kilise servetine hakim oldukları gibi imparatorluğun sivil işlerinde de bütün devlet görevlilerinin üstünde bir otoriteye sahip olmuşlardır³¹. Zamanın en büyük mali kuruluşları olan kiliseler kıtlık yıllarında senyörlere, süzerenlere ödünç para ve mahsul veren kuruluşlar olmuştur. Bu dönemin tek okur yazar kişileri manastırlarda yetiştiğinden din adamları feodal toplumda önemli görevler elde etmişlerdir³².

Daha ortaçağın başlarında Kilisenin mal varlığı ve siyasi rolü toplumda önemli bir etkiye sahipti. X.ve XI. yy.`larda Kiliseye tanınan yeni yetkiler bu ekonomik ve siyasi gücü öyle pekiştirdi ki piskoposlar ile bazı baş keşişler kendilerini krallık iktidarının temsilcisi olarak görmeye başladılar³³.

³⁰ Ayferi Göze, **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**, Beta Basın Dağıtım, İstanbul 1987, s. 61, 69

³¹ Erol Güngör, **İslamın Bugünkü Meseleleri**, Ötüken yay. , İstanbul 1987 , s. 60-62.

³² Ayferi Göze, age, s. 69

³³ **Thema Larousse**, c. 1, Milliyet yay. , s. 98

Ortaçağ hükümdarları senyörlerin hakimiyetine karşı devamlı surette tedbirler almışlar ve bunlara bağlı bürokrasinin gelişmesini önlemeye çalışmışlardır. Bürokratik açıdan ortaçağa damgasını vuran hiyerarşik yapısıyla kilise örgütü olmuştur. Krallar da genellikle devlet işlerinde ruhban sınıfından kimseleri kullanmışlardır. Bu devirde Latince okur yazar ve idari usullerden anlayan başka sınıf yoktu³⁴. XIX. yy. dan itibaren Karolenj imparatorluğunun çökmesiyle Eski Romalılar devrinde geliştirilmiş "devlet", "kamu görevi" kavramları unutulmuştur³⁵.

Feodal düzen içinde XI.yüzyıldan başlayarak ekonomik, sosyal siyasal gelişmeler olmuştur. Ekonomik hayat yavaş yavaş canlanmağa başlamış, tekrar ticaret hayatına bir açılma olmuştur. Bu gelişmeyi sağlayan etkenler, Doğu Akdeniz`de Cenova ve Piza gibi ticaret şehirlerinin Müslümanlara karşı mücadeleye başlamaları, Haçlı seferleriyle doğu ticaret yollarının açılması, Kuzey İskandinavya halklarının Rusya nehir yollarından yararlanarak doğunun uygarlık merkezleriyle doğrudan doğruya ilişki kurmaları sonucu ticaret akımlarının gelişmesidir.

Avrupa`da ekonomik hayatı canlandırıcı bu gelişmelerden sonra, Avrupa tarım ekonomisinden çıkmış, hareketli bir ekonomi düzenine doğru gelişme başlamış ve yeni şehirler kurulmuştur, yeni bir sosyal sınıf doğmuş ve giderek gelişmiştir. Bahsedilen bu sınıf ise burjuva sınıfıdır. Burjuva sınıfı ile birlikte yerleşim yerleri büyüyüp, şehirler teşekkül etmeye başlamıştır. Şehirlerin kurulması ise kurulu düzeni sarsacaktır. Kalabalık bir tüccar ve esnaf zümresiyle şehirlerin kurulması, senyör malikanelerinin kendi içine kapalı ve ürettiğini tüketen ekonomik yapısını bozacak, dışarıya ürün satma ve kazanç olanaklarının son derece sınırlı olduğu statik ekonomik düzen yavaş yavaş değişecektir.

Yetiştirdiği ürünü satma olanağını bulan ve para kazanan köylü serfler özgürlüklerini satın alabilir duruma girmişlerdir. Burjuva sınıfı ve köylüler durumlarını düzeltirken bu yapılanmalardan soylular zarar görmeye başladılar. Bilhassa Haçlı seferlerinden sonra bu sınıf zor durumda kaldı ve itibar kaybına da uğradılar. Burjuvazi kendi kurallarını yasalarını ortaçağın geleneksel toplum düzeni içinde başarıyla geliyordu. Kiliseye karşı da mücadeleye girerek, yenileştirme hareketlerine iştirak etmiştir³⁶.

³⁴ Abadan, age, s. 24-25

³⁵ **Kamu Bürokrasisi**, TÜSİAD yay., İstanbul 1983, s. 13

³⁶ Ayferi Göze, age, s. 71-76

15. asırda kiliseyi ıslah için toplanan konsüller bir netice vermemiştir. Her bölgede ruhban sınıfının vazifelerine mugayir bir hayat sürdürdüğüne ve onu kendi kaidelerine riayete tekrar sevk etmek lazım olduğuna hükmedilip duruyordu. Ruhban sınıfı daha da zenginleşmişti. Kilise yapılanması içerisindeki elemanlar niteliklerini yitirmişler, eğitim seviyeleri düşmüştü. Burjuvazi ile kilisenin ekonomik baskısına da darbe indirilmiştir³⁷.

Görüldüğü üzere bir yandan kilise bir yandan da içtimai sınıfın baskısı neticesinde bir tepki oluşmuş ve ortaya çıkan yeni cereyanlar karşısında kilise ve içtimai müesseseler sarsılmış ve nihayet çökmüşlerdir. İnsanlar fert olarak kendini tanımağa başlamış, duymaya ve düşünmeğe koyulmuştur. Tabii ki bu hareketlerde haçlı seferlerinin ve coğrafi keşif hareketlerinin etkisi büyük olmuştur. Batı memleketleri içinde bu yolda ilk adımların Fransa'da atıldığı görülmektedir. Ortaçağın karakteristik iki unsuru olan şövalyelik ile rahiplik burada kemal derecesine erişmişti. Rönesans ile insan hayatının her alanında büyük bir devrim yapılmıştı. Bu devrimler ortaçağın sisli ve bunaltıcı havasını dağıtmış, kilise ve içtimai sınıf sarsılmıştı. Fakat İtalyan rönesansının en az devrim yapabildiği alan kilise olmuştur³⁸. Rönesans reforma kaynaklık etmiştir.

Ortaçağın sonunda kilisede reform gerektiğini savunan bir hareket gelişti. Artık Hıristiyanlar kilisenin aracılığından vazgeçerek kişisel bir din arayışına yöneldiler. XIV. yy.'ın sonunda, başvurmaları gereken otoritenin kilise değil, herkesin kendi dilinde öğrenmesi gereken Kitab-ı Mukaddes olduğunu savunmaya başladılar.

Reform 16. yüzyıl Avrupasına yön veren; etkileri itibariyle de günümüze kadar tesirini sürdüren bir harekettir. Reformla, Avrupa'da dini bir parçalanma yaşandı. Avrupa din bakımından ikiye bölündü. Bir tarafta reform yanlısı kuzey ve kuzeydoğu Avrupa devletleri, Kutsal Roma -Germen imparatorluğunun büyük bölümü, Macaristan ve İngiltere, öbür yanda İtalya, İspanya, ve Portekiz'den oluşan eski Latin Hıristiyan dünyası. Fransa'da da iki mezhebin etkisi görüldüyse de krallar tercihlerini Katoliklikten yana koymuşlardı. Polonya'da da Katolik tesiri vardır. Bu parçalanmanın Ortodokslar üzerinde önemli bir tesiri görülmedi. Dini parçalanma ile birlikte Katoliklik ve Ortodoksluktan başka yeni bir mezhep veya kilise olan Protestanlık ve pek çok yeni dini anlayış ve tarikatlar ortaya çıkmıştır.(Anglikanizm, Luthercilik, Kalvenizm,

³⁷ Charles Seignobos, **Avrupa Kavimlerinin Mukayeseli Tarihi**, c. 2, trc. Hüseyin Cahid Yalçın, Kanaat Kit. , s. 276

³⁸Bekir Sıtkı Baykal, **Yeni Zamanda Avrupa Tarihi**, TTK, Ankara 1988, c. 2, s. 1-5

Presbiteriyenler) Avrupa'nın dini açıdan parçalanması ile her iki taraf taraftarlarını artırmak için halkın eğitimine yönelmişler ve öğretimin kalitesi artmıştır. Böylece Hıristiyan geleneği içinde yer almak isteyen her iki reform da yeni bir kültür yarattı. Reform hareketine karşı Katolik kilisesi de bir karşı reform başlatarak kendini yenilemeye çalışmıştır³⁹.

Ortaçağ boyunca krallar, feodal senyörler aleyhine etki alanlarını genişletmeye çalıştılsa da muvaffak olamadılar. Ancak burjuvazinin gelişimi ile krallar ile burjuvazinin ittifakı ile feodalitenin yerini merkezi mutlak krallıklar almıştır. İşte kamu bürokrasisinin ortaya çıkışı bu süreç içinde gerçekleşecektir. Egemenliğin kralda toplanması, kralın gelirlerinin artması, merkantalist⁴⁰ ekonomik sisteminin devlet siyaseti olarak benimsenmesi ve belli bir ölçüde uzmanlaşmış işgörenlerden oluşan merkezi yönetim kurumunun ortaya çıkması ile kamu bürokrasisinin temelleri atılmıştır. Ortaçağ'da krallar senyörlerle curia regis adı verilen bir konseyde toplanırlar ve kararlar burada alınırdı. Merkezi krallıkların ortaya çıkması ile curia regis kralın özel danışma konseyi oldu ve bu konseye soyluların yanısıra işgören kişilerde katıldı. Bu işgörenler soylulara karşı kral için bir denge unsuru oldu. Bu işgörenler doğrudan krala bağlıydılar ve kamu düzenini sağlamada kralın yardımcısıydılar. İngiltere'de VIII. Henry ve Elizabeth (1558-1603), Fransa'da Richelieu (1624-1643) ve Prusya'da Frederick William (1640-1688) döneminde "devlet", "kamu yönetimi" ve "devamlı kamu işgöreni", yönetim kurumunun bir parçası haline gelmiştir⁴¹.

II. Osmanlı Devleti'nde Bürokrasi ve Bürokratik Kültürünün Kaynakları

1. Osmanlı Devletive Bürokrasi

Osmanlı Devleti, Anadolu Selçuklu Devletinin inkırazıyla başlayan Beylikler Devrinde, bu beylikler arasından sivrilererek çıkmış; Selçuklu devletinin kültürel, siyasi, sosyal ve iktisadi yönlerden varisi ve halefi olmuştur. Devlet bir uç beyliği iken maharetli politikalarla hızla büyümüş ve kısa sürede beylikten devlet sürecine, İstanbul'un fethiyle de imparatorluk (devlet-i aliyye) sürecine geçilmiştir. Bu sürecin

³⁹ **Thema Larousse**, s. 147

⁴⁰ Merkantalizm bir ülkenin zenginliğini ve gücünü o ülkenin sahip olduğu altın ve gümüş gibi kıymetli madenler stokuna bağlar. Devletlerin kıymetli maden stokları yaparak zengin ve güçlü olacakları, bu yoldan siyasal amaçlarına ulaşacaklarına inanılmıştır. Altın ve gümüşün çıkışı yasaklanırken girişi artırılmaya çalışılmıştır. kısaca ithalatı kısıp, ihracatı ve ulusal üretimi artırma zorunluluğu vardır. Bunun içinde sanayi korunmalıdır. Güçlü ulusal ekonomilerin kurulmasını ve gelişmesini sağlamış, ülkede ekonomik dağılımı son vererek feodal ekonomik yapı kalıntılarını temizlemiştir. (Ayferi Göze, s. 127)

kısa olmasındaki en önemli rol binlerce yıldan beri tekamül eden Türk Devlet Geleneği⁴²'dir. Bu tekamül süreci ise Osmanlı Klasik dönemiyle zirveye çıkmıştır. Bu sürecin bürokratik yapı bakımından da yaşandığını tesbit etmekteyiz. Osmanlı Devleti'nin bir dünya devleti haline gelmesi Roma İmparatorluğu'ndaki gibi sadece askeri zaferlerle değil bürokrasinin gelişmesiyle olmuştur. 1747-1762 yıllarında İstanbul'da görevli olan James Porter: "Babıali'de birkaç kalemde doğru ve dikkatli olarak yapılan işlere rekabet edebilecek hiçbir hıristiyan güç yoktur. İşler çok büyük titizlikle yapılır. Her bir önemli belgede kelimeler dikkatle ve anlam daima göz önünde bulundurularak, kendi menfaatlerini zedelemeyecek şekilde seçilir. Yıl bilinmek kaydıyla en eski tarihli belgeler dahi Babıali'de bulunabilir. Çıkmış her irade ve her kanun hemen elde edilebilir." der⁴³.

Osmanlı Devleti, "tarihi bürokratik imparatorluklar" içerisinde yer almaktadır. Metin Heper, tarihi bürokratik imparatorlukların ya da doğu despotluklarının bürokratik yapılarını, bürokrasinin toplumda tek önemli sosyal grup olarak ortaya çıktığı bir yapı olarak değerlendirmiş ve buna "bağımsız bürokratik sistem" adını vermiştir⁴⁴. Tarihi bürokratik imparatorlukların başlıca iki özelliği mevcuttur. Bürokrasi bu devletlerde giderek siyasal sistem içinde aşırı bağımsızlık kazanır ve bürokrasinin üst kademeleri idari görevlerinin yanı sıra siyasetle de ilgilenirler⁴⁵. Bürokrasi hükümdara tabidir. Hükümdar da bürokrasiyi kontrol altında tutar. Ancak toplumda bürokrasinin gücünü dengeleyecek bir yapı mevcut olmadığından, bürokrasi giderek güçlenmeye başlar. Tabiyet ilişkisi zayıflar ve bürokrasi toplumda etkili bir siyasal grup haline gelir⁴⁶. Yükselen istemler karşısında siyasal sistemlerin bürokratlaşması bu görüşü desteklemektedir⁴⁷.

2. Osmanlı Bürokratik Kültürünün Kaynakları

Osmanlı Devleti'nin bürokratik yapısına kaynaklık eden bürokratik kültürün, Osmanlı Devleti'nin etnik, dini, siyasi, coğrafi... yapılarıyla ilgisi olduğu kadar bu yapıların tarihi geçmişleriyle alakası mevcuttur. Bir teşkilatın, müessesenin tarihi yazılırken tarihi süreç içerisinde ele alınmalıdır. Bu durum Osmanlı müesseseleri içinde

⁴¹ Heper, agm, s. 290

⁴² Aydın Taneri, **Türk Devlet Geleneği**, MEB yay., Ankara

⁴³ Erhan Afyoncu; " Tanzimat Öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokrasi", **Türkiye Günlüğü**, sa. 58, Kasım-Aralık 1999, s. 182

⁴⁴ Metin Heper; **Modernleşme ve Bürokrasi: Karşılaştırmalı Kamu Yönetimine Giriş**, Türk Sosyal Bilimler Derneği yay., Ankara 1973, s. 86

⁴⁵ Heper, Bürokratik... , s. 1

⁴⁶ Heper, Modernleşme... , s. 86

⁴⁷ Cemil Oktay; **Yükselen Sistemler Karşısında Türk Siyasal Sistemi ve Kamu Bürokrasisi**, İÜSBF yay., İstanbul 1983, s. 26

geçerlidir. Bu konuda İ.Hakkı Uzunçarşılı " Osmanlı İmparatorluğu teşkilatını yazmadan evvel doğrudan doğruya veya bilvasıta bu devletin teşkilatına örnek olan bazı İslam ve Türk devletleri teşkilatının tetkik edilmesi icab eylemektedir ; mesela Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları, İlhanlılar, Memluklar, Anadolu Beylikleri gibi Osmanlı teşkilatında müessir olan Devletler ve Beylikler hakkındaki tetkikat, Osmanlı Devletiteşkilatının nereden geldiğini anlamamız itibariyle bizi oldukça tenvir edecek mahiyettedir." der.

Osmanlı Devletiuygarlığın doğduğu Ortadoğu-Akdeniz bölgesinde kuruldu. Ortaçağın başında bu bölgede iki büyük imparatorluk görmekteyiz: Sasani ve Bizans imparatorlukları. Bu devletleri İslam İmparatorluğu izlemiştir. Bu devletler kendilerinden önceki devletlerin birkaç bin yıllık idari miraslarını bünyelerinde taşımakla birlikte kendilerinden sonra kurulan devletlere de yeni bir biçime kavuşturdukları idari mirası devretmişlerdir⁴⁸. Bu coğrafyaya X-XII. yy.larda Türkler girmiş ve bu idari mirastan etkilenmişlerdir.

Osmanlı Devleti, bir Türk-İslam devletidir. Orta Asya`da kurulan Türk Devletlerinin etkilerini üzerinde taşıdığı kadar, İslam Dininin kabulü ile İslam İmparatorluğu`nun ve İslam kültür çevresinin şekillendirdiği Türk-İslam devletlerinin tesirlerini de taşımaktadır. Türkler tarih boyunca farklı coğrafyalarda devletler kurmuşlardır. Bilebildiğimiz kadarıyla 5000 yıllık Türk Tarihi`nde Osmanlı Devleti`ne kadar pekçok Türk devleti kurulmuştur. Kurdukları devletleri anayurtta kurulanlar (Asya Hunları, Göktürkler...) ve anayurt dışında kurulanlar (Avrupa Hunları, Selçuklular, Tulunoğulları, Türkiye Cumhuriyeti...) olmak üzere iki ayrı bölümde inceleyebiliriz ⁴⁹. Türkler tarih boyunca farklı coğrafyalarda devletler kurmuşlardır. Türkler anavatanları olan Altay-Sayan dağları eteklerinden M.Ö 2000`den itibaren Asya`da (Kuzey Çin, Sibirya, Türkistan, Hindistan...) yayılmışlardır. Milattan sonra yapılan göçlerde Asya` yayılmaları devam etmiş Hunlar Orhun bölgesinden güney kazakistan bozkırlarına, Türkistan`a (1.ve 2.asır sonları) ve Avrupa`ya (375 ve sonrası) ; Oğuzlar, Orhun bölgesinden Seyhun nehri kenarlarına (10.yy) ve Maverünnehir üzerinden İran`a ve Anadolu`ya (11.yy) ; Avarlar Batı Türkistan`dan Orta Avrupa`ya (6.yy.ortası) , Bulgarlar, Karadeniz kuzeyinden Balkanlar`a ve Volga nehri kıyılarına (668`den sonra), Macarlarla birlikte bazı Türk boyları, Kafkaslar`ın kuzeyinden Orta Avrupa`ya (830`dan sonra), Sabarlar Aral`ın kuzeyinden Kafkaslar`a (5.asrın ikinci

⁴⁸ İlber Ortaylı; **Türk İdare Tarihine Giriş**, Turhan Kitabevi yay. , Ankara 1996, s. 1

⁴⁹ M. Altay Köymen ; "Türk Tarihinde Kültür Mücadelesi", **Türk Kültürü** , sa. 48, Ekim 1966, 30-31

yarısı) ; Peçenek, Kuman ve Uzlar Hazar denizi kuzeyinden Doğu Avrupa ve Balkanlara (9-11 yy) göç etmişlerdir⁵⁰.

İslamiyetin kabulünden önce kurulan Türk devletlerinde Bozkır Türk kültürü hakimken; İslamiyetin kabulü ile Türk Devlet geleneğine İslam dini tesir etmiştir. Karahanlılar, Gazneliler, Harezmşahlar, Selçuklular birer Türk-İslam devletidir. İslamiyetten önce kurulan Türk devletlerinin hukuku Türk Töresiydi. Türk Töresi insanların topyekün hayatını çevrelemekteydi ve devlette buna göre tanzim edilmekteydi⁵¹.

Türklerin İslamiyeti kabulüyle kurulan Türk-İslam devletleri, İslam uygarlığı içinde kurulmuşlar ve İslam dininin hukuk prensiplerini uygulamışlardı. İslam özel hukuku, Türkler İslam dünyasına girdiklerinde çok gelişmişti. Bu hukuk, Orta Asya hukuk düzenlemelerinden ileri durumdaydı. Bu sebeble Türk İslam devletlerinin özel hukuku İslam hukukunun aynısıydı. Kamu hukukunda ise Türkler kendi geleneklerini, örfünü sürdürdüler. Türk-İslam devletlerinin genel yapısı, örgütü, İslam devleti modeline benzemektedir. Türkler bu model çerçevesinde devletlerini tanzim etmişlerdir⁵². Bu süreç Osmanlı Devleti`nde doruk noktasına ulaşmıştır.

Görüldüğü üzere Türkler batıya göçlerinde başlıca iki yolu takip etmişlerdir. Karadeniz kuzeyini ve Hazar denizinin güneyini. Türkler Karadenizin kuzeyinden Orta Avrupa`ya kadar ilerlemişlerse de buralarda varlıklarını koruyamamışlardır. Hazar`ın güneyinden geçen yol Türklere müslümanların Sasani devletini ortadan kaldırdıktan sonra açılmış ve bu yol Türk tarihinin Batı Türkleri dönemini başlatmıştır.

Batı Türklerinin Hazar denizinin güneyini kullanarak, İran coğrafyasına gelmeleri ve Anadolu`nun Türkleşmesi ve İslamlaşması ile Türk tarihinde yeni bir dönem açılmıştır.. Moğol istilası ile çöküşü durdurulamayan Selçuklu devletinin varisi olarak Osmanlı Devleti ortaya çıkmıştır. Bu devlet Müslüman Türklerin kurduğu bir devlet olarak tüm teşkilat ve müesseseleri ile çağının ötesinde, maiyyetindekilere ve diğer devletlere örnek teşkil eden bir yapıya kavuşmuştur⁵³. Osmanlı Devleti bir ortaçağ devleti karakteri taşımasıyla birlikte İstanbul`un fethiyle yeniçağa geçişde müessir bir rol oynamıştır. Devlet merkezîyetçi yapısı, hareketli ordusu ve güçlü maliye teşkilatı ile yeniçağ siyasi düşünürlerinin (Machiavelli, Jean Bodin) teorilerine örneklik teşkil eden bir devlet yapısı sergilemiştir.

⁵⁰İbrahim Kafesoğlu; **Türk Milli Kültürü**, Boğaziçi yay., İstanbul 1995 s. 52

⁵¹ Kafesoğlu, age, s. 233

⁵² Coşkun Üçok-Ahmet Mumcu ; **Türk Hukuk Tarihi Ders Kitabı**, AÜHF yay. , Ankara 1976, s. 135

⁵³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı; **Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal (Medhal)**, TTK, Ankara 1988, s. IX

Şimdi de Osmanlı bürokratik yapısını tesir eden devletleri inceleyelim:

A.Türk-İslam Bürokrasi Geleneği

a.Hun İmparatorluğu

Hun İmparatorluğu M.Ö 224 senesinde kurulmuş, devletin toprakları Japon denizinden Volga nehrine kadar uzanmaktaydı. Türk tarihinde bilinen ilk teşkilatlı Türk Devleti olmakla birlikte sivil-askeri teşkilatı, iç-dış siyaseti, dini, ordusu ve diğer yapılarıyla kendinden sonra kurulan devletlere örneklik etmiştir. Hun İmparatorluğu'nu Asya Hunları, Avrupa Hunları ve Ak Hunlar olarak farklı siyasi coğrafyalarda kurulan birbirinin varisi üç devlet halinde incelemek mümkündür.

Devletin yönetim biçimi merkezi monarşi olarak nitelendirilebilir. Devlette güçlü bir merkezîyetçilik vardır. Merkezde güçlü bir hükümdar "Tengri Kut, Tanhu" vardı. Ülke On İki kısma ayrılmıştı ve imtiyazlı beyler tarafından yönetilmekteydi. Devlet Çin İmparatorluğu ile sınır komşusu idi ve en önemli siyasi alışveriş bu devlet ile yaşamaktaydı. İki devlet arasında ilk siyasi anlaşma M.Ö 201 yılında yapılmıştır⁵⁴. Avrupa Hunları ise Asya Hunları devletinin varisidir. Hunlar 4.yy.ın sonlarında Alan ülkesini geçtikten sonra, 370-375 yıllarında Volga nehrini geçtiler. Bu dönemde ise Karadeniz'in kuzeyinde Gotlar bulunmaktaydı. Hun akınları önce Doğu Gotlarını (374) devamında Batı Gotlarını yıktı. (375) Hunlar böylelikle Avrupa'nın etnik yapısını değiştiren ve Roma devletinin kuzey eyaletlerini alt üst eden "Kavimler Göçü" hadisesini başlattı⁵⁵. Avrupa Hunları, Bizans ve Batı Roma Devleti ile siyasi münasebette idi. İki devlet üzerinde de tahakküm kurmuştur⁵⁶.

Devletin yönetici sınıfı Hunlardan oluşuyordu. Ancak bazı küçük memurlar ve müşavirler Çin asıllı idi. Orta Asya'daki güçlü Çin bürokrasisinin etkisi mevcuttur. Avrupa Hunlarında da, Atilla'nın sarayında yabancı kökenli görevliler vardı ve bunlar yüksek mevkiler işgal etmekteydiler. Bu durum devletin çok unsurlu olmasının bir tezahürüdür. Devletler arasındaki irtibatı elçiler sağlamaktadır. Elçiler Tengri Kut'un vekilidirler. Elçilerin çalışmalarına mahsus elçi divanları vardır.

Devrine göre ileri seviyede nitelenebilecek uluslararası hukuk kuralları geliştirmişlerdir. Hükümdara kararlarında danışmanlık yapan bir kurultay mevcuttur. Hun imparatorluğunda, sarayda ve kurultaylarda yazışmalara bakan ve hukuk işleriyle

⁵⁴ Kafesoğlu, age, s. 59

⁵⁵ Kafesoğlu, age, s. 69-70

⁵⁶ Akdes Nimet Kurat ; **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Murat yayınevi, , Ankara 1992, s. 22-23

de ilgilenen özel kişiler mevcuttur. Devlette bulunan katip ya da yazıcı zümresinin çok gelişmiş bir yapı sergilediği söylenemez⁵⁷. Ancak bürokratik örgütün nüvelerinin taşıdığı da aşıkardır.

b.Göktürk Devleti

Göktürkler, Asya Hunlarının varisi olarak 552 yılında kurulmuş bir devlettir.630-680 yılları arasındaki Çin esaretinden sonra II.Göktürk Devleti kurulmuştur. Bizans, Sasani ve Çin ile siyasi münasebetlerde bulunurken bir taraftan da Orta Asya`da Türk birliğini sağlama çabası göstermişlerdir. Göktürk Devleti`nin idari yapısıyla ilgili en önemli kaynak Orhun abideleridir. Göktürk Devleti`nin ulaştığı güç, diğer devletlerle olan mücadeleleri, devletin teşkilatlanması irdelendiğinde bütün bunların güçlü bir siyasi teşkilatlanma gerektirdiği ortaya çıkmaktadır. Bilge Kağan kitabede " İnsanoğlunun üstüne atalarım Bumin kağan ile İstemi kağan hükümdar olmuş. Türk milletinin ilini ve töresini düzenlemişler...Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar ülkelerde yaşayan bütün milletler bana bağlıdır. Bunca milleti düzene soktum. Artık karışıklık yok. Türk kağanı Ötükende oldukça ülkede düzen bozulmaz... Ben Tanrı istediği ve kendime güvendiğim için kağan oldum. Fakir milleti zengin ettim. Azalan milleti çoğalttım...Babam ve amcam kağan olduklarında dört tarftaki milletleri nasıl düzene sokmuşlarsa, Tanrı istediği için ben de kağan olduğumda idaremdeki milletleri öylece düzenledim⁵⁸." demektedir.

Göktürk devletinde hükümdarın yanısıra hükümet (ayukı) teşkilatının önem kazandığı görülmektedir. Bilge Tonyukuk (aygucu) devlete 46 yıl hizmet etmiştir ve önemli kararlarda etkili olmuştur. Hükümet 9 bakandan oluşmaktaydı. Eski Türk Devlet teşkilatında devlet başkanlığı yasama kurulu ve hükümet birbirinden ayrı müesseseler halinde teşkilatlanmışlardı. Ancak en üst düzeyde hükümdar bulunmaktaydı⁵⁹.

c.Uygur Devleti

Tabgaçlar devrinde bir beylik kuran Uygurlar, 630 yılında Göktürklerin Çin hakimiyetine girmesiyle güçlenmişlerdir. İleriş kağan zamanında Göktürlere bağlanmışlardır. 740 yılında Göktürklerin hakanlığın yabguluğu haline gelmişti. 745 yılında devlet kurulmuştur. Uygur Devletinde halkın büyük bir kısmı şehirlerde yaşamaktaydı ve devlet kısa sürede yüksek bir uygarlık seviyesine ulaşmıştı. Uygurlar, yerleşik hayata geçmişler ve kitabet ve mali işlerde önemli gelişmeler kaydetmişlerdi.

⁵⁷ Sevgi Gül Akyılmaz; **Reisülküttab Ve Osmanlı Hariciye Nezaretinin Doğuşu**, YYDT, Konya 1990, s. 5-7

⁵⁸ Mustafa Gökmen; **Eski Türk Kitabeleri**, Nakışlar yayınevi, İstanbul 1980, s. 27, 35-36

⁵⁹ Kafesoğlu, age, s. 117, 252

Uygurlar kendilerinden sonraki devletleri geliştirdikleri bürokratik usüleriyle etkilemişlerdir. Moğollar bu etkileşimde taşıyıcı bir rol üstlenmişlerdir. Uygurlardan aldıkları birçok ıstılahı Orta Asya'ya getirmişlerdir⁶⁰. Osmanlı Devletinin mali bürokrasisinin oluşumunda Uygurların tesiri muhakkaktır. 840 yılından sonra Turfan`da kurulan Uygur devleti kültür ve medeniyet bakımından bölgede bulunan diğer Türkleri gölgede bırakmaktaydılar.Uygurlar, dil ve yazı itibariyle Karahanlı devleti etkilemişler, Karahanlı devleti Uygur kültürünün kalıntılarına sahip çıkmıştır⁶¹.

d.İslam Devleti

610 yılında Hz. Muhammed'e Kuran`ın nazil olmaya başlamasıyla birlikte yeni bir kültür ve medeniyet dairesinin temelleri atılmıştı. 12 yıllık Mekke döneminden sonra 622 yılında müslümanlar Medine`ye hicret ettiler. Hz. Muhammed hicrete müteakip Medine`de derhal devlet kurma çalışmalarına başladı. Hz.Peygamberin başkanlığında toplanan Medine halkının temsilcileri “İslam Devlet Düzeni” nin “Anayasa” sı veya Medine Şehir Devleti`nin Kuruluş Nizamnamesi mahiyetindeki vesikayı hazırladılar ve imzaladılar. Sözleşmenin temel konuları: Kabileler arası dostluk ilişkileri, müslümanlarla müslüman olmayanlar arasındaki münasebetler, savaş hukuku, ekonomik ve ticari meseleler, siyasi, dini ve ahlaki problemlerden meydana gelmektedir. Sözleşme, Kur`an ve Sünnet ilkelerine dayanmaktadır.

Hukukun üstünlüğü ve çoğulcu toplumsal yapıyı öngörür. Böylece, İlk İslam devleti kuruldu. Anayasası, devlet başkanı, hükümeti, çeşitli kurum ve kuruluşları, idari, askeri, ticari, iktisadi, ilmi ve akli müesseseleriyle tam bir hukuk devleti olarak teşkilatlandı⁶².

Devlet, Hz. Ömer döneminde yeni bir çehreye kavuştu. On yıllık hilafeti döneminde İran`ın tamamını, Bizans`ın bir bölümünü İslam devleti topraklarına katmış olmakla birlikte, devlet idaresini düzenleyip kurumlaştırmıştır.Divan günümüz kurumlarından bakanlıkları karşılar.Kayıt defterlerine ve dairelerine divan denir.İlk Hz.Ömer devrinde divanları görebiliyoruz. Askere alınanların adlarının kaydedilmesi de Hz.Ömer zamanında başlamıştır. Kamu hizmetlerini “şura meclisi” yle yürütürdü. Önemli konularda muhacir ve ensardan oluşan “genel kurul” la toplantı yapardı. Günlük olayları müzakere eden bir meclis vardı. Halkın yönetim üzerinde doğrudan mürakebe

⁶⁰ W. Barthold; "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", **THİTM**, c. I, 1931, s. 142 ; Bernard Lewis; "İslam Devlet Müessesesi ve Telakkileri Üzerinde Bozkır Ahalisinin Tesiri", **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, c. II, 1958s.227

⁶¹ Bahaeddin Ögel; **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, c. I , MEB yay. , İstanbul 1997, s. 95-96

hakkı vardı. Ülkeyi il, ilçe, bucak, köy vb. idari taksime tabi tutmuştur(Mekke, Medine Cezire, Basra, Kufe, Mısır, Filistin olmak üzere 8 bölgeye ayrılmıştı.).

Valiler, katipler, divan katipleri, kadı, sahib-ul harac, sahib-ul beyti`l mal, ihdas vilayetlerde devlet adına üst düzey yöneticileri oluşturdular. Devlet memurlarına maaş bağlanmıştır. Vergiler bölümlere ayrıldı.(zekat, öşür, humus fey cizye, harac). Müslüman olmayanlardan alınan verginin müslümanlara dağıtılması için “Divan Teşkilatı” kuruldu. Askeri teşkilatı yeniden düzenlendi. İfta ve kaza mahkemelerinin oluşturulmak suretiyle ilk adli teşkilatı kuruldu⁶³.

1.Emeviler

Emevi devleti bu ismi, devletin kurucusu durumunda olan Muaviye b.Süfyan`ın Emeviler`e veya Ümeyye Oğullarına mensub olması sebebiyle almıştır.Hz.Ali`nin hariciler tarafından şehid edilmesiyle birlikte Muaviye`nin iktidarı ele geçirdi. Hz.Hasan`ın hilafet mücadelesinden vaz geçmesi üzerine yapılan anlaşmaya göre hilafet Muaviye`ye devredildi.

Emevi Devleti, idari örgütlenme açısından bir dönüm noktasıdır. Emeviler, bedevilerin ferdiyetçiliğini ve Arap hayat tarzındaki anarşik yapıyı kırmaya çalışarak teşkilatlanma çabasına girmişler, merkeziyetçi bir yapı kurarak da bürokratik örgütlenmenin temellerini atmışlardır⁶⁴.

Emeviler devrinde posta teşkilatı kurulmuştur. Saraylar yapılmak suretiyle bu teşkilat kurumlaşmıştır. Muaviye harem ağalığını ihdas etmiştir. Tıraz, devlet büyükleri için dokutulan giysi ve kumaş üzerindeki Rumca yazıydı.Teslis duası taşıyordu. Bunu değiştirip kelime-i tevhidi yazıldı. Üzerinde farsça veya yunanca yazılı (ateşgedeli veya haçlı) paralar vardı. Altın ve gümüş dinar ve dirhemler bastırıldı ve üzerine Hz.Peygamberin adı konuldu. Defterler her şehirde Mısır, Suriye vs.de resmi dairelerde ayrı ayrı dillerde defter tutuluyordu. Bunlar kaldırılıp Arapçaya çevrildi. Vergi sistemi yeniden düzenlendi.

Hükümet teşkilatında idari, mali ve adli görev taksimatı mevcuttu. Merkez teşkilatında en önemli görevliler, divan başkanlarıydı. Divan`ür-resail, resmi yazışmaları yürütmekteydiler. Divan`ül-hatem, halifenin mektuplarını yazıp gerekli yerlere göndermekteydi. Divan-ül Harac, devletin vergi toplama işlerine bakardı.

⁶² Sabri Hizmetli; **Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar İslam Tarihi**, Yeni Çizgi yay. , Ankara 1995, s. 216-217, 229-232

⁶³ Hizmetli, age, s. 336-338

⁶⁴ Joseph Schacht; **İslam Hukukuna Giriş**, Çev. Mehmet Dağ-Abdülkadir Şener, AÜİF yay. , Ankara 1977, s. 34

Divan`ül-berid, posta ve istihbarat işlerini yürütmekteydi. Askeri işlere ise Divan`ül Cünd bakmaktaydı. Din İşlerini Yürütme, kadılık teşkilatı ile yürütülmekteydi. Gayri müslimler kendi dini liderlerinin emrine bırakılmıştı. Başşehir ve diğer merkezlerde güvenliği sağlayan şurta teşkilatı vardı⁶⁵. Muaviye bir nevi sekreterlik bürosu kurdu. Bunun vazifesi evrakların kopyasını yapıp saklamaktı. Şam`da bir devlet arşivi böylece oluşturulmuştu.

Emeviler döneminde henüz vezirlik gerçek anlamda ortaya çıkmamıştır. Vezirlik, Emevilerin sonunda katipliğin devamı şeklinde ortaya çıktı. Hz. Peygamberin vahiyleri yazıya geçirmek, mektupları anlaşmaları kaleme almak için katipleri vardı. Dört halifeler devrinde de bu katipler mevcuttu. Emeviler devrinde katiplerin sayısı artırıldı. Katiplik, mektup katipliği, harac katipliği, ordu katipliği, emniyet mahkeme katipliği şeklinde kısımlara ayrılmıştı. Katiplik önemli bir vazifedir. En nüfuzlu olan ise mektup katipliğidir⁶⁶.

Eyalet Teşkilatında ise Emeviler ve hatta Abbasiler devrinde idari bölümler genellikle daha önceki Bizans-İran imparatorluklarının şehirlerine tekabül ediyordu: 5 genel valilik mevcuttu: 1. Irak Genel Valiliği :Kufe ve Basar`nın birleşmesiyle, 2. Hicaz Genel Valiliği :Hicaz-Yemen-Merkezi Arabistan, 3. El-Cezire Genel Valiliği :Dicle-Fırat arasındaki bölge.(Azerbaycan-Ermenistan-Doğu Anadolu), 4. Mısır Genel Valiliği:Mısır, 5. İfrikiyye genel Valiliği :Afrika-Sicilya-İspanya

Halk 4 sosyal sınıfa ayrılıyordu:

1. İdareci Sınıf: Bunlara ehlü`l-siyase veya ehlü`l-tedbir`de denir. Başta halife , hanedanı ve aristokrat sınıfı vardı.

2. Mevali Halk : Sonradan , zorla veya iknayla müslüman olanlardı. Pratikte müslümanların bütün haklarına sahiptiler. II. Ömer zamanında bunların diğer müslümanlarla olan farkları tamamen kaldırılmıştı.

3. Zımmiler: Hıristiyan, yahudi ve sabilerdir. Harac ve cizye ödeyerek koruma altına girmişlerdir. Bir müslümanı ilgilendirmeyen yargı işlerinde serbesttiler. İslamın şer`i kanunları onlara tatbik edilmezdi.

4. Köleler: Erkek ve kadın köleler olmak üzere ikiye ayrılırlardı. Siyah kölelere abd, abid, siyah değilse memluk-memalik denirdi. Yörelere ve renklere göre ayrılır, ücret verilirdi. İlk devirlerde harp esirleri arasından elde edilirdi. Köle ticareti sonraları gelişti. Doğudan ve batıdan getirilip satıldılar.

⁶⁵ İsmail Yiğit; " Emeviler", **DİA**, c. 11, s. 95

⁶⁶ İbrahim Sarıçam-İrfan Aycan ;**Emeviler**, TDV yay. , Ankara 1993, 101-102

2. Abbasiler

İslam İmparatorluğu Emevilerin yerine Abbasilerin geçmesi yalnız basit bir hükümet darbesi ve bir hanedan değişmesi olmayıp, İslam tarihinde bir dönüm noktasıdır. Emevi devleti kan bağı ile birbirine bağlı sosyal bir sınıftan meydana geliyordu. Mevali halk bu durumdan memnun değildi. Bu sebeble Emevi hanedanına karşı başlayan hareket Horasan`da gelişti⁶⁷. İsyân hazırlıklarını yürütenlerin pek çoğu mevaliden idi. İhtilalle Araplar ve bilhassa Suriyeliler için hakimiyet devri sona erdi. Doğu eyaletlerinin halkı özellikle Horasanlılar Abbasilerin zaferi kazanmasında büyük rol oynamakla devletin idari makamlarını paylaştılar. Mevali halk askeri kadrolarda da etkindir. Abbasi iktidarı ile cemiyet sosyal, fikri ve iktisadi açıdan büyük bir değişikliğe uğradı. İktidarı kaybeden Araplar fikri ve iktisadi sahalarda kendilerine yeni imkanlar aradılar. Devlette kültürel bir canlanma oldu. Arapça bütün İslam dünyasına hakim oldu.

Devletin başında teorik olarak bütün kuvvetin başı olan halife vardı. Devlet merkeziyetçi bir karakter taşır. Halife devlete ait sivil işlerini vezir, yargı işlerinin kadı ve askeriye işlerini emir vasıtasıyla yürütürdü. En son karar merci halifedir. Hanedanın babadan oğula geçmesi Emevilerde başlayıp Abbasilerde devam etti. Halife yerine oğlunu veya sevdiği bir akrabasını aday gösterebiliyordu.

Emevi devlet teşkilatına Bizans tesiri hakimken, Abbasiler de Sasani etkisi artmıştır. Bu etkileşim görev başına getirilen memurların kimlikleriyle ilgilidir. Abbasiler devletin merkezini Bağdat`a taşıyarak, Emevileri bıraktıkları örgütü geliştirmişlerdir. İdari bürolar Bağdattaydı. Büro kademesinde çoğunlukla mevali halktan kimseler vardı. Bunların yanısıra hıristiyan ve yahudiler de bürolarda görev almaktaydılar. Bu görevliler Abbasi örgütüne kıymet ve istikrar kazandırmışlardır. Ancak, IX. yy.dan itibaren büro kademelerinde adam kayırma, suistimal ..gibi yozlaşma emareleri görüldü⁶⁸.

Abbasilerde saray debdebesi, teşrifatı arttı. Halifeye bağlı diğer bir memur hacib idi. Bunun vazifesi gelen elçileri ve yüksek rütbeli şahısları halifeye takdim etmektir. Halifeyle sıkı bir ilişkisi vardı ve bu ilişki tesirliydi. Hacib sarayın

⁶⁷ Montgomery Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, Çev. Ethem Ruhi Fırlalı, Umran yay. , Ankara 1981, s. 190-191

⁶⁸ Robert Mantran; **İslamın Yayılış Tarihi (VII-IX. Yüzyıllar)**, Çev. İsmet Kayaoğlu, AÜİF yay. , Ankara 1981, s. 127

yönetiminden sorumluydu. Cellat makamı Bağdat sarayının ayrılmaz parçasıydı. Bundan başka bir de “müneccimbaşı” makamı vardı.

Abbasilerde, Sasanilerden alınan vezaret müessesesi kuruldu. Vezir, halifeden sonra gelirdi. Vezir valileri ve kadıları atama ve azletme hakkına sahipti. Fakat pratikte halifenin onayı bulunuyordu. Vezirlikde babadan oğula geçer hale gelmişti. Azledilen bir valinin malını yağmalamak vezirlerin adeti idi. Valilerde daha küçük memurların vb. malını yağma ederdi. Bunun için bir müsadere bürosu kuruldu. Halife mührünü vezire verirdi

Valilerde vezirler gibi geniş yetkili ve sınırlı yetkili olmak üzere iki grup idi. Doğrudan halife tarafından tayin edilen valiler adlarına para basabilirler hutbe okutabilirler ve vergi toplayabilirlerdi. Asker, memur ve kadı atamak, haraç sadaka toplamak insanların emniyetini sağlamak, namazda imamlık etmek, hacılara kolaylık sağlamak savaşmak, ganimetleri bölüşmek , onların sorumluluğuydu. Bir emir veya vali, bir bölgeyi ele geçirirse halife onu bağımsız bir hükümdar gibi tanırdı. Bunlar sadece dini bakımdan halifeye bağlı idiler. Zamanla valilerin görev yerlerine gitmeyip, yerlerine bakacak naib görevlendirmeleri merkezîyetçi yapıya zarar verdi. Bu durum küçük devletlerin oluşumuna zemin hazırladı⁶⁹.

Divan teşkilatı geliştirildi. İhtiyaca göre ihtisaslaşmıştır. İlk zamanlar kayıtlar, defterler Farsça ve Rumca tutulmuştur. Devletin bu kademelerinde İranlılar ve Hıristiyan Rum yani Zımmi`ler kullanılmaktaydı. Halife Abdülmelik zamanından sonra resmi dil Arapça oldu. Divanları şöyle sıralayabiliriz:

- 1.Divan ül-Hatem : İller ve yabancı devletlerle haberleşme.
- 2.Divan ül Harac : Gayrimüslim toprak ve ürünleri üzerinden alınan haracı toplama
- 3.Divan ül-İnşa : Halife ile diğer hükümdarlar ve iller arasındaki yazışmaları yönetmek ve halifeye gönderilen dilekçelerin gereğini bakmak.
- 4.Divan ül Berid: Posta teşkilatıdır. Başındaki kişiye Sahib-el Berid denir. Her eyaletin postanesi vardı ve her eyaletten başkente husui yol ve konvoylar giderdi. Postalar yeni atanan valileri ve yüklerini götürme ve orduyu nakletme işini de yapardı.
- 5.Divan ül-Cünd:Askeri teşkilat.

⁶⁹ Hakkı Dursun Yıldız; " Abbasiler", **DİA**, c. I, s. 38-39

6.Divan ül-Mezalim (Yargıtay, Danıştay, Vergi İtiraz Komisyonu): Kadı ve diğer memurlardan şikayetler bu bölüme yapılırdı. Divan ül-Mezalim'e önceleri halifeler bakardı. Bilahere Kadı'l-Kudat denilen baş kadılar bakmaya başladı.

7.Divan ül-Şurta (Polis teşkilatı, Saray güvenliği): Hz.Ali devrinde tanzim edilmişti. Başlangıçta kadıya bağlı ve şer'i cezaların tatbikçisi idi. Sonra yargıdan ayrıldı ve sadece suçluları arayan kurum haline geldi. Daha sonraları Sahib el-şurta'ya vezir rütbesi verilmiştir. Her büyük şehrin özel polisi vardı ve bunların başkanına Muhtasib denirdi. Bu daire şehrin emniyeti yanında ölçüleri kontrol ederdi. Kazai bir kuvveti olmadığı halde yasaklanan şeylerin takibi bunların vazifesiydi. Halife Hişam jandarma kolunu kurdu.

8.Divan ül-Beytülmal : Devlet gelir ve giderlerini kontrol suretiyle, bütçe dengesinin sağlanması ile görevlidir.Beytülmal il Hassa ise halifenin özel hazinesine bakardı.

9.Diğer Divanlar :

Divan ül-Darb: Para basma işini yapar. Divan ül-Müsaderin: Büyük memurlardan alınan cezalar, müsadere edilen servetleri toplayıp yönetir. Divan ül-Tevki'i: Başkan ve valilerin hesaplarını denetleyen. Divan ül-Cevani: Gayri müslimden alınan cizye işlerine bakar. Divan ül-Nafaka: Abbasi ailesi mensuplarıyla bazı saray erkanına maaş verir. Divan ül-Birr: İslam sınırlarının korunması ve kutsal şehirlerinin bakım masraflarını karşılar. Divan ül-Arz İl-Ceyş: Genel askerlik işlerinden sorumludur. Divanü'r Resail: Mektublar veya yazışma divanı. Divanı Müstegallat: Mahsuller veya değişik gelirlerin kontrolü. Kıyafet divanı: Resmi elbise ve savaşlarda kullanılan bayrak ve sancakları hazırlar⁷⁰.

e.Karahanlı Devleti

Karahanlılar İslamiyeti kabul eden ilk teşkilatlı Türk devletidir. Milletlerin hayatında yeni bir din kabulü inanış, düşünüş ve yaşayış gibi pek çok bakımdan öneme haizdir. Türkler tarihleri boyunca gerek Türkistan'da gerekse yayıldıkları ülkelerde budizm, maniheizm, musevilik ve hıristiyanlık gibi dinleri kabul etmişlerdir⁷¹. Türkistan sahasında budizm, maniheizm, karadenizin kuzeyine gelen boylar ise musevilik ve hıristiyanlık ile karşılaşmışlardır. Ancak bu dinleri kabul kısmen olmuş ve büyük kitle milli dinlerini muhafaza etmiştir. Macarlar ve bulgarlar hıristiyanlığı,

⁷⁰ W. Barthold-M. Fuad Köprülü; **İslam Medeniyeti Tarihi**, Diyanet İşleri Başkanlığı yay. , Ankara 1977, s. 114-127

⁷¹ Ünver Günay-Harun Güngör; **Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi**, Ocak yay. , İstanbul 1997, s. 352-355

hazarlar museviliği kabul etmişlerdir. Türklerin kısmende olsa kabul ettikleri bu dinlerin prensipleri onların milli bünyelerine uymaması sebebiyle kısa zamanda bu dinleri kabul eden Türk boyları milli kültürlerini kaybetmeye mahkum olmuşlardır. Bunların aksine İslamiyetin kabulü Türklere yeni bir ruh ve kuvvet vermiş, büyük devletler kurmalarının en büyük amilini oluşturmuştur⁷².

Türklerin İslam dinine ve İslam medeniyeti dairesi içine girmeleri, şüphesiz Türk, İslam ve dünya tarihinin en önemli olaylarından biridir. Bu tarihi olaydan kısa bir süre sonra İslam ülkelerinin ortasında devletlerini kurarak, İslam dünyasının kaderine hakim olan Türkler, İslam dininin en kudretli savunucuları ve İslam medeniyetinin de en büyük temsilcileri olmuşlardır⁷³.

İslamın kabulü ile kurulan müslüman-türk devletleri arasındaki küçük farklara rağmen, bu devletlerin müşterek noktaları çoktur. İslami devlet tipi, Abbasilerin ilk dönemlerinde ortaya çıkmıştır. Bu devlet tipi Bizans-Sasani unsurlarının, Arap ve İslami unsurlarının kaynaşmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu devlet tipi ortaçağda şark-islam dünyasında kurulan bütün devletlere örnek olmuştur⁷⁴.

Karahanlı devlet teşkilatını Kutadgu Bilig`den öğrenmekteyiz. XI. yy.da Balasagunlu Yusuf Has Hacib tarafından yazılmıştır. Reşid Rahmeti Arat eser hakkında " Mahmud`un eseri Türk dünyasının dış cephesini tesbit ederken (Divan-ı Lugat`it Türk), Kutadgu Bilig Türkleri manevi tarafını, siyasi ve idari görüşünü ortaya koymaktadır" demektedir.

Eski Türklerde siyasi otorite "kut"⁷⁵ tabiri ile ifade edilmektedir. Kut Allah tarafından verilir ve alınabilirdi. Kutadgu Bilig`de de "kut" un ilahi menşeli olduğu, kaynağını tanrıdan aldığı belirtilmiştir⁷⁶. Kutadgu Bilig`de konuyla ilgili olarak: " Bil ki, sana ancak tanrı yardım edebilir...Tanrı kime beylik verirse ona akıl ve gönül de verir...Tanrı bey olarak yaratmak istediği kimseye akıl ve kol kanat verir...Beylik kutsaldır." " Bu beylik makamına sen kendi gücünve isteğinle gelmedin, onu sana Tanrı verdi." " Beyler hakimiyetlerini Tanrı`dan alırlar⁷⁷." denir.

⁷² Hakkı Dursun Yıldız, **İslamiyet ve Türkler**, Çağrı yay. , İstanbul 1980, s. XI

⁷³ Salim Koca, "Türkler ve İslamiyet", **Erdem Dergisi**, Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı, TTK, Ank. 1996, s. 263

⁷⁴ Fuad Köprülü; "Harezmsahlar", **İA**, c. , s. 277

⁷⁵ Ali Güler; "Türklerde Devlet ve Siyasi Otorite Kavramları", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sa. 24, Şubat 1987, s. 17

⁷⁶ İbrahim Kafesoğlu; **Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri**, Kültür Bak. yay. , İstanbul 1980, s. 3-4

⁷⁷ Yusuf Has Hacib; **Kutadgu Bilig**, trc. R. Rahmeti Arat, TTK, Ankara 1988, bend 1430, 1933-34-60-5469-5947

Karahanlı Devletinde teşkilatında merkez teşkilatının başında vezir (yuğruş) bulunmaktadır. Vezir mezlis-i ali adı verilen divana başkanlık ederdi. Saray teşkilatı da gelişmiştir. Saray aynı zamanda devletin yönetim merkezidir. Ağıcı (hazinedar), devletin mali işlerini, tamgacı hükümdarın ve idarenin iç ve dış yazışmalarını başkanlık ettikleri divanları ile yürütürlerdi. Bitigçi ve ılınga adı verilen katipler görev yaparlardı. Askeri işler de bir divan tarafından yürütülür ve askerlerin ücret ve tahsisatları "aybitiği" adı verilen defterlere kaydedilirdi⁷⁸.

f.Büyük Selçuklu Devleti

Büyük Selçuklu Devleti, Türklerin kurduğu siyasi teşekküller arasındaki dört büyük imparatorluktan (Hun, Göktürk, Selçuklu, Osmanlı) üçüncüsü olduğu gibi, bir Türk-İslam devleti olması hasebiyle kurulan İslam İmparatorluklarının da (Emevi, Abbasi, Selçuklu, Osmanlı) üçüncüsüdür⁷⁹. Devlet, Horasan'da kurulmuş olup toprakları doğuda Orta Asya (Balkaş gölü, ısıq göl ve Tarım havzası) dan, batıda Ege ve Akdeniz sahillerine kadar, kuzeyde Aral gölü ve Hazar denizi, Kafkasya ve Karadeniz'e, güneyde Arabistan yarımadasını içine alıyordu⁸⁰.Selçuklu Devleti dönemine siyasal, sosyal ve kültürel yönden damgasını vuran bir Türk-İslam devletidir.

Tuğrul Bey döneminde devletin esasları belirlenmiştir. Devlet Alp Arslan döneminde sınırlarını genişletmiş, bilhassa Türklere Batı yolunun kapıları açılmıştır. Alp Arslan'a bağlı beyler Anadolu içlerine kadar girmişler ve "Anadolu'da İlk Türk Devletleri" devrini başlatmışlardır. Devlet Abbasi devletinin de koruyucusu olup Tuğrul Bey'e "doğunun ve batının hükümdarı" ünvanı verilmişti. Melikşah döneminde imparatorluk haline gelen Selçuklu Devleti klasik Ortaçağ İslam devleti manzarası arz etmekteydi. Hakim olduğu coğrafya itibariyle pekçok unsuru içinde barındırmaktaydı. Hanedan ve hakim sınıf Türktü. Ancak esas kitlenin üzerinde ince bir tabaka teşkil etmekteydi. Devlet kendi soyundan olmayan bir etnik kitleyi idare etmekteydi. Devlet üzerinde bilhassa İran medeniyetinin tesiri vardı.

Büyük Selçuklu devletine damgasını vuran Nizam'ül-mülk lakabıyla tanınan Tus'lu vezir Hasan b. Ali İshak b. el-Abbas soyca İranlıdır. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Alp Arslan (1063-1072) ve Melikşah zamanlarında (1072-1092) 30 yıla yakın vezir, bugünkü deyiimiyle başbakan olarak görev yapmıştır. Bu süreye Çağrı Bey'e ve imparatorluk tahtına oturmadan önce oğlu Alp Arslan'a Horasan'da yaptığı

⁷⁸ Reşat Genç; " Karahanlılar", **DGBİT**, c. VI, Çağ yay., İstanbul 1992, s. 170-175

⁷⁹ İbrahim Kafesoğlu; **Selçuklu Tarihi**, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür yay., İstanbul 1972, s. V

⁸⁰ M. Altay Köymen; **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, TTK, Ankara 1998, s. 1

hizmetleri de eklenirse hizmet süresi 40 yılı bulur. Hizmet süresi boyunca zekası ve ileri görüşlüğü ile dikkat çekmiş; bilhassa ülkenin buhranlı dönemlerinde önemli rol oynamıştır. O, Selçuklu imparatorluğuna mülki teşkilatın başı olarak hizmet etmekle kalmamış, Selçuklu Devletinin mülki, idari, siyasi ve sosyal yapısını inceleyebileceğimiz ana kaynak olan siyasetname isimli eseri bizlere kazandırmıştır⁸¹..

Melikşah döneminde devlet iki nüfuz bölgesine ayrılmıştı. Saray dahil askeri teşkilat kadrolarını Türkler, sivil teşkilat kadrolarını ise İranlılar işgal etmekteydiler. Birincilerin başı Selçuklu sultanı, ikincilerin başı ise vezir Nizam`ül-mülk`dür. Türklerle İranlılar arasında gizli ve açık, daimi nüfuz mücadelesi mevcuttur. Devletin asıl sahibi olan Türkler nüfuz alanlarını sivil teşkilattaki İranlıların aleyhine genişletmek için çabalarlar, İranlılar ise Nizam`ül-mülk`ün vasıtasıyla nüfuz alanlarını korumak isterler. Öyle anlaşılıyor ki gençlik çağı geçip de olgunlaşan Melikşah, tahta geçişinden 8-10 yıl kadar sonra başında bulunduğu Selçuklu İmparatorluğu`nun bir Türk devleti değil yarı yarıya bir İran devleti olduğunu, daha doğrusu başta vezir olmak üzere devlet teşkilatında çalışan İranlıların Türk devletini bir İran devleti haline getirmeye çalıştıklarını fark etmişti ve ister istemez göçebe Türkmenlerle, orduda hizmet eden gulamlara hak vermeğe başlamıştı. İmparatorluğun takip ettiği umumi kültür siyasetinin yanlış yolda olduğunu farkederek Melikşah "Türklüğe Dönüş" siyasetini uygulamaya başlamıştır⁸².

Siyasetname, Büyük Selçuklu İmparatorluğunun bir nevi anayasası olduğu gibi, daha sonraki zamanlarda da devlet idaresinde göz önünde tutulmuş, devlet adamlarına daima örnek olmuş ve uygulanmaya çalışılmış bir el kitabıdır⁸³. Siyasetname, siyasetle ilgili eser demektir. Siyasetnameler esas konu olarak devlet yönetimi ele almakta bütün erk ve yetkiyi elinde toplayan hükümdarlar için kaleme alınmış eserlerdir. Siyasetnamelerde, hükümdarlarda bulunması gereken vasıflar belirtilir; saltanatın esasları ve şartları sıralanır. Zamanın anlayışına ve inancına göre en uygun örgütün nasıl olması gerektiği, bu amaca hangi yollardan ulaşılabileceği gösterilir. Halkın durumu, toplumun hali anlatılarak hükümdarlara öğütler verilir. Kötü yönetimin zararlı sonuçları açıklanır. Nizam`ül-mülk`ün kaleme aldığı Siyasetname de yukarıda belirtilen özellikleri taşımaktadır⁸⁴.

⁸¹ Nizam`ül-mülk; Siyasetname, trc. M. Altay Köymen, Ankara 1982, s. 5-6.

⁸² M. Altay Köymen; "Türk Tarihinde Kültür Mücadelesi", **Türk Kültürü**, sa.48, Ekim 1966, s. 1121

⁸³ M. Altay Köymen, "Selçuklu Veziri Nizam`ül-mülk ve Tarihi Rolü", **Milli Kültür.**, Mayıs 1977, s. 15

⁸⁴ Agah Sırrı Levend; "Siyasetnameler", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/Bugün/Yarın**, Mayıs 1987, s. 43

Bu tür eserlerin mazisi şarkta bir hayli eskidir. Adeta bu tür eser yazmak adet haline gelmiştir. Eski Hindistan`da, İslamiyet öncesi İran`da, Uygur Türk devleti dahil çeşitli İslam-Türk ülkelerinde ve Osmanlı Devleti`nde bu türden pekçok eser verilmiştir⁸⁵. Bu tür eserler bürokrasinin el kitabı niteliğindedirler⁸⁶. İslam aleminde bu tür eserler Zerdüştlükten islamiyete dönen İranlı alim İbn Mukaffa`nın Kelile ve Dimne`yi Arapçaya tercüme etmesiyle yaygınlaşmıştır. Eski İran`da bu tür eserlere 'ain-name', 'andarz-name' denilmekteydi. Türk tarihinde ise bu tür eserlerin ilk önemli örneği olarak Karahanlı devri eseri olan Kutadgu Bilig`i görmekteyiz. Osmanlı Devletinde de XVI yy.ın son çeyreğinden itibaren bu tür eserlerin kaleme alındığı görülmektedir. Ancak bu eserlerde daha ziyade nazari meselelerden uzak durularak devletin düştüğü kötü durumdan nasıl kurtulabileceğine dair düşünceler ortaya konmuştur. Bunlar daha çok risale-layiha olarak değerlendirilmektedir⁸⁷.

Siyasetnameye göre hükümdar kudretini doğrudan doğruya yüce Allah`dan alır ve onun adına saltanat sürer. Vezir bize eserinde hükümlerliliğin kaynağı konusunda bilgi vermektedir. "Yüce Allah her asırda ve çağda halk arasından birini seçer ve padişahlık özelliklerini ona verir⁸⁸." der.

Onun bu ifadesine göre Allah birini hükümdar olarak seçerken onun hangi ırktan olduğuna bakmamakta, sadece hükümdarlık vasıflarına sahip olup olmadığını gözönünde bulundurmaktadır⁸⁹.

Nizam`ül-mülk`ün yazdığı bu eserin yanlış değerlendirmelerle, İran devlet anlayışını yansıttığı ileri sürülmüş, eserinde Selçuklu hükümdarlarının eğilimlerini gözönünde bulunduran yazarın, Türk Devlet ve idare anlayışını da belirttiğini görmezlikten gelemeyiz. Yukarıda da belirttiğimiz hükümlerlilik anlayışı bu düşünceye kanıt gösterilebilir⁹⁰.

Siyasetnameye göre, " Tanrı padişahı, bütün insanların üstü ve insanları da onun astı olarak" yaratmıştır.. Sultanın dünyanın, dünya ailesinin reisi (kethüda) olduğunu, dolayısıyla insanların O`nun ailesi olduğunu kabul eder. Vezire göre hükümdar mutlak "iştişare müessesesi" ni çalıştırmalı, gerektiğinde müşavere meclisleri kurmalıdır.

⁸⁵ İbrahim Kafesoğlu; " Büyük Selçuklu Veziri Nizam`ül-mülk`ün eseri Siyasetname ve Türkçe Tercümesi", **Türkiyat Mecmuası**, XII, İstanbul 1955, s. 231

⁸⁶ Halil İnalcık; "Türk Devletlerinde Devlet Kanunu Geleneği", **Osmanlı`da Devlet, Hukuk, Adalet**, Eren yay., İstanbul 2000, s. 28

⁸⁷ Mehmet Öz; **Osmanlı`da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları**, Dergah yay. , İstanbul 1997, s. 14-15

⁸⁸ Siyasetname, s. 11

⁸⁹ M. Altay Köymen; **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III**, Alp Arslan ve Zamanı, TTK, Ankara 1992, s. 69

Ancak son söz yine de hükümdarıdır. Devlet yönetimin de esas olan nokta, "içtimai muvazene sistemi" adını verebileceğimiz bu sistemin esasını, servete göre değil daha ziyade soya göre ayarlanan muhafazakar cemiyet telakkisi teşkil eder. İmtiyazlı aristokratik sınıfın haklarını teminat altında bulundurmak devletin başlıca vazifesidir.

Vezir saray teşkilatının haşmetli ve nizamlı olmasını gerekli görmektedir. Devlet nizamının muhafazasını, her sınıfın kendisine mahsus lakapları kullanmasını, her makam sahibinin salahiyeti ve salahiyetinin hududunu önceden tesbit edilmesinin gerekliliğini savunmaktadır. Saray teşkilatında hükümdardan, bütün devlet teşkilatında ise vezirden sonra gelen en büyük makam sahibi "büyük hacib" dir. Büyük hacibinde emrinde birçok hacibin bulunduğunu, bunların vazifelerinin devlet erkanının ve saray teşkilatı mensuplarının hükümdarın huzurunda, derece ve rütbelerine göre nasıl ve nerede duracaklarının tayini ve kontrolü olduğunu siyasetnameden öğreniyoruz. Hacibten başka hares emirliği, vekil-i has, silahdar, abdar, çaşnıgır, şarabdar, camedar, saki gibi saray teşkilatı mensuplarından ve saray küçüklerinden de bahsedilmektedir. Bunlar ise çavuşlar, gece bekçileri, nöbetçiler, kapıcılar ve müstahdemlerdir. Saray içinde olduğu gibi saray dışında da hükümdarın en güvendiği unsur gulamlardır. Bu suretle gulamlar saray dışında da görevlendiriliyordu⁹¹.

Siyasetnameye göre hükümdar saray içi resmi hayatında kendisi ile görüşmek isteyen devlet erkanından bir veya birkaçını kabul ettiği gibi toplu kabuller de söz konusudur. Vezire göre devlet büyüklerine ve başlara saraya kadar gelip de hükümdarı göremeden dönmek kadar ağır gelen bir şey yoktur. Bu nedenle devlet erkanının resmi işleri için hükümdarla temaslarının kolayca temin edilmesi gerekir. Hükümdar devlet erkanını sık sık kabul etmeli, böylece devlet erkanının da denetimi sağlanmış olur. Devlet işleri daha kolay ilerler. Fesatçılar da cüretlerini artıramazlar.

Eserde elçilerin karşılanmalarıyla da ilgili bilgi mevcuttur. Elçiye yapılacak muamele, onu göndermiş olan hükümdara yapılacak olan muamelenin aynı olmalıdır. Hükümdarlar arasında ilişkiler bozulduğu durumlarda bile elçiye saygıda kusur edilmemelidir. Hükümdarların birbirlerine elçi göndermekten maksatları, sadece herkesin içinde beyan edilen konular değildir. Onların gizli maksatları vardır. Onlar ülkedeki yollardan, otlaklardan, mevcut askeri kapasiteden tutunda hükümdarın ruh haline kadar pek çok hususta inceleme-gözlem yapmaktadırlar⁹². Devlete ait olan

⁹⁰ M. Altay Köymen, "Selçuklu Veziri Nizam`ül-mülk ve Tarihi Rolü", s. 15

⁹¹ Köymen; Alp Arslan ve Zamani, s. 90-92

⁹² Siyasetname, s. 120-125

bölgeler eyaletlere ya da vilayetlere ayrılmıştı. Eyaletlerdeki başlıca görevliler şunlardı: "amil, nazır, muhtesip, reis, kadı, hatip, müftü."

B. Selçuklu devletinde merkez teşkilatı pek az değişikliğe uğramıştır. Abbasilerden kalan teşkilat esas tutulmuştur. Merkez teşkilatı başlıca dört divandan oluşmaktaydı: Divan-ı Tuğra ve İnşa (tuğrakeş); Divan-ı İstifa (mali işler) , Divan-ı İşraf (mali ve idari işlerin teftişi), Divan-ı Arz (savunma bakanlığı). Ayrıca büyük divana bağlı olmayan divanlar da mevcuttu: Divan-ı Müsadere, Divan-ı Terekat, Divan-ı Kaza, Divan-ı Mezalim gibi⁹³.

g.Türkiye Selçuklu Devleti

Büyük Selçuklu Devleti, Bizans'a karşı elde ettiği Malazgirt zaferi ile Anadolu'nun fethini vasalet durumunda bulunan Türkiye Selçuklu Devleti'ne, Danişmendliler'e, Mengücekler'e ve Saltuklar' devretmiştir. Türkiye Selçuklu Devleti Kutalmışoğlu Süleyman Şah tarafından 1075 yılında İznik'de kurulmuştur. Devletin siyasi tarihini üç döneme ayırabiliriz: 1075-1157, Devletin Büyük Selçuklu Devletine vasalet olduğu dönem; 1157-1243, Devleti tam bağımsız olduğu ve yükselmenin yaşandığı dönem; 1243-1318 Moğol hakimiyeti devri ya da yıkılış devri⁹⁴.

Devletin yönetiminin merkezinde, büyük divan (divan-ı ali, divan-ı saltanat) vardı. Büyük divana vezir başkanlık ederdi ve askeri işlerin dışında devlet yönetiminde hükümdardan sonra gelen en yüksek memurdur. Askerlik işlerinden beylerbeyi mesuldü. Pervaneci büyük divanın üyesi olup arazi defterlerinde dirlik tevcihatı işlerini yapmaktaydı. Devletin bürokratik dili B.Selçuklular'da olduğu gibi Farsça, yargı dili ise Arapça'ydı. Devletin resmi yazışmalarını Divan-ı Tuğra yapardı.

Türkiye Selçuklu devletinde kalem ehlinin özel bir yeri vardı. Devlet erkanı içinde kabul ediliyorlar; sultanlar, melikler, vezirler ve emirlerle aynı sınıfta yer alıyorlardı⁹⁵. Hıristiyan ve müslüman devletlerle münasebetlerin idaresinde ve devlet içindeki çeşitli unsurlarla olan münasebetlerde Arapça ve Farsça'yı bilen katipler, maliye memurları ve Türk, Rum, Latin, Ermeni, Gürcü dillerini bilen memurlar kullanılıyordu. Moğol tahakkümü döneminde ise moğolca bilen katipler de kullanılmaktaydı. Türkiye Selçuklu devletini aydınlatan diplomatik kaynaklara (muharebe, mukavele, fetihname, ferman ve nişanlar, hükümdarın mektupları, sayım

⁹³ Köymen, age, s. 184-187

⁹⁴Salim Koca; "Türkiye Selçuklu Devleti'nin Özellikleri", **TDA Dergisi**, sa. 71, Nisan 1991, s. 18

⁹⁵ Sevgi Gül Akyılmaz, s. 19

ve tapu defterleri, kanunnameler, kadı sicilleri, vakfiler) bakıldığında bürokratik yapının güçlü olduğu görülmektedir⁹⁶.

h. Anadolu Beylikleri

Türkiye Selçuklu Devleti'nin moğol tahakkümüne girmesinden sonra bilhassa Selçuk uç bölgelerinde bağımsız hareketler güçlenmiş ve bunlar moğol tahakkümüne karşı mücadeleye başlamışlardır. Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde yirminin üzerinde beylik kurulmuştur. Beylikler XIII. yüzyılın sonundan başlayarak, Dulkadir ve Ramazanoğulları beyliklerinin egemenliklerini kaybettikleri XVI. yüzyıl başına kadar siyasi arenada kalmışlardır. Osmanlı beyliği ise bir cihan devleti haline gelmiştir.

Beyliklerin yönetiminde Ortadoğu Devlet yönetim anlayışından ziyade Orta-Asya Türk geleneğinin ağırlığı büyüktür. Devlet hanedanın ortak malı sayılıyordu. Devletin reisi Ulu Bey idi⁹⁷. Ulu Bey beylik merkezinde oturmakta, evlatları ve kardeşleri ise diğer vilayetlerde oturarak hükümet işlerini yürütürlerdi. Devlet işleri, divan teşkilatı ile yürütülmekteydi. Divanda kalem heyeti bulunurdu. Nişan divanı, İstifa Divanı (mali işler) ve büyük divan vardı.

ı. Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletleri

Bu devletlerde devlet teşkilatı, Anadolu beyliklerine çok benzemekle birlikte, Anadolu beyliklerine göre daha teşkilatlı ve muntazamdı. Moğol ve Timurilerin mülki ve askeri ıstılahları kullanılıyordu. Divan işleri sahib-i divan`da yürütülmekteydi. Resmi yazışmalar pervaneci adlı görevliler tarafından yapılmaktaydı. Akkoyunluların oluşturdukları teşkilat Safeviler`e kaynaklık etmiştir⁹⁸..

i. İlhanlı Devleti

Uygur devletinin 840 yılında Kırgızlar tarafından yıkılması Türk Dünyası için kötü sonuçlar doğurmuştur. Ötüken merkezli devlet düşüncesi terk edilmiş ve neticede Kırgızlar Moğolların hücumlarına dayanamayarak Eski Türk yurdunu ellerinden çıkarmışlardır. XII.yy.da Karahıtay hakimiyeti yaşandı. Cengiz Han yönetimindeki Moğolların hareketlenmesi ile Uygur, karluk, Kıpçak ve diğer Türk kavimleri parçalanıp, Moğol uluslarını oluşturmuşlardır.

İlhanlılar, Moğol Kağanlığının batı kanadını oluşturmaktaydılar.1294 yılında Gazan Mahmut Han`ın başa geçip, İslamiyeti kabul etmesiyle İlhanlılar

⁹⁶ M. Fuad Köprülü; "Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları", **Belleten**, XXVII, s. 401-411

⁹⁷ Yaşar Yücel; "Anadolu Beyliklerinde Devlet Teşkilatı ve Toplum Hayatı", **Belleten**, LIV, sa. 210, s. 805-811

⁹⁸ İ. Hakkı Uzunçarşılı; **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri**, TTK, Ankara 1988, s. 200-207

bağımsızlıklarını ilan ettiler. Moğollar güçlü bir askeri ve mülki teşkilata sahiptiler. Moğolların Ön Asya'ya gelmeleri ile Orta Asya kültürü İran'da, Anadolu'da ve Arap ülkelerinde tesirini hissettirdi⁹⁹.

İlhanlılar'da Divan-ı İlhani adı verilen merkezde bir divan mevcuttu. Divan sahib-i divanı-ı ilhani başkanlığında; naib-i vezaret (vezirin yardımcısı), defterdar-ı memalik-müstevfi (mali işler), müşrif-i memalik (genel müfettiş), nazır-ı memalik (hazine sorumlusu), uluğ bitikçi-i memalik (divan kaleminin sorumlusu), münşi-i divanı büzurg (belge hazırlama) ünvanlı üyelerden oluşuyordu. İlhanlı Devletinde vezir çok önemli bir konumdadır. Hükümdar kendisine bağlı ülkelerin idari ve mali işleriyle bizzat ilgilenmemektedir. Vezir, hükümdara ancak önemli işlerde iştişare eder¹⁰⁰.

İlhanlılarda defterdarın maiyetinde bulunan defterhanede katipler mevcuttu. Müstevfiler siyakat yazısını bilirlerdi. Defter-i cami, defter-i mukarrer, defter-i avarice, defter-i harac-ı mukarrer-i divan, defter-i kanun, defter-i tevcihat, defter-i ruznamçe adları verilen defterler tutulurdu. Divan kaleminin başında uluğ bitikçi -i memalik bulunurdu. Biti Eski Türkçe'de "yazı, kitabe, mektup, belge, kitap, muska, emir, hüküm, ferman" anlamlarında, bitikçi de katip anlamında kullanılmıştır. Kelime büyük ihtimalle Uygur katipleri tarafından Moğolca'ya sokulmuştur¹⁰¹. Bahşı ise Uygur harflerini ve edebi Türk ve Moğol dillerini bilen katip anlamındadır¹⁰². Uluğ Bitikçi, divan kayıtlarını tutardı. Eyaletlerdeki bitigçileri tayin ederdi. Emirler, fermanlar, mektuplar gönderilecekleri ülkenin diliyle kaleme alınırdu. Bu sebeple İlhanlı divanında çeşitli dilleri ve yazıları bilen çeşitli din ve mezheplerden bahşıyan ve bitikçiyan adı verilen memurlar vardı. Uluğ Bitikçi, ferman ve hükümleri inceleyerek, bunları kopya ederdi. Emirlerin arkasına özetlerini yazardı.

Uluğ Bitikçi'nin yanısıra münşi adı verilen bir görevli daha vardı ki o da inşa dairesinin başıydı. Emrinde çalışan katipler vardı. Aynı zamanda sır katibiydi. Diğer ülkelere gönderilecek fermanların, beratların, namelerin rütbe, derece ve mevkiye göre uygun tabirlerle kaleme alınmasını sağlardı¹⁰³.

⁹⁹ Faruk Sümer; "Anadolu'da Moğollar", **SAD**, c. I, 1969, s. 144-146

¹⁰⁰ A. Zeki Velidi Togan; "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", **THİTM.**, c. I, 1931, s. 36-37

¹⁰¹ Mehmet İpşirli; "Bitik", **DİA**, c. 6, s. 225

¹⁰² Orhan F. Köprülü; "Bahşı", **DİA**, c. 4, s. 520

¹⁰³ Aydın Taneri, "İlhanlılar'da Divan", **DİA**, c. 9, s. 384

İlhanlıların Osmanlı devlet teşkilatı üzerinde etkisi vardır. Bilhassa Osmanlı diplomatiği incelendiğinde ilk Osmanlı belgelerinde İlhanlı tesirleri görülmektedir¹⁰⁴. İlhanlıların da bürokratik muamelelerde Uygurlardan etkilendikleri bilinmektedir¹⁰⁵.

j.Eyyubi Devleti

Zengi hükümdarı Nurettin Mahmud öldükten sonra (1174) kumandanlarından Selahaddin Eyyubi Eyyubi Devleti'ni kurdu. Abbasi halifesinin devleti hakimiyetini tanınmasıyla 1175`de Selahaddin Eyyubi bağımsızlığını ilan etti¹⁰⁶.

Mısır`da kurulan Eyyubi Devleti, Fatimi Devlet teşkilatını miras edinmiştir¹⁰⁷. Eyyubi merkez teşkilatı üç büyük divan ve bunlara bağlı olan dairelerden oluşuyordu. Divanü'l İnşa, bürokrasinin merkezi olup her türlü iç ve dış yazışmalar buradan yürütülmekteydi. Divanın başkanı aynı zamanda katibü`s-sır idi. Selahaddin Eyyubi devrinde İnşa divanı özel bir öneme sahipti ve diğer divanlar üzerinde denetleyici idi. Divan`da hazırlanan evraklar konusuna, gideceği yere göre farklı biçimlerde hazırlanırdı.

Divan-ül-ceyş, askeri işlerin düzenlendiği divandı. En önemli görevi askeri iktaların dağıtımını ve kontrolüydü. İktalar ile bilgiler defterle kayıt edilirdi. Devletin mali işleri ise Divanü'l-mal adlı divanda yürütülmekteydi. Divan yetkileri ikinci derecedeki divanlar tarafından paylaşılmaktaydı¹⁰⁸.

Eyyubi Devleti`nde adliye teşkilatında en önemli görev Kadı'l kudat'a (baş kadı) aitti. Başkadı sultan tarafından menşurla tayin edilir, o da kendisi adına adalet işlerini yürütecek naiblerini tayin ederdi. Kadıaskerlik memuriyeti de mevcuttu. Fakat başkadı kadar geniş yetkilere sahip değildi. Ordunun kaza işlerinden sorumluydu. Eyyubi devletinde mezalim mahkemelerinin de yerini Dar`ül Adl'in aldığını görmekteyiz¹⁰⁹.

k.Memluk Devleti

Memluklar 1250-1517 yılları arasında Mısır`da kurulmuştur. Memlukların gelişmiş bir devlet teşkilatları vardı. Memluklar devlet teşkilatı bakımından Eyyubiler`den, Selçuklular`dan örnekler almışsa da özgün bir yapılanma oluşturmuşlardır.

¹⁰⁴ Halil İnalçık; "Reisülkütab", **İA**, c. 9, s. 672

¹⁰⁵ W. Barthold; "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", **THİTM**, c. I, 1931, s. 142

¹⁰⁶ Erdoğan Merçil; "Sultan Selahaddin Eyyubi'nin Anadolu'daki Türk Devletleriyle Münasebetleri", **Bellekten**, LIV\209, 1990, s. 417

¹⁰⁷ Abdülaziz Ed-Duri; "Divan", **DİA**, c. 9, s. 380

¹⁰⁸ Ramazan Şeşen; "Eyyubiler`de Divan", **DİA**, c. 9, s. 381-382

Devlet, memluktardan oluşmaktaydı. Bu sebeble idari ve askeri yapı askerlerden müteşekkildi. Devlette hanedan geleneği yoktu ve merkeziyetçi bir yapı vardı. Abbasi halifesi de Mısır'da bulunuyordu¹¹⁰.

Memlukların devlet teşkilatındaki görevliler üç kısma ayrılıyorlardı: Erbabe's suyuf, erbabe'l-kalem ve erbabe`vazaife`d diniyye. Devlet asker karakterli olduğu için önemli görevlerde erbabe`s seyf bulunmaktaydı. Merkez teşkilatında en yetkili bürokrat naibe`s saltana idi. Sultanın vekili olup idari ve askeri konularda büyük yetki sahibiydi.

Yönetici sınıf erbabe seyf ten oluşurken idari işler erbabe`l kalem tarafından yürütölmekteydi. Bu sınıfın başında gelen vezirlik Memluklar`da yerini naibe`s saltanaya bıraktı. Üçüncü sınıf erbabe`l-vezaife`d diniyye ise hukuki ve ilmi teşkilatı içermekteydi. Teşkilatın başında başkadı vardı¹¹¹. Memluklar yargı ve adaletin gerçekleştirilmesi hususuna büyük önem vermişlerdir. Sultan Baybars 1265 yılında, o zamana kadar şafii başkadısının ve naiplerinin yürüttüğü şer`i mahkeme usulünde değişiklik yaparak diğer üç mezhebin başkadılarına da bu hakkı vermiştir. Sultanın bu kararı Memlukları sevindirmişti. Memlukların çoğunluğu Hanefi mezhebinden idi¹¹². Fakat şafii başkadısı yine de ayrıcalığını sürdürmüştür. Başkadı, bazı devlet görevlilerini azledebiliyordu. Önem derecesine göre şafii başkadısından sonra sırasıyla hanefi, maliki ve hanbeli başkadıları geliyordu.

Bürokratik örgütün başı Divan`ül İnşa idi. Divan`ül İnşa`nın başkanlığını katibe`s-sır yapmaktaydı. Bu görevli, sultana gelen mektupları okuyup, sultanın belirttiği şekilde cevabı kaleme alırdı. Gelen evrakları ilgili birimlere havale ederdi. Katiplerden Türkçe, Fransızca veya başka batı dillerini bilmeleri istenmektedir¹¹³. Divan`ül Ceyş, sultan memluklarının ve diğer ordu mensuplarının iktalarını düzenleyip, muamelerini ve yazışmalarını yapardı. Bu divana Divan`ül İktaat da denirdi. Divan`ül Has sultana mahsus arazilerle tahsil edilen vergilerin kontrolünü yapardı. Divan`ül müfred, sultanın memluklarının elbise, maaş gibi ihtiyaçlarıyla ilgilenirdi. Bütün mali işlerden ise Divan`ül emval sorumluydu¹¹⁴..

B.İran Bürokrasisi

¹⁰⁹ Ramazan Şeşen; "Eyyubiler", **DGBİT**, c. VI, s. 397

¹¹⁰ P. M. Holt; "Memluk Sultanlığında Devlet Yapısı", Çev. Samira Kortantamer, **Bellekten**, LII\202, 1988, s. 227

¹¹¹ Samira Kortantamer; "Memluklar`da Devlet Yönetimi ve Bürokrasi", **Tarih İncelemeleri Dergisi II**, Ege Ün. yay., 1984, s. 35, 41

¹¹² Samira Kortantamer; **Bahri Memluk`larda Üst Yönetim Mensupları ve Aralarındaki İlişkiler**, Ege Ün. Edeb Fak yay., İzmir 1993, s. 114

¹¹³ Sevgi Gül Akyılmaz, age, s. 24

¹¹⁴ Kazım Yaşar Koprman; "Memluklar`da Divan", **DİA**, c. 9, s. 383

Sasani Devleti tarihi(224-640), doğuda Kuşhan ve Akhun devletleri ile batıda ise önce Roma, sonra Bizans ve İslam İmparatorluğu ile mücadeleyle geçmiştir.

Göktürkler, Asya Hunlarının varisi olarak kurulmuş bir devletti. Devletin batı kanadını İstemi Han yönetmekteydi. İstemi Han, Sasani ve Bizans'a karşı uyguladığı politikalarla devletini bir dünya devleti payesine ulaştırdı. İstemi Han öncelikle Sasanilerle ittifak kurarak, ipek ticaretini elinde tutan Akhun topraklarını iki devlet paylaştı. Böylece İç Asya kervan yolu Göktürklerin eline geçti. Fakat Sasaniler bu paylaşımından memnun olmadılar ve maveraünnehir güzergahını da ele geçirmek istiyorlardı. Bu yüzden , kendi ülkesinden Akdeniz limanlarına ve Bizansa yapılamakta olan ipek nakliyatını durdurdu. Bu olay üzerine İstemi nazarını Bizans'a çevirerek Bizans'la ittifak etmek için Bizans'a bir elçi heyeti gönderdi. Elçiler Bizans tarafından iyi karşılanmışlar ve anlaşma yapma maksadıyla Zamarkhos başkanlığında bir heyet Göktürlere gönderilmiştir. Bu hadise kısa sürede meyvesini vermiş ve 571 yılında Sasani-Bizans çatışması başlamıştır.

İlk ortak hareket gecikmeli olarak 588'de yapılabilmıştır. Bizans, Göktürklerle anlaşma yapmakla birlikte bu devletin Kafkaslara kadar olan ilerleyişinden endişeliydi. Bizans'ın Avarlara yer açması ve Sabarları dağıtması bu politikanın sonucuydu.

İstemi'nin bu politikası sonucunda başlayan Bizans-Sasani mücadelesi devam etmiştir. Sasaniler Avarlarla ittifakı kurarken, Bizans'ta Hazarlar'dan yardım sağladı. Sasaniler başlangıçta Bizans karşısında başarılar elde etmişler, Üsküdar'a kadar ilerlemişlerdi . Bu dönemde İslamiyet yayılmaya başlamıştı. Müslümanlar ateşperestlere karşı ehl-i kitap olmaları dolayısıyla Bizans'ı desteklemişlerdir ¹¹⁵. Rum suresinde ehli kitabın muzaffer olacağı müslümanlara müjdelenmiştir ve Rum suresinin ilgili ayeti şöyledir :

"Rumlar yakın bir yerde mağlup oldular. Ama bu yenilgilerinden sonra galip gelecekler. Bir kaç yıl içinde. Çünkü işleri karara bağlama yetkisi, başında da sonunda da Allah'a aittir. O gün müminlerde , Allah'ın verdiği zafer sayesinde sevinecekler. Allah dilediğini muzaffer kılar. Zira O mutlak galibdir, sınırsız merhamet ve ihsan sahibidir"¹¹⁶.

Müslümanların ve Rumların üç-beş yıl içerisinde düşmanlarını yenecekleri düşünüleliyordu. Sasaniler gerilediler ve Hz. Ömer devrinde Kadisiye ve Nihavend savaşları ile İslam Devleti'nin egemenliğine girdiler.

¹¹⁵ Osman Turan ; **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, Nakışlar yayınevi, c. I , İstanbul 1979, s. 215

¹¹⁶ **Kuran-ı Hakim ve Açıklamalı Meali**, Yay. Suat Yıldırım, İstanbul 1998, 30\ 2-5 , s. 403

İran devlet teşkilatı eski Ortadoğu devletlerine örnek olmuştur. Devletin resmi dini zerdüşlüktür. Sasani toplumu Hind`de olduğu gibi kast sistemine dayanmaktadır. Sasani devrinde İran kast sistemi biçim değiştirmiştir. Buna göre toplum, ruhban sınıfı (asravan), savaşçılar (arteştaran), katipler (dibheran), şehirlerin zenaatçı tüccar halkı ve köylüler şeklinde sınıflara ayrılıyordu. Üst kasta geçiş olmayıp, bazı hallerde asker ve katip sınıfına geçilebilirdi. Ordu yönetimi savaşçılara; öğretmenlik, küçük memuriyetler, tababet katipler sınıfına; aitti. Rahipler sınıfı sivil ve yargı hizmetlerini getirirdi. Hükümdara yakın en yetkili devlet adamı vazurg adı verilen başvezirdir. Sivil bürokrasi içinde mali özel bir öneme sahipti. Fakat bu konuda merkezi bir örgüte sahip değillerdi. Stryoshansalar adı verilen bir memur tarafından ziraat ve vergi işleri yürütülürdü. Taşrada yerel aristokratlar (dihkan) bu görevi üstlenmişlerdi. Bu dönemde yapılan vergi matrahını ve mükellefini tesbit etmek için yapılan işlem İslam imparatorluğu`na, Selçuklular`a ve Osmanlılar`a örnek olmuştur.

Merkez teşkilatındaki bürolarda maliye, askerlik, posta ve adliye işleri görülüyordu. Sasanilerin Mani ve Arami kökenli Pahlavi adlı yazıları vardı. Bu yazı zor olmakla beraber kançılara hizmetleri açısından elverişli idi. Bu sebeble bürokrasi hizmetlerine girmek uzun bir eğitim sürecini gerektiriyordu.

Eyalet valilerine marzban adı verilirdi. Devlet Bizans`ın thema sistemini andıran askeri bölgelere ayrılmıştı. Eyaletler, istan adı verilen bölgelere ayrılmışlardı. Yöneticilerine istandar adı verilir, soylular, komutanlar arasından seçilirlerdi¹¹⁷.

C. Bizans Bürokrasisi

Bizans Devleti, Roma`nın varisi olarak doğmuş bir devlettir. Roma ise M.Ö. 8. yy.da İtalya`da küçük bir birlik olarak kurulmuştur. Romalılar öncelikle İtalya`nın fethini gerçekleştirmişlerdir. Pön savaşları ile de Kuzey Afrika ve İber yarımadasına yayılmışlar devamında da Makedonya ve Suriye krallıklarını kendilerine bağlamışlardır. Sezar döneminde Galya (Fransa) fethedilmiş, Anadolu M.Ö 190`da Romalıların bir eyaleti haline gelmiştir. Roma artık M.Ö. 2.yy.da Batı ve Doğu Akdeniz`in hakimidir ve M.Ö. 30`da Mısır`ın fethi tamamlanmıştır¹¹⁸.

Roma M.S 3.yy.da ekonomik bunalıma düşmüş ve sınırlarında da siyasi güvensizlik artmıştır. Bu gibi sebeplerle Roma imparatorluğunun hakimiyet merkezini doğuya nakleden ilk imparator Diokletianos`tur.(284-337) Konstantin devletin

¹¹⁷İlber Ortaylı, **Türk İdare Tarihine Giriş**, s. 6-12

¹¹⁸ Roma mad. , **Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi**, Milliyet yay. , c. 19, İstanbul 1986, s. 9873-77

güvenliğini sağlamak için bilhassa Tuna ve Fırat boylarından gelecek saldırılara kolayca müdahale edebilmek için yeni bir başkent kurdu. Bir kilit nokta özelliği taşıyan İstanbul'un inşası 6 yılda tamamlandı. Şehre de kurucusunun ismi verildi. Konstantin döneminde devletin askeri, siyasi, ticari yapısında değişimler yaşandı ve devletin gücü arttı. 330'da Byzantium şehri, Konstantin tarafından başkent yapılmış ve böylece devletin ağırlık noktası doğuya kaydırılmıştır¹¹⁹.

Konstantinopolis'in 324'te kurulmasından 1453'te Osmanlıların eline geçmesine kadarki Bizans Tarihi'ni özetle üç dönem olarak incelemek mümkündür :

1. Evrensel Roma İmparatorluğu Dönemi (Erken Dönem) (324-642)

Bu dönem daha çok Roma devletinin izlerini taşır. Devlet Germen, Got, Hun, Avar istilalarına ve batının yitirilmesine karşılık evrensellik iddiası taşıyan bir siyaset gütmüştür. Mezhep kavgaları mevcuttur.(Nasturilik, monofizm, arianizm) Sasani ile mücadele dış siyasette önemli bir yer kaplarsa da bu dönemin sonuna doğru Sasanileri ortadan kaldıran İslam devleti çıkmıştır Bizans'ın karşısına. Bu süreç müslümanların Akdeniz'in doğu ve güney kıyılarına kalıcı olarak yerleşmesi ve Bizans'ın bir ilkçağ devletinden ortaçağ devleti ve toplumu haline gelmesiyle son bulacak.

2. Hellen Roma İmparatorluğu Dönemi (Orta Dönem) (641-1204)

Bu dönemde imparatorluk'ta hellen ve doğu unsurları etkisini artırmıştır. Devlet hızla büyüyen islam devleti ile mücadelede bulunmuştur. Müslümanlar, İstanbul'a kadar sokulmuştur. Aynı zamanda Balkanlarda Slav istilası ve İtalya'da Norman tehlikesi oluşmuştur. Müslümanların önemli ticaret yollarını tutmaları ile devletin ekonomik dengesi bozulmuştur. Makadenya hanedanı döneminde devlet kendini siyasi ve ekonomik açıdan toparladı. Bu dönemde Latin-Bizans çatışması şiddetlendi ve bu dönem Latinlerin İstanbul'u işgali ile son bulacak.

3. Bölünmüş İmparatorluk Dönemi (Geç Dönem) (1204-1461)

Bu dönemde Bizans devleti Latinler ve Türklerle mücadele etmiştir.1204'de Latinlerin eline geçen istanbul 1261'de geri alınarak imparatorluk yeniden tesis edildi. Bizans'ın içinde bulunduğu kötü durumdan faydalanan Türkler Anadolu'yu ele geçirirken Akdeniz ticaretinin de Venediklilere geçmesi ile devletin ekonomisi iyice bozulmuştur. Osmanlıların İstanbul'u fethi ve Trabzon Rum imparatorluğunun alınması ile devlet sona erdi.

Bizans imparatorluğu zayıflıklarına karşın bin yıldan fazla bir süre yaşadı. İktidarın el değiştirmesini düzenleyen kesin bir yasadan yoksun olması; saray

¹¹⁹ Bülent İplikçioğlu; Anadolu (Tarih), **DİA**, c. 3, s. 110

karişıklıkları birbirini izlemesi ; düşünce farklılıklarının din mezhep kavgalarına yol açması; imparatorun siyasal güçle dini yetkiyi birbiriyle karıştırması devleti çöküşe götürdü. Bununla birlikte Bizans: kuzeyde Hunlar, Avarlar, Slavlar, Bulgarlar, Ruslar ve Peçenekler`in, doğu ve güneydeyse Türkler, persler ve Arapların tehditlerine karşı koyabildi. Bu devleti ayakta tutan unsurlar ise hellen kültürü ve hıristiyanlık¹²⁰.

Bizans imparatorluğu, Roma imparatorluğunun bir devamı olup; Roma teşkilatı, hellenistik-yunan kültürü ve hıristiyan dininin kaynaşmasıyla ortaya çıkan bir medeniyettir. Bizanslı deyimi sonradan ortaya çıkmış olup Bizanslılar kendilerini Romalı olarak adlandırmışlardır. Bu fikir devlet ortadan kalkıncaya kadar devam etmiş ve hatta Fatih Sultan Mehmet`e de " Sultan-ı İklim-i Rum " ünvanı verilmiştir. Bizans devleti aynı zamanda bir hıristiyan imparatorluğudur. Bu dinin kabulü, grekçenin resmi din olması ve yaşanan ekonomik ve sosyal gelişmeler Bizans`a Roma`dan farklı bir hüviyet kazandırmıştır.

Bizans, ortaçağda Akdeniz ve Ortadoğu uygarlığının binlerce yıllık önemli bir kesitini oluşturur. İlber Ortaylı Bizans örgütüyle ilgili olarak :

" Onbir asırlık hayatı olan bu devlet, tarihte harika bir yönetim sistemi olarak belirir. Bu sistemin temelinde eski Roma ve eski şarkın kalıntıları kadar, devamlı kendini yenileyen bir organizma, ortaçağların İran`ı, islam imparatorluğu ve hatta Akdeniz İtalyan devletleriyle sürekli bir etkileşimi de görmek mümkündür. İmparatorluk artık tartışmasız bir geleneksel monarşi biçimini almıştır...Ortadoğu imparatorluklarının idari ve askeri kurumları, kent hayatı Bizans`ın dayandığı temel oldu ve imparatorluk uzun hayatını bu kaynaklarda devam ettirdi. Bizans`ın kültürel ve ideolojik hayatında eski Hellenlerden çok; Roma`nın, İran`ın, İslam yönetiminin etkilerini devir devir gözlemek kabildir. Dinsel kurumlaşma ve felsefede bile maniheizm, mazdek dini, islamiyet, astrolojik karakterli doğu dinleri ve tabii antik Roma kültürü büyük pay sahibiydi. ¹²¹." der.

Bizans monarşik bir idari yapıya sahipti. İktidarın merkezi ve kaynağı imparatordu. İmparatorun Tanrı`nın iradesiyle bu göreve geldiğine ve üstün bir kimse olduğuna inanılırdı ve Kilisenin başıydı. İmparator Konstantin`in emriyle bir altın madalyonun üzerine yapılan resimde, Tanrı`nın eli imparatorluk tacını konstantin`in başına yerleştirmekteydi. Bu motif Bizans sanatında sıklıkla kullanılmıştır. İmparator, kilisenin ve ortodoksluğun koruyucusuydu. Teokratik yönetim şekli Bizans sarayında kendini göstermektedir. İmparator aynı zamanda mesih`i de temsil etmektedir. İmparator

¹²⁰ Halil Berktaş; " Vizörden Bizans : Haritalarla Düşünmek", **Cogito**, sa. 17, Yapı Kredi yay, İstanbul 1999 s. 68; "Bizans" mad. ; **Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedi**, c. 4, s. 1717-18

¹²¹ İlber Ortaylı ; **Türkiye İdare Tarihi**, TODAİE yay. , Ankara 1979, s. 13, 15

Mesih`in yeryüzündeki hayatının canlandırıldığı bazı kilise kutlamalarında Onu temsil ederdi.¹²² Yönetimde imparatoriçelerinde etkisi büyüktü. Bilhassa küçük yaşta başan geçen oğullarına müdahale etmekteydiler.¹²³

Devlet hanedanlar tarafından yönetilmekteydi ve hanedana bağlılık esastı. İlber Ortaylı devlet yönetimiyle ilgili olarak :

" Bizans imparatoru tipi eski Roma geleneğinin bir devamı olmakla beraber, bu makamın bir doğu monarşisi haline dönüşmesini temsil eder. şahsında dünyevi ve ilahi otoriteyi birleştirmesi, Roma`dan kalma bir gelenektir...İmparator, tacını patrik`in elinden giymekle aslında onun patrikliğini tasdik ediyordu. Garbde ise Charlesmagne`dan beri, papalar imparatora tac giydirek onun hükümdarlığını tasdik etmişlerdir...Buna karşılık Bizans`ta kilisenin de efendisi imparator idi¹²⁴." der.

İmparatorluğun yönetim birimleri merkez ve eyaletler şeklinde ayrılmaktaydı. Merkezde imparatorun sonra en önemli birim senato idi. Merkez örgütü saray memurları, sivil ve askeri memurlarla işlerlik kazanmakta idi. Senatonun zaman zaman mevkii yükselmiş ise de güçlü hükümdarlar döneminde işlerliğini kaybetmekteydi. Zaman zaman hipodromlarda halka açık tolantılar düzenlenir ve halkın istekleri dinlenirdi. Yürütme işleri de bugünkü anlamda bakanlıklar tarafından yürütülmekteydi.

Eyalet yönetiminde imparatorluk 2 praefectura, 7 dioecesis ve 60 provincia`ya ayrılmıştı. Eyaletlerin başında bir sivil vali bir de kumandan bulunmaktaydı. sivil vali ali konulardan sorumlu olmasına karşın mali işler merkezden yürütülmekteydi. Bu örgüt ihtiyaca cevap vermeyince Heraklios ve halefleri döneminde değiştirildi ve askeri idare birimi olan "thema" sistemi getirildi. Sorumlu kişiler ise askeri valilerdi.

İmparator, adalet örgütünün başıydı. Üyeleri yüksek memurlar arasından seçilen bir mahkemeye başkanlık ederdi ve bu en yetkili mahkemeydi. Büyük suçlar burada görüşülürdü. temyiz mahkemesi görevinde görmekteydi. Bu mahkeme haricinde kentlerde de mahkemeler vardı. hıristiyanlığın kabulünden sonra cezalar hafifletildi.

Batı`da şarkiyatçılık ve türkoloji araştırmaları çerçevesinde Osmanlı Tarihi üzerine çalışmalar yapan tarihçiler ve bizantinistler, Osmanlı Devletinin menşei ve devletin kısa bir sürede büyüyüp güçlenerek cihan imparatorluğu haline gelmesinin sebeplerini tetkik ederek, Osmanlılar tarafından İstanbul`un fethiyle Bizans müesseselerinin taklit edildiğini öne sürmüşlerdir. Bu tezlerin ve iddiaların kabul edilebilirliği yoktur. Bu konu üzerinde çalışan Fuad Köprülü bizantinistlerin ve

¹²² Georg Ostrogorsky ; "Bizans İmparatoru ve Hiyerarşik Düzeni", **Cogito**, s. 52, 54

¹²³ "Bizans İmparatorluğu" mad. , **Türk Ansiklopedisi**, c. 7, MEB, Ankara 1955, s. 67

¹²⁴ İlber Ortaylı ; **Türkiye İdare Tarihi**, s. 15-16

tarihçilerin ilmi dayanaktan uzak olan kanaatlerini eleştirmiştir. Bu araştırmacıların gözlemlerinden kaçan gerçeklik, 5000 yıllık Türk Tarihinde Osmanlı Devleti'ne kadar pekçok Türk devletinin kurulmuş olması; İslamiyetten önce kurulan Türk devletlerinde bozkır kültürünün hakimiyeti; İslamiyetin kabulü ile Türk Devlet geleneğine İslam dininin tesiri ve birer Türk-İslam devleti olarak kurulan Karahanlı, Gazneli, Harezmsah, Selçuklu devletlerinin mevcudiyeti ve Osmanlı Devleti'nin bir Türk-İslam devleti olarak binlerce yılın şekillendirdiği Türk Devlet Geleneği'ni Selçukluların varisi olarak taşımasıdır¹²⁵.

İlber Ortaylı bu konuyla ilgili olarak F.Köprülü'yü eleştirerek şöyle der :

" Bizans ve Osmanlı müesseseleri arasındaki devamlılık sorununa ilgi duyan tartışan ve olumsuz kanaatler serdeden, ünlü tarihçimiz Fuad Köprülü'dür. Köprülü bu konudaki makalesinde Rambaud, Mordmann, Oberhummer, Scala gibi tarihçilerin, aşikar Bizans tesirlerinden sözetmelerini gerçeğe aykırı bulan bir tutumdadır ve Osmanlı kurumlarının köklerini İran, ve İlhanlı ve Asyai Türk geleneklerinde arama eğilimindedir. Bu makale birçok gerçeklere işaret etmekle birlikte, Köprülü, Bizans Roma ve hatta Sasani kaynaklarına inemediğinden tek yönlüdür. Aynı şekilde ismi geçen Avrupalı bizantinist yazarlar da sınırlı alanlarda karşılaştırma yaptıklarından kesin sonuç veremiyorlar. Bu sorun sadece Bizans, İran, Arap ve Türk kaynaklarıyla değil, eski Roma ve eski şark devletlerini de incelemekle çözümlenebilir. Araştırmalar büyük uygarlıklara beşik olan bölgemizin tarihini derinden incelemek şeklinde olmalıdır. Herhalde Bizans başlıbaşına bir sentez olarak, Akdeniz-Ortadoğu uygarlığının binlerce yıllık tarihinin önemli kesitidir¹²⁶." der.

I.BÖLÜM OSMANLI DEVLETİ'NDE BÜROKRASİ VE DAYANDIĞI ANA ESASLAR

I.Osmanlı Devleti'nde Yönetici Sınıf Kavramı

İnsanların bir arada yaşama ihtiyacı içinde bulunmaları toplumsal organizasyonları ortaya çıkarmıştır. Bireylerin fitraten farklı niteliklerde bulunmaları ise

¹²⁵ M. Fuad Köprülü ; **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, Ötüken yay. , İstanbul 1981, s. 54-59

¹²⁶İlber Ortaylı; **Türk İdare Tarihine Giriş**, s. 21-22

bireylere farklı statüler kazandırmıştır. Bu farklılık toplumlarda tabakalaşmayı¹²⁷ ortaya çıkarmaktadır. Toplumun sahip olduğu yönetim felsefesi ise ülkenin yönetici sınıfını ortaya çıkışında başat rol oynamaktadır. Eflatun'dan itibaren pek çok düşünür, her toplumda yönetenler ile yönetilenler şeklinde ayırım olduğunu ve bunun gerekliliği ifade etmişlerdir. Elit teorisini Mosca sistemleştirmiştir. Bu yönetici sınıf, çeşitli dönemlerde çeşitli topluluklarda soylular, aristokratlar, din adamları, askerler ...olmuştur¹²⁸. Elit teorisine göre tüm toplumlarda yöneten ve yönetilen olarak iki grup insan vardır. Bu toplumlarda yönetim sistemi ne olursa olsun toplumların oligarşik olduğu kabul edilir. Şerif Mardin siyasal bilimlerde kullanılan "elit" metodunun Osmanlı-Türk siyasal-toplumsal yapısının analizinde kullanılabileceğini ifade etmektedir¹²⁹. Osmanlı toplum düzeni ve yönetim felsefesi de toplumda ki tabakalaşmanın zorunluluğunu ortaya koymaktadır. Osmanlı düşünürlerine göre sosyal tabakalaşma bir gereklilik olup, Allah'ın gölgesi olan padişah da bu tabakaları adaletle yönetmekle yükümlüdür¹³⁰. Bu fikirler "adalet dairesi", "hakkaniyet çemberi" olarak adlandırılmıştır. Bu adalet dairesinin halkalarını adalet, devlet, şeriat, hükümlanlık, ordu, servet ve halk meydana getirir. Adaletli bir toplum ancak bu unsurların birlikteliği ile mümkün olur¹³¹.

Söğüt'te Osmanlı Devleti'ni Türk unsur kurmuştur. Ancak ülke XVI.yy. sonlarında Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümü sırasında en geniş boyutlara ulaştı. Devletin üç kıta üzerinde arazisi vardı. Avrupa'da hemen bütün Balkanlar; Cezayir dahil, doğuya doğru bütün Kuzey Afrika; Asya'da Anadolu'dan başka, Suriye, Irak, Arabistan ve Kafkasya ile Akdeniz ve Ege adaları Türk idaresindedir¹³². Böylece devlet bir imparatorluk haline gelirken, insan unsuru bakımından da kozmopolit bir yapı kazandı. Bu yapı devletin klasik kurumlarının yanısıra yönetici sınıfın oluşumuna da birinci derecede tesir etti. Shaw, Osmanlı yönetici sınıfının geçirdiği aşamaları şöyle izah eder:

"Devlet yönetme işine karışanlar, yani yönetici sınıf üyeleri, egemen olan hanedanın hizmetinde olduklarından, Osmanlılar imparatorluğun ilk yüzyılında görevlerinin askeri yönü ağır bastığı için askeri olarak anılırlardı. Osmanlı egemenliğinin ilk üç yüzyılında, daha önce görüldüğü gibi, önce Selçukluların çöküşünden sonra Anadolu'ya egemen olan beylikleri yaratan Türkmen aileleri, daha sonra, imparatorluk on dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda

¹²⁷ Frank Parkin; "Toplumsal Tabakalaşma", **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi**, Çev. Mete Tunçay-Aydın Uğur, V yay., 1990, s. 613

¹²⁸ Bülent Daver; **Siyasal Bilime Giriş**, AÜSBF yay., Sevinç Matb., Ankara 1968, s. 116-117

¹²⁹ Çaylak, s. 27

¹³⁰ Tursun Bey, **Fatih'in Tarihi "Tarih-i Ebul Feth"**, Haz. Ahmet Tezbaşar, 1001 Temel Eser, s. 22-23

¹³¹ Bahaeddin Yediyıldız; "Osmanlı Toplumunu", **Osmanlı Devleti Tarihi**, c. II, Feza gazetecilik, s. 443-444

topraklarını aldıkça Osmanlı hizmetine giren Bizans ve klasik islam imparatorluklarının yönetici sınıf üyeleri, ve en son olarak da, devşirme yoluyla toplanan ve yetişkinliklerinde ihtida edenler Yönetici sınıfa hakim olmuşlardır. Kökenleri ne olursa olsun, bir insanın Osmanlı yönetici sınıfının tam üyesi olabilmesi için 1) İslam dinini ve bunun ayrılmaz parçası olan düşünce ve eylem sistemini kabul edip uygulaması; 2) Padişaha ve onun hükümdarlık görevlerini üstlenmek ve gelirlerini toplamak için kurulan devlete sadık olması ve 3) Osmanlı yaşam biçimini oluşturan karmaşık davranış, görenek ve dil sistemini bilip uygulaması gerekirdi. Bu niteliklerden yoksun olan kimseler yönetilen sınıftandılar¹³³." der.

Kul sisteminin Osmanlı yönetici sınıfı içindeki yeri önemli bir araştırma konusu olmuştur. Pekçok tarihçi XVI.yy sonundan önce kulların üstünlüğünü kabul etmişlerdir. Ancak bu üstünlük dönem dönem değişmiştir. Tevcih defterlerinden çıkan neticeye göre Kanuni döneminde böyle bir üstünlük mevcuttur. Ancak diğer dönemlerde ümera ve ümera oğullarının yönetimde etkili olduğu görülmektedir¹³⁴.

Osmanlı toplumu genel olarak padişahın kendilerine tanıdığı idari, dini yetkilere sahip yönetici sınıfla (askeri sınıf), muhtelif din ve soylara mensup idareye katılmayan yönetilenlerden müteşekkildi. Bu gruba reaya ismi de verilir. Yönetici sınıf Osmanlı hukukunu uygulayarak ülkede adaleti sağlamakla, reaya da üretim yaparak ve vergi vererek toplumun ahengine katkıda bulunmakla vazifelidir. Askeri sınıf dört gruptan oluşurdu : saray halkı, seyfiye, ilmiye ve kalemiye. XVI.yy. düşünürlerinden Kınalızade Ali (1510-1572), Ahlak-ı Ala`i isimli eserinde toplumu bir organik yapı olarak görür ve toplumu tek bir beden olarak düşünür. Ona göre toplum teşkil eden unsurlar, Ehl-i Kalem (kalem erbabı=su), Ehl-i Şimşir (asker=ateş), Tüccar müstecliban-ı bezai ve Erbab-ı hiref ve sanai (tüccar ve sanatkarlar=Hava) ve Taife-i ziraatgir ve ekinciler (çiftçiler ve köylüler=toprak.)¹³⁵ Naima da XVII. yy. toplum yapısını dört grup altında inceler: " İnsan vücudu dört unsurdan tereküp ettiği gibi insan toplulukları da dört rükundan tereküp eder. Bunlar erkan-ı erbaa dediğimiz (ulema, asker, tüccar, reaya) dır¹³⁶."

Osmanlı toplumunda yönetici sınıf reaya üzerinde ince bir tabaka teşkil etmekteydi. Yönetici sınıfın kökeni Türklere ve kul sistemi ile ihtida edilmiş olan

¹³² Enver Ziya Karal ; **Osmanlı Tarihi**, c.V,TTK, Ankara 1995,s.1

¹³³ Stanford Shaw; **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, c. I, e yay., İstanbul 1982, s. 167

¹³⁴ İ.Metin Kunt; **Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı ümerası ve İl İdaresi**, Boğaziçi yay., İstanbul 1978, s. 113-114

¹³⁵ Tadaşi Suzuki; " Osmanlılarda Organik Bir Yapı Olarak Toplum Görüşünün Gelişmesi", **ODTÜ Geliştirme Dergisi**, 14, 1987, s.374-375

¹³⁶ Zeki Arslantürk; **Naima`ya Göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı**, Ayışığı kitapları, istanbul 1997, s. 68

kullara dayanmaktaydı. Askeri sınıf çoğunlukla kul sistemine dayanmakla birlikte, ilmiye sınıfı Türkler`den müteşekkildi. Lybyer, Osmanlı yönetim kurumunu "kullar sistemi" olarak değerlendirir ve kul sistemini de "köle-aile" yapısı olarak açıklar. Bu yapı itibariyle Osmanlı Devleti`nin, ideal ve kuramsal olarak en yakın benzeri Platon`un Cumhuriyeti`nden ve uygulamadaki en yakın benzeri olan Mısır`daki Memluk sisteminden daha ileri bir seviyede olduğunu söyler¹³⁷. Yönetici sınıf, birçok imtiyazdan faydalanıyorlardı. Vergiden muaftılar. Belirlendiği oranda takdir yetkisine sahiptiler. Ancak devlet yönetici sınıfı müsadere sistemi gibi yapılarla güçlenmesini önlemeye çalışılarak, aristokratik ve feodal oluşumlar engellenmeye çalışılmıştır¹³⁸.

Osmanlı Devleti`nde yönetici sınıf "mülkiyye", "ilmiyye", "kalemiyye", "seyfiyye" olmak üzere dört ana bölüm altında incelenebilir. Mülkiyye sınıfını devlet idaresiyle görevli veziriazam, vezirler, devlet adamları oluşturur. İlmiyye sınıfının başı ise şeyhülislam olup eğitim kurumlarının ve kadıların amiridir. Seyfiye sınıfını ordu teşkilatındaki görevli kimseler teşkil eder. Kalemiyye sınıfını, Defter-i Hakani, Hazine-i Amire ve Divan-ı Humayun kalemlerinde görev alan kimseler oluşturur. Kalemiyye sınıfında görevli memurlar başarı gösterdiklerinde "haceganlık" denilen kalem zabıtlıklarına yükselirlerdi. Katiplerin çıkabilecekleri en yüksek mertebe defterdarlık, defter eminiği, reisülkütüblük, nişancılık idi¹³⁹.

Halil İncalcık Osmanlı kent nüfusunu başlıca dört sosyal gruba ayırmaktadır: Bunlar yönetici sınıfı oluşturan kalem ve kılıç ehli (bürokrasi ve ordu) ile çiftçi ve vergi memurlarından oluşan reaya¹⁴⁰. Osmanlı yönetici sınıfını askeri sınıf olarak da adlandırabiliriz. Reaya ve askeri sınıf arasında bariz şu farklar vardır: Askeri sınıf imtiyazlarla donatılmıştır. Vergi ödemez ve reayaya göre pekçok hususta farklı hareket edebilir. Uleme sınıfı hariç olmak üzere askeri sınıf padişahın kulu sayılmakta ve mallarının ve canlarının teminatı yoktur. Halk ise imtiyaz sahibi olmamakla birlikte, hükümdarın iradesi önünde, askeri sınıfa göre daha güvence altındadır. Askeri sınıfın içinde sayılan ulema ise imtiyaza sahip olmakla birlikte reayaya göre daha fazla güvenceye sahiptir¹⁴¹.

¹³⁷Albert Howe Lybyer; **Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğu`nun Yönetimi**, Sarmal yayınevi, Çev. Seçkin Cılızoğlu, İstanbul 2000, s. 53

¹³⁸Mehmet Ali Ünal; "Osmanlı İmparatorluğu`nda Müsadere", **Osmanlı Devri Üzerine Makaleler-Araştırmalar**, Kardelen Kitabevi, Isparta 1999, s. 7

¹³⁹Siddık Sami Onar; **İdare ve İdare Hukuku Bakımından Türkiye`nin İdari ve Hukuki Bünyesinin Geçirdiği İstihaleler ve Bugünkü Durumu**, İstanbul 1956, s.8-9 ;Murat Akgündüz; **Osmanlı Devletinde Nişancılık**, YYLT, İstanbul 1994, s. 11-12

¹⁴⁰Ömer Çaha; Osmanlı`da Sivil Toplum, **AÜSBF Dergisi**, c.49, 1994, s.89-90

¹⁴¹Ahmet Mumcu; **Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl**, Birey ve Toplum yay., Ankara 1985, s. 71

Veziriazamları % 59'unun, başdeftardarların % 62'sinin nişancıların % 50'sinin ve reisülkütbların % 58'inin babası seçkin olmayanlardan gelmektedir. Yükselme döneminde veziriazamların etnik kökenleri % 19 Türk kökenliler, % 25 Arnavut kökenliler, % 12 Boşnak kökenlilerdir. Kuruluş devrinde veziriazamların % 50'sinin babası yüksek makam sahibi iken bu oran yükseliş devrinde % 6'ya düşmüştür. Başdeftardar yükseliş döneminde % 44 oranında Türk kökenlidir. Şeyhülislamın babalarının ise % 88'i seçkindir. En yüksek oran şeyhülislamıktadır¹⁴².

II. Osmanlı Devleti'nin Yönetim Örgütüne Kaynaklık Eden Temel Sistemler

Devletlerin örgüt yapılarını, devletin kurucusu olan toplumların hakimiyet anlayışları, siyasi görüşleri ve hukuk yapıları belirlemektedir. Bu yapıların temelinde ise toplumun karakterini çizen dini-örfi oluşumlar bulunmaktadır. Osmanlı devletin karakterini de bu oluşumlar çerçevesinde incelemek mümkündür. Osmanlı yönetim örgütü, Osmanlı hakimiyet anlayışının getirdiği merkeziyetçi ve patrimoniyal yapı üzerine kurulurken, siyasi otorite şeri ve örfi hukukla denetlenebilmiştir.

1 Hakimiyet Anlayışı

Hakimiyet, koymuş olduğu kurallar çerçevesinde bir topluluğu yöneten ve kendine ortak kabul etmeyen en üstün güç demektir. Bu gücü ele geçiren, iktidarı tekeline alarak hukuk kurallarıyla amaçları doğrultusunda ülkeyi yönetmeyi hak kazanmaktadır. Hakimiyet devlete, devlet olma niteliğini kazandıran güçtür.

Osmanlı devletini doğuran ve yaşatan gücün kaynağını Osmanlı hakimiyet anlayışında bulmak mümkündür. Osmanlı hakimiyet anlayışı, İslam ve Türk anlayışlarının bir sentezi niteliğindedir. İslam hukukuna göre hakimiyet Allah'a aittir. Allah bu hakkını kimseye devretmez. Halife, yönetim sürecinde peygamberin ardılı olarak İslam esaslarına riayet ederek devleti yönetmekle mükelleftir. Halife seçimle başa gelir ve kendine biat edildikten sonra hakimiyeti meşruluk kazanır. Eski Türk hakimiyet anlayışında ise hakimiyet Tanrı kaynaklıdır. Gök Tanrı, bir aileye egemenlik hakkını vermiştir. Devlet ailenin ortak malı olup, ailenin erkek üyeleri devlet yönetiminde söz sahibidir. Eğer hükümdar dirayetli bir yönetici ise ailesini etrafında toplayarak yönetimini sürdürür. Aksi durumda ise devlet parçalanmaktadır. Türkler

¹⁴² Gülay Aydın; **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yönetici Seçkinlerin Toplumsal Kökenleri**, YYLT, Erzurum 1994, s. 69-71

İslamiyet'e girdiklerinde böyle bir hakimiyet yapısına sahipken, halifenin dini otoritesini tanımışlardır¹⁴³.

Eski Türk devlet anlayışıyla, islami devlet anlayışında egemenliğin ilahi kaynaklı kabul edilmesine rağmen, bu iki yapı arasında farklılıklar vardır. Eski Türk devletlerinde hükümdar ve ailesinin iktidarları sınırsızken, İslam Devleti'nde devlet başkanının yetkileri Kuran-ı Kerim'deki hükümlerle sınırlıydı. Ancak Türklerin müslümanlığı benimsediği dönemlerde islam devlet anlayışında değişmeler olmuştu. Halifelik babadan oğula geçen bir makama dönüşmüş ve halifeler kendi kişisel egemenliklerini gerçekleştiren görevliler haline gelmişti. 1258'de Abbasilerin yıkılmasıyla hilafet makamı gibi bir üst organa bağlılıktan kurtulan İslam devletlerinin yöneticileri, tam bağımsız olarak yönetme yetkisini elinde toplayan birer mutlak hükümdardılar¹⁴⁴.

Osmanlı Devleti'ndeki hakimiyet anlayışında Türk ve İslam hakimiyet anlayışlarının etkisi vardır. Osman Bey'in gördüğü rüya ve Şeyh Edebalı'nın rüyayı tabiri ile Osman Bey'e kut verildiği ortaya çıkmıştır¹⁴⁵. Yönetime erkekler hakimdir. Hakimiyetin temsilcisi padişah, kaynağı ise Allah'tır. Padişah İslam nizamını kuracak, uygulayacak ve koruyacaktır¹⁴⁶. Devlet büyüdükçe hakimiyet anlayışında da bir takım değişmeler oldu. Yıldırım Beyazıt Mısır'daki halifeyle haberleşerek egemenlik gücünü İslami anlayışla güçlendirmeye çalışmıştır. Timur istilası üzerine ise hakimiyetlerinin meşruluğunu artırmak için eski Türk hakimiyet anlayışına yönelmişler ve II. Murat, Osmanlı soyunu Oğuz'a dayandırma çabasına girmiştir¹⁴⁷. Bu dönemde kaleme alınan Aşıkpaşazade tarihinde bu etki açıkça hissedilir. Dönemin tarih yazımına oğuzcu anlayış hakimdir. Osmanlı tarihçiliği bu hususta: "Osmanlı tarihçiliğinin tek bir konuyu esas almadığını söyleyebiliriz : ne tek başına İslama, ne din propagandası yoluyla yayılan etnik gruba, ne de Türkler gibi tek bir ırka hasredilmişti. Osmanlı tarihçiliği imparatorluk siyasetlerinin bir ürünü olarak hepsinin bir karışımından oluşuyordu. Diğer hükümdarlık tarihleri gibi geleneksel Osmanlı tarihçiliği de temelde gelecekte hatırlanmak amacıyla olayların

¹⁴³ Mumcu-Üçok, age, s. 193-194

¹⁴⁴ Şükrü Karatepe; **Osmanlı Siyasi Kurumları "Klasik Dönem"**, İşaret yay., İstanbul, s. 100

¹⁴⁵ Ahmed Aşık; "Osman Gazi'nin Düşü ve Şeyh Edebalı'nın Tabiri", **Türk Kültürü**, XVII\196, s. 54

¹⁴⁶ Bayram Kodaman; "Tanzimattan Günümüze Hakimiyet Anlayışında Gelişme", **Cumhuriyetin Tarihi-Fikri Temelleri ve Atatürk**, Isparta 1999, s. 30

¹⁴⁷ Halil İnalçık; "Osmanlı'larda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi", **AÜSBF Dergisi**, XIV, Mart 1959, s. 79

destansı bir aktarımı yoluyla siyasal meşruluk için bir temel oluşturuyordu¹⁴⁸." şeklinde kritik edilir. Aşıkpaşazade eserini yazma sebebini şöyle açıklıyor:

"Ey herşeyi bilen, herşeyi yaratan Ulu Tanrı! İnsanı yoksul veya sultan eden, hükmüne delil ve tanık veren, ayıpları kapatan, günahları bağışlayan sen, gönlüm gözüne de güzelliği göster. Ben zayıf, değersiz bir kulum. Ömrüm uzayıp seksen altıya vardı. Cihanın hesaba gelmez garipliklerini gördüm. Devrimde olanları yazdım. Oğuz'dan olan Gök Alp'a kadar gittim. Olgun gaziler, hanlar, sultanlar olan Osmanlı hanedanının menkıbelerini yazdım. Dedim ki soykütüğünü söyleyeyim de bu hanların aslı anlaşılın. Nerden gelip hangi ile vardıkları , yahut vardıkları ili nasıl aldıklarını, cihan padişahları olan hanların o illerde neler yaptıklarını binde bir de olsa anlatayım."¹⁴⁹ der. Eserde anlatıldığına göre devlet Selçuklu ucunda kurulmuş olup, Osman Bey uç beyidir ve uç beyi olmanın şartlarını yerine getirmektedir. Ancak Bilecik'i fethinden sonra Dursun Fakı'nın cuma namazını kılmak için sultandan izin istenmesi gerektiğini söylemesi üzerine Osman Bey: " Bu şehri ben kendi kılıcım ile aldım. Bunda sultanın ne dahli var ki ondan izin alayım ? Ona sultanlık veren Allah bana da gaza ile hanlık verdi. Eğer minneti şu sancak ise ben kendim dahi sancak kaldırıp kafirle uğraştım. Eğer o, ben Selçuk Hanedanındanım derse ben de Gök Alp oğluyum derim. Eğer bu ülkeye ben onlardan önce geldim derse Süleymanşah dedem ondan evvel geldi¹⁵⁰." der. Görüldüğü üzere Osman Bey Gök Alp vasıtasıyla sülalesini Oğuzlar'a dayandırmakta ve hutbesini okutarak bağımsızlığını ilan etmektedir. Türklerde kabilelerin orun ve ülüşü büyük öneme sahiptir. Bu mevki ise yönetimdeki sülâlerin değişmesiyle farklı bir konuma geliyordu. Bu değişimleri de meşru göstermek için eski rivayetlere başvuruluyordu. Osmanoğullarının yükselişi de bu şekilde açıklanmaya çalışılarak, bu yükselme Oğuz töresine dayandırılmakta ve " Korkut Ata eyitti: ahir zamanda hanlık geri Kayıya değe...bu dediği Osman neslidir" şeklinde ifade edilmektedir¹⁵¹.

Fatih Sultan Mehmet döneminde ise devlet imparatorluk karakteri taşımaya başlamıştır ve merkeziyetçi politika hakimdir. Fatih, merkezde güçlü bir hükümdar profili çizmektedir. Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı ele geçirmesiyle halifelik Osmanlı devletine geçmiştir ve devletin sünni islam dünyasındaki yeri sağlamlaştırmıştır. Böylece Fatih'in mutlak hükümdar modeli güçlenmiştir. Kanuni devrinde Fatih'in başlattığı çizgi doruk noktasına çıkmıştır. Osmanlı padişahı, hem halife hem de sultandır. Avusturya sefiri Busbecg dönem hakkında " Müslümanlar Osmanlı hanedanı sayesinde

¹⁴⁸ Büşra Ersanlı Behar; **İktidar ve Tarih Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)**, Afa yay., İstanbul 1992, s.45

¹⁴⁹ **Aşıkpaşaoğlu Tarihi**, Haz. Atsız, MEB, İstanbul 1992, s.11

¹⁵⁰ Aşıkpaşaoğlu Tarihi, s. 25

ayakta duruyorlar. Bu sebeble hanedan yıkılırsa din ve devlet de mahvolur¹⁵²" diyerek Osmanlı devletinin hakimiyet yapısını ve önemini bize çizer. Osmanlı devletinde kaynağını İslam dininden alan halife-sultan hakimiyeti, tanzimat fermanından sonra zayıflamaya başlamıştır¹⁵³. Ancak XIX.yy.a gelinceye değin Osmanlı Devletihalifelik kurumundan pek istifade etmemiştir. Bu yüzyılın son çeyreğinde panislamizm ülkeyi kurtarmak için kullanılmaya başlandı¹⁵⁴.

2.Hukuk

Osmanlı Devleti'nin hukuk yapısının merkezinde İslam hukuku vardır. Osmanlılar bu hukuku salt biçimde uygulamamışlar, zamanın gerektirdiği düzenlemeleri ve ilaveleri yapmışlardır. İslam hukukunun devlet başkanına tanıdığı geniş takdir yetkisini, padişahlar dirayetli bir biçimde kullanarak kanunlar oluşturulmuştur. Böylece Osmanlı hukuku, klasik hukuk yapısını içeren şer'i hukukla, padişahların emir ve fermanlarıyla oluşan örfi hukuk'tan oluşmuştur. Şer'i hukuk, İslam hukukunun kaynaklarına dayanarak müçtehidlerin oluşturduğu hukuk yapısıdır. Örfi Hukuk terimine ilk defa Fatih döneminde rastlanmaktadır. Tursun bey eserinde şeri hukukun yanısıra örfi hukukun varlığından bahsetmektedir¹⁵⁵. Örfi hukuka örneklik teşkil edecek ilk uygulama Osman Bey'in koyduğu bac vergisidir. Osman Bey vergi konulması isteği üzerine "Senin bu pazara gelenlerde alacağın mı var ki para istersin ? Tanrı mı buyurdu, yoksa beğler kendileri mi yaptı ?" şeklinde soru sormuş ve ona bunun töre olduğu açıklanınca vergiyi koymuştur¹⁵⁶.

Örfi hukuk birden değil süreç içinde ihtiyaca binaen yavaş yavaş şekillenmiştir. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu mali, askeri, idari şartlar bu düzenlemeleri zorunlu kılmıştır. Başlangıçta ele geçirilen bölgelerdeki hukuk yapıları korunmuş, müteakiben Osmanlı hukuku buralarda kurulmaya çalışılmıştır. Bütün ülkeyi kapsayan tek bir kanun yerine, her bölgenin özel şartları düşünülerek sancak kanunları hazırlanmıştır. Bu düzenlemelere kanunname adı verilmektedir¹⁵⁷. Bu kanunlar kimi

¹⁵¹ Abdulkadir İnan; "Orun ve Ülüş Meselesi I Mevki Orun Hukuku", **Makaleler ve İncelemeler**, TTK, Ankara, s.245-246

¹⁵² Osman Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, c.II, Nakışlar yayınevi, İstanbul 1979, s. 350

¹⁵³ Kodaman, s. 30-31

¹⁵⁴ Bayram Kodaman; "Panottomanizm-Panislamizm-Pantürkizm ve Atatürk", **Cumhuriyetin Tarihi-Fikri Temelleri ve Atatürk**, Isparta 1999, s. 35

¹⁵⁵ Tursun Bey, age, s. 12

¹⁵⁶ Aşıkpaşazade Tarihi, s. 25-26

¹⁵⁷ Ömer Lütfi Barkan; "Kanunname", **İA**, c. VI, s. 185 ; Ömer Lütfi Barkan; " Osmanlı İmparatorluğu Teşkilat ve Müesseselerinin Şer' iligü Meselesi", **İÜHF**, XI, s..3, s. 213

zaman genel kanunlar halinde bir araya getirilmiştir. İlk örneği ise Fatih Sultan Mehmed'in kanunnamesidir. II.Bayezıd, Yavuz ve Kanuni dönemlerinde kanunnameler tedvin edilmiştir¹⁵⁸.

Osmanlı hukukunun niteliği üzerinde tartışmalar söz konusudur. Kimi araştırmacılar Osmanlı hukukunun şeriat olarak nitelendirileceğini savunurken, kimileri Osmanlı Devleti'nin şeriatı aşan bir hukuk düzeni geliştirdiklerini savunmuşlardır¹⁵⁹.

Kanuni Sultan Süleyman devrinde merkezi, umumi konularda, eyalet ve sancaklara ait hususi alanlarda kanunlar hazırlanmıştır. Bunlar teşkilat kanunnameleri (Anadolu eyaleti kanunnamesi, Budin¹⁶⁰ eyaleti kanunnamesi gibi) olarak da adlandırılabilir. İlk umumi kanunname, nişancı Seydi Bey tarafından kaleme alınmıştır. İkinci kanunname ise Celalzade Mustafa tarafından tanzim ve tertip edilmiştir.

3.Kul Sistemi

Klasik Osmanlı Devlet yapısına hakim bir sistem olan kul sistemi, kölelerin özel bir eğitime tabi tutularak devlet ve ordu yönetiminde kullanılma usulüdür. Bu sistem pek çok İslam devleti ve gayri islam devletler (Sasani, Roma, Bizans) tarafından kullanılmıştır. Çoğunlukla bu devletlerdeki bu yapılanmaya "gulam" sistemi adı verilmiştir. Gulam sözlük anlamı itibariyle "erkek çocuk, delikanlı; azat edilmiş köle, genç hizmetkar; efendisine bağlı muhafız" anlamlarına gelen bir Arapça isimdir. Çoğulu gılman, gılme ve ağlime'dir. Gulam, çeşitli islam ülkelerinde memluk (çoğulu memalik) ve Kuzey Afrika'da abid (abd'in çoğulu) kelimeleri kullanılmıştır¹⁶¹.

Osmanlı'larda gulam yerine çoğul şekli olan gılmanın kullanımı daha yaygındır. Ancak bu ifadeler yerini daha çok "kapı kulu" na, çoğunlukla da "kul" a bırakmıştır. Kapıkulunu "saraya ya da padişaha bağlı yönetici ve savaşçı grup" olarak nitelendirebiliriz¹⁶². Selçuklularda da Konya'da bir "gulamhane" mevcuttu. Hassa ordusunu gulamhaneden çıkanlar oluşturuyordu. Gulamhanede Rum, Ermeni, Rus, Frenk vs. milletlerden fertler yetiştiriliyordu¹⁶³. Osmanlı Devleti'nde bu sistem büyük öneme sahiptir. Devlet bu sistemi Anadolu Selçuklular'dan almış ve geliştirmiştir. Bu

¹⁵⁸ M.Akif Aydın; " Osmanlı'da Hukuk", **Osmanlı Devleti Tarihi**, c. II, Feza Gazetecilik, İstanbul 1999, s. 375-383

¹⁵⁹ Halil İncalcık; " Osmanlı Hukukuna Giriş Örfi Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları", **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, Eren yay., İstanbul 1996, s. 11

¹⁶⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. **Budin Kanunnamesi ve Osmanlı Toprak Meselesi**, Haz. Sadık Albayrak, 1001 Temel Eser

¹⁶¹ Mustafa Zeki Terzi; "Gulam", **DİA**, c. XIV, s. 178

¹⁶² Toktamış Ateş, **Osmanlı Toplumunun Siyasal Yapısı**, Ümit yay., Ankara 1994, s.155

¹⁶³ Mustafa Akdağ; "Osmanlı Devrinde Esas Düzen", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, c.III, sa.4-5, s.153

devlette de sistemin kullanım alanı yaygındır¹⁶⁴. Sistemin bu derece itibar görmesi büyüyen devlette merkeziyetçi karakterin artmış olmasındandır. İbn haldun sisteme büyük önem verir ve sistem hakkında olumlu ve olumsuz görüşler sunar. Konuyu izah şekli dikkate şayandır :

"Bil ki yukarda anlattığımız gibi; devletin başında bulunan kimse kendi akraba ve toplulukları olan kavminin ve kendisine arka olanların kuvvet ve yardımıyla devlet kurabilir. Hükümdar, devletine karşı isyan edenlerin güçlerini bunların yardımıyla kırar. Memleketin ülke ve bölgelerinin idaresine onları memur eder. Vezirlerini onlar arasından seçer, vergileri bunlar vasıtasıyla toplar. Çünkü hükümdarın gelebe çalmasına bunlar yardım etmişler, bunlar devlette hükümdarın ortaklarıdır, devletin bütün önemli işlerini onlarla paylaşırlar. Devlet ilk devresinde iken hal böyledir...Devlet ikinci evresinde bulunduğu onları istipdadı altına alarak, hükümdar ululuğu ancak kendi şahsında topladıktan ve onları devlet işlerini ortaklaşmaktan uzaklaştırdıktan sonra devletini kuran bunlar, hükümdarın düşmanı olurlar. Hükümdar bunların kuvvetini kırarak devlet idaresinden uzaklaştırmak için kendi neslinden olmıyan yardımcıları aramağa mecbur olur. Bu yabancı kuvvetlerle onlara galebe çalar, bu yabancıları memuriyetlere tayin eder. Bu suretle bunlar, diğer bütün akrabalarından ve başkalarından ziyade hükümdarın korumak ve onun mensubolduğu kavmi devlet idaresinden ve nimetlerinden uzaklaştırmak hususunda canlarını vermek isterler. Hükümdarın kendi kavmine mensup olanlar ise, alışmış oldukları devlet idaresinden bu yolda uzaklaştırdıktan sonra hükümdar bu yabancıları kendisi için seçer, saygı ve ulukları onlara onlara ayırır, onları tercih eder. Kavminin bir çoğuna mahsus olan hisseleri onlara da verir, kendi kavmine mahsus olan vezirlik, komutanlık ve vergileri toplama gibi devletin önemli, büyük ve mali işleri onları seçer. Hükümdarın kendisine mahsus olanı ancak kendi şahsına ait olur. Hükümdarın en yakın yardımcıları onlar olduğu için devletin büyük lakap ve dereceleri hükümdarın kendi kavmine verilmeden, bunlara tahsis olunur. Bu hal devletin tabiatının bozukluğunu ve tedavisi kabil olmayan hastalığa tutulduğunu bildirir. Çünkü galebe ve üstünlüğü kuvvet ve kudretiyle elde etmiş olan asabiyyet bozulmuş, hakir düşürülmüş, devlet adamlarının kalpleri de kırılmış, hastalanmış, kalpler sultana düşman kesilmiştir. Artık bunlar hükümdara karşı kin beslerler, onun başına felaket gelmesini beklerler. Bunların hepsinden dolayı devlet zarar ve ziyanlara katlanır, devletin bu hastalıktan iyileşmesi artık ümit edilmez, çünkü zamanların geçmesi ile gelecek nesillerde bu düşmanlık daha kuvvetlenir, nihayet devletin iz ve eserleri ortadan kaybolur¹⁶⁵..."

Kul sisteminin insan kaynağı, savaşlarda alınan esirlerden, parayla satın alınan kölelerden, devşirilen hıristiyan çocuklardan ve kuloğullarından sağlanmaktaydı.

¹⁶⁴ Erdoğan Merçil; " Gulam Anadolu", **DİA**, c.XIV, s. 183

¹⁶⁵ İbn Haldun; **Mukaddime**, Çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB, İstanbul 1990, s.460-461

Devşirme kavramı, toplama anlamına gelir. Devşirme kanunu tebaadan olan Hıristiyan çocuklarının yeniçeri yapılmak veya enderuna alınmak üzere toplanmaları demektir.

Devşirme kanununun ana ilkesi, padişahın Rumeli ve Anadolu'daki hıristiyan tebasının çocuklarından oğlan devşirmektir. Bu kanun yeniçeri ocağına hem sürekli olarak insan kaynağı sağlamış, hem de ahalisi büyük bir çoğunlukla bir hıristiyan olan Rumeli'nin yavaş yavaş İslamlaştırılmasını sağlamıştır.

Devşirme kanununun ne zaman çıktığı tartışmalıdır. I.Murat Anadolu halkını mecburi askerlikten kurtarmak için ve Balkanların birbirine düşman ırklarını kaynaştırmak için Pençik kanununu çıkarmıştır. Buna göre savaş esirlerinin beşte biri devlet adına asker olarak alınacaktır. Neşri tarihinde kararın alınması şöyle anlatılır :

"Rivayetdür ki, çünkü Murad Han Gazi, Edirne tahtına geçüp oturdu. Lalası Şahin'e Zağra ve Filibe tarafına akın virdi. Ve Evrenoz Gazi dahi Ipsala'yı feth idib, bunlarla yirlü yirinde uc beğleri oldılar. Bir gün Kara Rüstem dirlerdi, karaman vilayetinden bir danışmend geldi. Ve bu ol Kara Rüstem'dür ki, zamanla Gelibolu iskelesin tutmuştur...Ve Hayrüd-Din Paşa ol vakit Kadı-ı asker idi. Kara Rüstem eytdi : 'iş-bu gaziler ki, gazadan esir çıkarurlar, tanrı buyruğuyla beşde biri hunkarundur' didi...Andan sonra Gazi Evrenoz'a ve Lala Şahin'e ısmarladılar ki, akından çıkan esirden biş başda birin, Padişah için alalar. Eğer esir biş olmazsa, her esirden yiğirmi biş akça alalar. Pes anlar dahi bu tertib üzerine birer kadı tayin idip, akıncı kadıları deyü ad koyup bu tarik üzre hayli oğlanlar cemi idip Murad han Gazi'ye getürdiler. Çandarlu Hayrüddin Paşa eytdi: 'bunları Türke virelüm. hem müslüman olsunlar, hem Türkçe öğrensünler. Sonra getürelim yeniçeri olsunlar' didi¹⁶⁶."

Bu Pençik oğlanları devşirmelerde olduğu gibi, Anadolu ve Türk aileleri yanında belli bir süre bırakılırdı. Böylelikle I.Murat Pençik kanunu ile yabancı oğlanlardan faydalanmanın öncülüğünü yapmıştır.

Fuad Köprülü'ye göre Devşirme Kanunu II.Murat zamanına raslamaktadır. Devşirilecek oğlanlar en küçüğü sekiz en büyüğü onsekiz yaşlarında olmalıdır. Çocuğun vücut yapısı önemlidir ve her evden bir çocuk devşirilir. Tek çocuklu ailelerden çocuk alınmaz. Devşirilen oğlanların seçkinleri padişah hizmetine içoğlanı olarak ayrılır, geri kalanlar ise Acemioğlan ocağına alınırlar.

XVI.yy.ın sonlarına doğru devşirme sistemi bozularak, gelişi güzel hıristiyan çocuklarını muayene etmeden veya rüşvetle devşirme olarak alınmıştır. 1565 yılına ait bir hüküm bu görüşü destekler. Ohri kadısına gönderilen hüküm şöyledir: "Acemioğlanı toplamakla görevli Yayabaşı Muhammed'in bu işi adaletli şekilde yapmadığı ve Koçi

isimli zaim ile Dimitri isimli zimminin de yardımıyla halktan hayli mal sızdırdığı duyulduğundan, adı geçenin görevden alındığı ve yerine Yayabaşı Ali'nin tayin edildiği; adı geçenin teftiş edilmesi ve işe yarar acemi oğlanı almayıp halktan mal sızdırdığı sabit olursa, bunların geri alınıp sahiplerine verilmesi; kendisine yardımcı oldukları sabit olursa diğer iki kişinin de südde-i saadet'e gönderilmesi¹⁶⁷"

Ayrıca tutulması lazım gelen eşkal defterine gerekli önem verilmemiş, ocağa her sınıftan halk ve müslümanlardan da fertler girmeye başlamışlardır. Yeniçeri ocağının bozulma sebepleri Koçi Bey risalesinde 9.raporda tafsilatlı bir şekilde anlatılmaktadır.

Acemioğlanlar, Osmanlılarda yaya kapıkulu askerine kaynak olmak üzere meydana getirilmiştir. Anadolu'daki ve Rumeli'deki Türk ailelerinin yanına verilip, bu acemioğlanlar 3-8 yıl onların yanında kalırlardı.Yeniçeri ocağına girmek veya hizmete verilmek zamanı gelen Gelibolu acemilerinin ocağa kayıt işlemleri yapılırdı. İç Oğlanlar, Acemioğlanlardan daha ileri bir kademedir. Enderuna alınan içoğlanlara "Saray Acemi Oğlanları" veya "celeb" adı verilir.

Osmanlı Devletiyönetim örgütü başlıca iki unsura dayanıyordu : Ulema ve ümera. Diğer bir çerçeveye ilmiye, seyfiye ve kalemiye olarak inceleyebiliriz. Kanun ve şeriatla ilgili teşkilatı ulema, padişahın siyasi ve askeri otoritesini ise ümera temsil ediyordu. Kalemiye sınıfına ise her iki grubun unsurları katılabiliyordu. Kul sistemi ile Osmanlı padişahları kendi otoritelerini güçlendirdiler. Bu sistem Kanuni Sultan Süleyman gibi güçlü hükümdarlar döneminde en üst seviyede işliyordu. Lybyer, Osmanlı sistemini bir "köle-aile" sistemi olarak görür ve sistemi şöyle irdeler :

" Osmanlı sistemi, kasıtlı ve amaçlı olarak köle alır ve onları nezaret makamına getirirdi. Koyun sürülerine çobanlık eden, karasabanın ardında koşan çocukları alıp, onları saraya erkan, prenseslere eş yapardı. Bu sistem, atalarının yüzyıllar boyu Hristiyan adları taşıdığı çocukları alır, onları en büyük Müslüman ülkelerin başına geçirir, başlıca amacı ve coşkusu Haç'a karşı Hilal'in zaferini gerçekleştirmek olan yenilmez ordulara asker ve komutan yapardı...Hanedan da haklı olarak köle-aile içinde yorumlanabilir. Sultanın çocuklarının anneleri köleydi. Sultanın kendisi de bir kölenin oğluydu. Kızları ise, sultanın keyfine göre paşa ya da vezir ünvanları taşısalar da gerçek ünvanları kul ya da köle olan kişilerle evlendirilirdi¹⁶⁸."

¹⁶⁶ Mehmed Neşri, **Kitab-ı Cihannüma**, Haz. Faik Reşit Unat-M.A.Köymen, c. I, TTK, Ankara 1987, s. 197-199

¹⁶⁷ BOA,MD, nr.5, 450

¹⁶⁸ Lybyer,age, s. 53-54, 63

Bosna fethedildiği zaman müslüman olan boşnaklar yine de evlatlarının devşirilmesi hususunda talep belirttiler. Bu meseleyle ilgili Kanuni döneminde Bosna, Hersek ve Kilis kadılarına bir hüküm gönderilerek onların da devşirilmesi hususu karara bağlanmıştı.

4. Merkeziyetçilik

Hanedan esasına dayalı Osmanlı yönetimi, hakimiyetini devam ettirebilmek için merkeziyetçi bir yapı kurmaya çalışmıştır. Bilhassa İstanbul'un fethinden sonra bu çabanın artmış olduğunu görmekteyiz. Devlet uyguladığı diğer politikaları da merkeziyetçilik ilkesi üzerine bina etmiştir. Osmanlı tarihi irdelendiğinde, fetret devrine kadar olan dönemle, İstanbul'un fethinden XVIII. yy.ın sonuna kadar olan dönem merkeziyetçi bir karakter arzeder. Bu yapıyı uygulanan kul sistemi desteklemiştir. Osmanlılar bu sistemle kendilerine rakip olabilecek alternatif aileleri pasifleştirmişlerdir. Kuruluş döneminde yönetimde etkili olan Çandarlı Vezir ailesini¹⁶⁹ bunlar arasında sayabiliriz. Fatih Sultan Mehmet-Çandarlı Halil Paşa mücadelesi bu duruma en güzel örnektir. Merkezde padişaha bağlı yeniçeri ordusu ve ehl-i örf'ün de kapı kullarına dayanması padişahın merkeziyetçi karakterini artırıyordu¹⁷⁰.

Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'un fethinden sonra Eski Roma imparatorlarının "imperium" anlayışını benimseyerek, Osmanlı padişahını evrensel egemenliğe sahip bir kişi konumuna getirmeye çalışmıştır. Böylelikle merkezci, güçlü ve mutlak yetkili Osmanlı hükümdar tipi ortaya çıkmıştır¹⁷¹. O öncelikle mutlak otoritesini kurmak için Çandarlı Halil Paşa'yı ortadan kaldırdı. Bütün veziriazamlarını kul asıllılardan seçti. Karamanlı veziriazam Mehmed Paşa padişahın otoritesinin güçlendirilmesinde onun en büyük yardımcılarından olmuştur.

XVI.yy. düşünürlerinden Machiavelli Osmanlı Devleti'ni bu yönüyle över :

"Bir hükümdar ve onun kulları tarafından yönetilen devletlerde hükümdarın yetkileri çok büyüktür. Ülkenin her yerinde ondan başka bir egemenlik sahibi görülmez. Bakan ya da memur sıfatı bile halkın onlara karşı özel bir bağlılığı yoktur. Türk Hükümdarlığı tek bir padişah tarafından yönetilir. Diğerleri kapı kullarıdır. Padişah ülkesini sancaklara ayırmış ve oralara valiler tayin etmiştir. Padişah valileri istediği zaman istediği biçimde değiştirebilir.

¹⁶⁹ İ.Hakkı Uzunçarşılı; **Çandarlı Vezir Ailesi**, TTK, Ankara 1986

¹⁷⁰ M. Ali Ünal; "Osmanlı Devleti'nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilatı", **Osmanlı Ansiklopedisi**, c. VI, Yeni Türkiye yay., Ankara 1999, s. 111

¹⁷¹ Mumcu-Üçok; s. 197

Fransa kralı ise kalabalık bir soylular sınıfı ile kuşatılmıştır. Bu soyluların kendilerine bağlı uyrukları ve ayrıcalıklı durumları vardır...¹⁷²" der.

Merkeziyetçi yapı, kademe kademe devletin her biriminde, sisteminde uygulanmaktaydı. Merkezdeki örgüt şekli taşrada da kurulmuştu. XVI. yy.da Osmanlı merkez örgütünün dört büyük yöneticisini veziriazam, defterdar, kadiasker ve nişancı oluşturuyordu. Enderun ve Birun`dan oluşan saray bürokrasisi de merkezde güçlü bir durumdaydı. Merkezde yeniçeri ordusu padişahın otoritesini güçlendirirken taşra da da tımarlı sipahiler feodal eğilimleri temsil etmelerine rağmen, alınan tedbirlerle merkeziyetçi karaktere destekçi kılınmıştı.

Osmanlı merkeziyetçiliğinin esas politikası "böl" ve "yönet" ilkesine dayanmaktaydı. Osmanlı tebası milletler esası içinde bir arada tutuluyordu. Tebaa dini inançlarına göre milletlere ayrılmıştı.

Metin Heper, Osmanlı merkeziyetçiliğini şöyle değerlendirir:

"Osmanlı siyasal yapısı daima patrimonyal bir özelliğe sahip olmuştur. kenarın zaman zaman sahip olduğu güç, merkezin siyasal yaklaşımlarını değiştirmesine yol açmamıştır...Osmanlı siyasal sistemin önde gelen özelliği, merkez ile kenar arasındaki ilişkilerin tarafların hukukunun açıkça belirlenmediği bir düzen içinde yürütülmesidir. Osmanlı siyasal felsefesinde siyasal sistemin, üstün yetkili ve karizmatik bir devlet, devletin üstünlüğünü ve çıkarını sağlamakla görevli bir yönetici kadro ve devlete gelir sağladıkları için korunması gerekli uyruklardan ibaret kabul edilmiştir. Bu siyasal felsefede devlet ile uyruklar arasında yer alacak başka siyasal güçlere yer yoktur...Osmanlı`da merkez, ne kadar zayıf düşerse düşsün, herhangi bir ara siyasal güce merkezden özgür olarak kullanılacak bir siyasal-hukuksal yetki vermemekle direnmiştir¹⁷³."

Taşra`da merkezin gücünü askeri garnizonlar sağlamakta, yol şebekesi ve posta örgütü de sisteme yardımcı olmaktadır. Derbent teşkilatı¹⁷⁴ da Osmanlı merkeziyetçiliği açısından önemlidir. Osmanlılar bilhassa taşrada mevcut nizama muhalif olanları bu teşkilata katmak suretiyle merkezi otoriteyi güçlendirmeye çalışmışlardır¹⁷⁵.

5.Tımar Sistemi

¹⁷² Machiavelli, **Hükümdar**, Çev. Selahattin Bağdatlı, Sosyal yay., İstanbul 1985, s. 28

¹⁷³ Metin Heper, "Osmanlı Siyasal Hayatında Merkez-Kenar İlişkisi", **Toplum ve Bilim**, Bahar-Yaz 1980, s. 5-7

¹⁷⁴ Geniş bilgi için bkz. Cengiz Orhunlu; **Osmanlı İmparatorluğu`nda Derbent Teşkilatı**, İstanbul 1967

¹⁷⁵ Taner Timur; **Kuruluş ve Yükseliş Döneminde Osmanlı Toplumsal Düzeni**, AÜSBF yay., Ankara 1979, s. 188-192

Tımar sistemi, Osmanlı Devleti'nin en köklü ve en temel müesseselerinden biridir. Osmanlı Devleti, tarım ekonomisine dayanan bir yapıya sahipti. Tımar sistemi devletin sadece zirai yapısını değil; iktisadi, askeri, ve içtimai yapısını kapsamaktaydı.

Osmanlılar tımar sistemini, Anadolu Selçuklu Devleti'nin uyguladığı sistem üzerine bina ettiler. Tımar sistemi İslam Devletleri'nde uygulanan ikta sisteminin geliştirilmiş biçimidir. İlk uygulamaların Hz. Ömer döneminde gerçekleştiğini görmekteyiz¹⁷⁶. Osmanlı tımarı, kuvvetli bir merkeziyetçi idarenin ortaya çıkması ile kendine mahsus biçimde oluşmuş ve gelişmiştir.

Tımar sistemi, para ekonomisinin az gelişmiş olduğu dönemlerde vergi gelirlerinin merkeze toplanmadan naklini ve devlete ait olan toprakların işletimini sağlamakta olup, ordunun da eyalet kuvvetlerini teşkil eden tımarlı sipahileri oluşturmaktaydı. Tımarlı mülkiyet sahibi olmayıp, gelirlere geçici olarak hizmet karşılığında yararlanmaktadır¹⁷⁷.

Tımar sistemi, arazinin ya da arazinin bazı haklarının tevcihinden ziyade araziye ait bazı vergilerin havalesinden ibarettir. Vergi gelirinin yerinde belirli hizmet ehline havale edilmesi Osmanlı maliyesinin temelidir¹⁷⁸. Sistem, devlete ait olan miri toprak üzerinde tasarruf edilmekteydi. Ebussuud Efendi'ye göre İslam ülkelerinde arazi üç kısma ayrılmaktaydı: arazi-i öşriye, arazi-i haraciye ve arazi-i memleket¹⁷⁹. Kanuni Sultan Süleyman devrine ait bir kanunname arazi-i memleket şöyle tanımlanır:

"...fetih esnasında ne yönden alınmış ve nasıl verilmiş olduğu belli olmayan ve sahibi çıkıp da itiraz etmeyen, sahibi bilinmeyen arazidir ki, bunlar beytülmal için elde tutularak o memleket, deftere yazıldığı ve ikta (tımar ve dirlikler) ayrıldığı zaman bir kısım sipahi veya sipahi olmayanlara tımar olarak verilir. Bu memlekette yani Budin eyaletinde buna arz-ı miri denir. Tımar sahibi berat ve tezkere alma hakkına sahiptir ve reyaya vererek rusum-örfiye ve hukuk-ı şeriyesini alır. Ancak bu arazinin kendi başlarına tasarruf hakları olmadığından ne alım satımı, ne hibesi ve ne de vakfa verilmesi caiz değildir. Ancak kiraya verildiği gibi ödünç olarak da verilir ve kanun gereğince erkek evlatta varis olabilir¹⁸⁰."

Ebussuud Efendi kanunları ile Osmanlı arazisinin tamamı "arazi-i emiriyye" durumuna getirilmiştir. Bu konudaki hüküm bilhassa Budin'in fethinden sonra gerçekleşmiştir. Bu dönemde toprak ve dirlik düzeninde zaman zaman değişiklikler

¹⁷⁶ Osman Turan; "İkta", **İA**, c. V, 953-955

¹⁷⁷ Nicoara Beldiceanu, **XIV.yüzyıldan XVI.yüzyıla Osmanlı Devletinde Tımar**, Çev. M.Ali Kılıçbay, Teori yay., Ankara 1985, s.102

¹⁷⁸ Halil İnalçık; "İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, Eren yay., İstanbul 1996, s. 27

¹⁷⁹ "Osmanlı Kanunnameleri", **Milli Tettebular Mecmuası I**, İstanbul 1331, s. 51 vd.

olmuştur. Hass, zeamete, zeamet alelade bir tımara çevrilebilmiştir. Bu tür değişiklikler defter-i hakaniye bizzat nişancı tarafından işlenirdi. Mühimme Defterinde, Budin beylerbeyine gönderilen fetih olunarak havass-ı humayuna ve bazı beylerle zeamet ve tımar sahiplerine verilen köy ve mezraalara, kralın oğlu tarafından müdahale olunmaması hakkındaki hüküm tımar sisteminin muhafasıyla dikkat çekicidir¹⁸¹.

Kanuni Sultan Süleyman'ın, cülusunu takip eden yıllarda yapılan arazi tahrirlerinde ve 1527-1528 mali yılı bütçesinin verdiği rakamlara göre, 537.929.006 akçe olarak tesbit edilmiş vergi gelirlerinin Rumeli eyaletinde % 46'sı, Anadolu eyaletlerinde % 56'sı, Diyarbakir'de % 63'ü, Haleb ve Şam eyaletlerinde % 38'i ve Mısır dahil edildiğinde ülke toplam vergi gelir tutarının % 49.8'i, hariç tutulduğunda % 37'si büyüklü küçüklü 37.521 tımar sahibinin tasarrufunda idi.

Bu tımarlardan Rumeli'de 6620'si, Anadolu vilayetlerinde 2614'ü, Şam ve Haleb vilayetlerinde ise 419'u bulunmaktaydı. 9653'ü kale muhafızı tımarı, geriye kalanı ise eşkinci tımarı idi. Eşkinci tımarı sahiplerinin cebelü askerleri hesaplandığında 70-80 bin tımarlı sipahi ordusunun bulunduğu ortaya çıkar. Aynı dönemde kapıkulu ocaklarının mevcudu ise 27.000 civarında idi¹⁸².

Kanuni'nin psdişahlığının son senesinde zeametlilerin aldıkları hasılat 330.000.000 akçe, tımarlıların aldıkları hasılat 876.395.000 akçe, beylerbeylerinin haslarından aldıkları hasılat 33.451.998 akçe, sancak beyleriyle defterdarlar ve ümeranın haslarından aldıkları hasılat 69.758.307 akçe'dir. Toplam devletin bütçesine girmeksizin tahsil ve sarfolunan miktar 1.309.705.305 akçe'dir¹⁸³.

Kanuni dönemindeki Karahisar-ı şarki sancağında 1520 tarihli tahrire göre, devlet bölge gelirlerinin en büyük payını kendine tahsis etmiştir. Bu pay % 91.5'tir. Vakıf gelirleri % 7, mülk sahipleri ise % 1.5 oranında gelir sahibi idi. Devlete ayrılan gelirin yüksek olma sebebi bu dönemde ortadan kaldırılmaya çalışılan malikane-divani sistemi olabilir. Bu oran 1481'de % 88.7 oranında idi. 1547 tarihli tahrire göre devletin geliri % 73.2'ye düşmüş, vakıf gelirler % 23.4'e, mülk sahiplerinin geliri ise % 3.4'e yükselmiştir. Bu dönem kanuni'nin saltanatının ortalrına rastlaması sebebiyle devletin idare ve bürokrasiden hukuka kadar mükemmeliyete ulaştığı dönemdir.1569

¹⁸⁰ Kanuni Sultan Süleyman Zamanına Aid Kanunname, Sad. Hadiye Tuncer, Ankara 1988, s. 13

¹⁸¹ BOA, MD, nr. 3, 27

¹⁸² Ö.Lütfi Barkan, "Tımar", İA, c. XII/I, s. 287-288

¹⁸³ Abdurrahman Vefik Sayın, **Tarih-i Mali**, Maliye Bak. yay., Ankara 2000, 134

tarihli tahrirde göre devletin payı aynı oranda kalmış, vakıf gelirleri % 22.4'e düşerken, mülk sahipleri gelirlerinin % 4.5'e çıkarmışlardır¹⁸⁴.

Tımar sistemi Kanuni Sultan Süleyman devrinde doruk noktasına ulaşmıştır. Miri arazi hukuku bu dönemde tedvin edilmiş olup, sipahizade olmayıp cesaret ve hizmetleriyle dirlik elde edenlerin tasdiki de bu dönemde olmuştur. Kanuni, beylerbeyinin tımar verme hakkını sınırlandırarak, tezkereli ve tezkeresiz tımar ayrımını ortaya çıkarmıştır. 1530 yılında beylerbeyinin ancak düşük değerli tımarları verebileceği, diğerlerinin ise beylerbeyinin tezkiresi üzerine, padişah fermanıyla verilebileceği esası kabul edildi¹⁸⁵. Koçi bey risalesinde bu uygulamayı eleştirerek: "tımarlar beylerbeyleri tarafından verilirken, beylerbeyinin haksız bir muamelesine maruz kalanların veziriazama şikayette bulduklarını; halbuki büyük tımarların padişah tarafından verilmesiyle bu imkanın ortadan kalktığını" vurgular¹⁸⁶.

Kanuni devrinde sahib-i arz, şer'i vergileri toplardı. Vergiler her sancakta aynı değildi. Nisbet eyalet ya da sancak tahrir defterlerinin başında kaydedilmişti. Avarız vergisi de mutedil idi. bağlı devletlerden alınan vergiler de önemli bir yekun oluşturmaktaydı. Salyaneli eyaletlerin yıllıkları da doğrudan hazineye alınmaktaydı. Gelirler arasında müsadere gelirlerini saymak mümkündür. Venedik balyoslarının bildirdiğine göre 7-8 milyon duka altın idi¹⁸⁷.

XVI.yy.da Anadolu'nun nüfusuyla ilgili tahminler 9-11 milyon arasında değişmektedir. 1520-1580 yılları arasında oldukça hızlı bir nüfus artışı olmuştur. Bu artış pax-ottoman ile açıklanabileceği gibi, aynı dönemde tüm Akdeniz ülkelerinde gerçekleşen hızlı nüfus artış olgusuna dayanarak değerlendirme yapılabilir. Anadolu'da kentsel nüfus toplam nüfusun % 8-9'udur¹⁸⁸.

III.Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Yönetim Örgütünün Oluşum Süreci

Osmanlı Devleti'nin küçük bir beylikten bir cihan devleti haline gelmesini sağlayan amiller çokca tartışma konusu olmuştur. Bu konu üzerine yani Osmanlı devletinin doğuşu ve kuruluşu üzerine yabancı ve yerli tarihçiler tarafından pekçok

¹⁸⁴ Fatma Acun; "Osmanlı Taşra İdaresine Sistem Yaklaşımı: Karahisar-ı Şarki Sancağı Örneği", **Osmanlı Ansiklopedisi**, VI, s.155-159

¹⁸⁵ Tayyib Gökbilgin; "Kanuni Sultan Süleyman'ın Tımar ve Zeamet tevcihi İle İlgili Fermanları", **İÜTD**, sa.22, İstanbul 1967, s. 38

¹⁸⁶ Halil Cin; **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, Kültür Bak.yay., Ankara 1978, s. 101-102,105

¹⁸⁷ Tayyib Gökbilgin; **Kanuni Sultan Süleyman**, MEB, İstanbul 1992, s.205-207

¹⁸⁸ İlhan Tekeli; "Anadoluda'ki Kentsel Yaşantının Örgütlenmesinde Değişik Aşamalar", **Toplum ve Bilim**, Bahar-Yaz, 1980, s.40-41

faraziyeler ortaya konmuştur¹⁸⁹. Bu faraziyeler birbirine tenkid edici yahud tamamlayıcı olarak gelişmiştir. Konuyu incelerken göz önünde bulundurulması gereken en önemli husus ise devletin kurulduğu zaman dilimi, kurulduğu coğrafyanın durumu ve devleti kuranların üzerlerinde taşıdığı kültürel mirastır.

Osmanlı Devleti kurucuları içinde buldukları şartları iyi değerlendirerek kısa sürede devleti teşkilatlandırmışlardır. Devletin sahip olduğu coğrafi unsur, beşeri unsur, siyasi unsur ve kültürel unsur bu teşkilatlanmayı kolaylaştırmıştır. Devlet kendi içerisine katılan yeni unsurları da bilhassa insan unsurunu en sistemli biçimde kullanarak cihan devleti idealini gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bu yönüyle Osmanlı toplumunun şu nitelikleri vurgulanmalıdır: Kendi asli unsurlarına dayalı, çevre kültürlerle diyaloga açık, gerçekçi, dinamik, yaratıcı ve toplumun bütün fertlerinin topyekün olarak mutluluğunu amaçlaması. Bu nitelikler ve hedefler doğrultusunda devlet teşkilatlanmıştır¹⁹⁰.

Beylikten devlet ve imparatorluk sürecine geçilmesinde büyümeyle doğru orantılı olarak yeni müesseseler tesis edilmek suretiyle devlet teşkilatlandırılmış ve devlet tarihte "bürokratik imparatorluklar" içerisinde yerini almıştır. Osmanlı bürokrasisi, devletin kurumlarının işletim sistemi olarak değerlendirilebilir. Kurumlar arası iletişim ve ahenkin temelinde bürokrasi müessesesi vardır. Devlet dünya görüşü doğrultusunda kendine bir yönetici sınıf oluşturarak bu örgüt vasıtasıyla hakimiyetini pekiştirmiştir. Osmanlı "Devletler kurumlarıyla yükselir ve çöker" tezi Osmanlı Tarihinin aydınlatılması açısından önemli bir görüşü oluşturmaktadır.

Arapça olan müessese kelimesi, üss ve esas köklerinden gelir ve Mütercim Asım'a göre "temel", "binanın temeli", "her şeyin aslı ve mebnası", "insanın kalbi" ve "her nesnenin eser ve nişanı" manasına gelmektedir. Müessese kelimesi sosyal bilimlerde toplumu oluşturan normlar bütünü ve toplumun kültür sistemi olarak değerlendirilir. Ancak konumuz itibariyle bizi alakadar daha çok siyasi müesseselerdir.

Osmanlı beyliğinin kurucusu Osman Beyin babası Ertuğrul bey olup O'nun dönemi hakkında kesin ve net bilgilere sahip değiliz. Babası ve nesebi konusu tam olarak aydınlatılamamıştır¹⁹¹. Osmanlı beyliğinin kayı boyuna bağlı olup olmadığı da

¹⁸⁹ Halil İnalcık; "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Problemi", **Doğu Batı Düşünce Dergisi**, sa. 7, Temmuz 1999, s. 13 . Ayrıca bkz. Mehmet Öz; "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Meselesi Üzerinde Bazı Görüşler", **VI. Osmanlı Sempozyumu Bildirileri**, Eylül 1991, s. 5

¹⁹⁰Bahaeddin Yediyıldız; "Osmanlıların Kuruluşunda ve Yükselişinde Rol Oynayan Müesseseler", **Milli Kültür**, Ağustos 1983, s. 42-43

¹⁹¹ Mükrimin Halil Yınanç; "Ertuğrul Gazi", **İ.A.**, c.IV

henüz tartışma konusudur¹⁹². Fakat genel kabul gören bilgi Osman Bey'in bu boya mensubiyetidir.

Selçuklu ucunu oluşturan Türkmen birlikleri'ni 1230'lar da Moğollar göçe mecbur ettiler. 1256 yılında meydana gelen Selçuklu-Moğol çatışması neticesi Anadolu'da bulunan Türkmenlerde batıya doğru akmaya başladılar. 1277 yılında Baybars'ın hareketinden ümitlenen Türkmenler de tekrar bir nüfus hareketi gerçekleşti. Böylece Selçuklu ucuna mühim miktarda Türkmenler yerleşmişti.

Tarihi ananelere göre Kayı boyunun bir kısmı I.Alaeddin Keykubat zamanında Ankaradaki Karacadağ taraflarına yerleşmişler, XIII.yy. ortalarında Ankara'nın batı kısımlarında bulunarak daha sonraları Söğüt ve Domaniç bölgesine gelmişlerdir. Kayılar 400 çadırdan oluşmakta ve reisleri Ertuğrul beydi. Ertuğrul Bey, 1231'de Alaeddin Keykubat'ın Bizans imparatoru ile yaptığı bir sefere katılmış, bu zaferin ardından Söğüt'ü zaptetmiş ve Bilecik Rum beyini vergiye bağlamıştır. Selçuklu sultanı da bu bölgeyi Ertuğrul Gazi'ye temlik etmiştir. Ertuğrul beyin ölüm tarihi de belli değilse de 1281 veya 1288 yıllarının olabirliği göze çarpar¹⁹³.

Osman Bey, Ertuğrul Gazi'nin küçük oğludur. Osman Bey, beyliğinin başına geçtikten sonra hedefi Bizans'a doğru ilerlemek ve daha önce Türklerin elinde bulunan İznik'i fethetmek olmuştur. Bu dönemde Bizans tekfurları önemli güce sahiptiler. Osman Gazi kısa bir sürede Uçda en atılgan ve en başarılı gaza öncüsü haline gelmiştir. Uçda vefaiye tarikatı şeyhi Edebalı ile de ilişki kurarak onların, dolayısıyla ahilerin desteğini almıştır. Osman Gazi öncelikle babasının komşu Rum tekfurları ile iyi geçinme siyasetine devam etti. Bilhassa Bilecik tekfuruna güvenmekte ve yaylaya çıkarken ağır eşyaları Bilecik tekfuruna emanet etmekte idiler. İnegöl tekfuru ise Osman gazi'nin faaliyetlerinden rahatsız olmakta ve tekfurları bu konuda uyarmaktaydı. İlk çarpışmada bu tekfurla oldu. Osman gazi ve beyliğin ileri gelenleri tarafından İnegöl hisarının zaptı kararlaştırıldı (1284). Bu görüşme bir askeri şura ya da harp meclisidir. Divan için bir başlangıç sayılabilir. Yapılan savaşta Osman Gazi başarılı olmuş kardeşleri Sarubatu ve Gündüzalp ise şehid olmuştur. İnegöl tekfuru Karacahisar tekfuruyla ittifak kurmuşsa da netice vermemiştir. İnegöl yakınındaki Kulaca hisar ele geçirilmiştir.

¹⁹² Halil İnalçık; "Osmanlı Devletinin Kuruluş Problemi", **Doğu Batı Düşünce Dergisi**, sa. 7, Temmuz 1999, s.10

¹⁹³ İ.Hakkı Uzunçarşılı; **Osmanlı Tarihi**, c.I, TTK, Ankara 1994, s.99,102,103

1284 yılında Selçuklu hükümdarı Gıyaseddin Mesud Osman Gazi'ye bir ferman göndererek O'nu uç beyi olarak tanımış ve ele geçirdiği bölgeleri O'na temlik etmiştir. 1289 yılında da hil'at (tuğ, alem, altın işlemeli kılıç, gümüş takımlı bir at, para, silah) göndermiştir¹⁹⁴.

Osmanlı Bey'in bu faaliyetlerinden endişelenen tekfurlar arasında da birlik kurulmaya çalışılıyordu. Osman Bey İznik üzerine yürümüş ve başarılı olamamışsa da bol ganimet ele geçirmiştir. Osman Bey Karacahisar üzerine yürümüş ve burayı fethetmiştir (1291). Kilise camiye çevrilmiş ve burada Osman Bey adına hutbe okunmuştur. Bu fetih devletin doğuş sürecinde büyük öneme sahip olup Osman Bey, gazilikten uç beyliğine yükselmiştir¹⁹⁵. Bu fethin devamında Sakarya'nın kuzeyine akınlar yapılmış Sorkun, Taraklı, Göynük üzerine yürünmüştür.

Tekfurlar ittifak ederek Osman Bey'e suikast planladılar. Amaçları, Yarhisar tekfurunun kızının düğününde Osman'ı öldürtmektir. Osman bey bundan Köse Mihail aracılığı ile haberdar olup, daveti kabul etti. Bilecik tekfuruna haber salarak yaylaya çıkmak üzere ağırlıklarını bırakacaklarını bildirmişti. Osman Bey ağırlıkların yerine atlara silah yükletmiş ve erkeklere kadın kıyafeti giydirerek Bilecik'e göndermiştir. Tekfur kaleden ayrılmış düğün mahaline gitmiştir. Kale gaziler tarafından kolyıklıkla ele geçirilmiş, Osman beyde tekfurun döneceği yol üzerine pusu kurarak onları ele geçirmiştir. Sabaha karşı da Yarhisar üzerine yürünmüş ve bu kale de ele geçirilmiştir. Turgut Alp de İnegöl üzerine gönderilmiş ve bu kale zapt edilmiştir. Merkez Bilecik yapılmıştır.

1301'de Yenişehir ve Yundhisar ele geçirildi. Yenişehir, merkez yapıldı. Köprühisar alındı ve hedef artık İznik idi. İznik'e akınlar yapıldı ise de başarılı olmadı. Bu bölgede muhasarayı kolaylaştırmak için bir kale (Diraz Ali) inşa oldu. Tekfurlar (Bursa, Atranos, Kestel, Kite) ittifak ettiler ve Osman beyin ilerleyişinin durdurmak istediler. Bizans imparatoru İznik'i kurtarmak için ordu göndermişti. 27 Temmuz 1301'de Yalova yakınında Bapheus (Koyunhisar) savaşı kazanıldı. İmparatorluk ordusu karşısında kazanılan bu galibiyet, Osman bey'i serhadde en ünlü bey haline getirdi. Halil İnalçık, devletin kuruluş tarihi olarak Koyunhisar galibiyetini belirlemektedir¹⁹⁶. Bu muharebe neticesinde Bursa'nın kuzey tarafı hariç üç taraftan yolu kesilmiş gibiydi.

¹⁹⁴ Tayyib Gökbilgin; "Osman I", İA, c.IX, s.435

¹⁹⁵ Halil İnalçık, "Osmanlı Tarihi En Çok Saptırılmış Tek Yanlı Yorumlanmış Tarihtir", *Cogito*, sa.19, s.27

¹⁹⁶ İnalçık; "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Problemi", s.10

Bu yenilgiden sonra Bizans imparatoru İlhanlılar`ın yardımına müracaat ettiyse de bu hadise netice vermemiştir. Ayrıca diğer beyliklerde faaliyetlerini sürdürüyorlar bilhassa marmara denizinde faaliyet gösteriyorlardı.

İlhanlıların iç meselelerle uğraşmaları , uçlarda olup bitenlerle ilgilenememeleri ve Bizans`ın sıkıştırılmasıyla Osman Bey fetihleri devam ettirdi. İznik yolunda önemli bir güzergah olan Karahisar ele geçirildi (1308). 1313`de Harmankaya tekfurı Mihael müslüman oldu ve ittifak edilerek Lefke, Mekece, Akhisar, Geyve, Gölpazarı kaleleri alındı. Köse Mihael`e sancak verildi. Osman bey 1314`te gaziler ile Bursa üzerine yürüdü. İki kale inşa edildi. Bu kaleler güvenliği ve kontrolü sağlıyorlardı. 1317`de tekrar Bizans`a karşı harekete geçildi. Sapanca gölü etrafındaki bazı kaleler ele geçirildi. Artık Osman bey yaşlanmış ve 1320 tarihinden itibaren Orhan beyi kendisine vekil tayin etmiştir. Osman bey maiyyetindeki beylere de fetih bölgelerini dağıtmış ve fetihleri sitemli hale getirmiştir. Konur Alp, beyliğin şimalinden Karadeniz`e kadar olan bölgeden; Akçakoca İzmit çecresinden; Samsa çavuş da İznik bölgesinden mesuldü. 1321`de Orhan bey Mudanya üzerine yürüdü. Mudanya ve Gemlik fetihleri Bursa`yı denizden sıkıştırdı. Osman bey, Orhan gaziden Bursa`nın fethini istemiş, ümera önünde bu görevi O`na vermiştir. Orhan gazi, 1325 senesinde Bursa üzerine yürümüş, önce Atranos`u devamında da Bursa`yı fethetmiştir. Osman bu haberi aldıktan kısa bir süre sonra vefat etmiştir¹⁹⁷.

Bu dönemde Osmanlı beyliği, Kastomonu Beylerbeyine, o da Selçuklu sultanına, Sultan`da İran`daki İlhan`a bağımlı idi. Siyasi otorite bu bağımlılık zincirinde meşruluk kazanırdı. 1277`de Baybars`ın hareketiyle İlhanlıların nazarı daha çok doğuda kalmış, Selçuklu devleti ise sadece ismen vardı. Bu sebeble Osman Bey rahat hareket ederek faaliyetlerde bulunmuş; nökerleri, yoldaşları kolaylıkla yanına çekebilmiş ve bu güçle bizans tekfurlarına korku salmıştır. Bursa`nın fethiyle de Bizans`ın en önemli merkezlerinden biri ele geçirilmiştir.

Osman Bey`in devletin tesisi konusundaki faaliyetleri şöyle sıralanabilir :

1. Divanda bulunan beylerin görevlerinin, yetkilerinin ve yerlerinin belirlenmesi.
2. İlk kadının Karacahisar`a tayin edilmesi ve her kaleye bir kadı, subaşı tayin edilmesi.
3. Ele geçirdiği köyleri gazilere tımar olarak tevcih eylemek.
4. 1301`de Yenişehir`in hükümet merkezi yapılması ve buranın evler, dükkanlar, han ve hamamlarla mamur edilmesi.

5. Beyliğin yönetimini 5 bölgeye ayırdı: Sultanönü bölgesini Orhan Bey'e, Gündüz-bey köy ve istasyonunu Gündüz Bey'e, İnönü bölgesini Aygud Alp'a, Yarhisar yöresini Hasan Alp'a, İnegöl yöresini Turgut Alp'a tevcih etti.

6. Bilecik yöresinin gelirini aile efradına bırakmıştı. Oğlu Alaeddin beyi ve annesini Şeyh Edebalı nezaretinde Bilecikte bırakmış ve Edebalı buranın hakimi idi.

7. Osman teşkilat ve müesseseler hususunda Selçuklu devletini örnek alıyordu. Bizans ucunda üç tane uç beyliği ihdas edildi. Kuzeyde, Karadeniz'e yakın olan bölgelerde Konur Alp, İzmit çevresinde Akça Koca, İznik bölgesinde Samsa çavuş görevlendirildi.

8. Osmanlı saray teşkilatında teşrifatçılık vazifesi yapan çavuş memuriyetinin ilk izlerini bu dönemde görmekteyiz. (Samsa Çavuş, Karaca Balaban Çavuş)

9. Osman Bey hareket kabiliyetini kaybetmesi ile 1320 yılından sonra Orhan Bey'i kendine vekil yaptı. kendisi ise daha çok divanın toplanması, nizamlar, kanunlar konulması ile meşgul oluyordu¹⁹⁸.

Orhan Bey, babasının ilk fetihlerinden itibaren askerlik ve idare işlerinde rol almıştı. Osman Gazi 1301'de Sultanönü ve çevresini O'na vermişti. Yarhisar tekfurunun kızı Nilüfer hatun ile evlendirilmişti. Orhan bey, Çavdar aşiretinin Karacahisar'ı bastığı sırada onlara galib gelmesiyle babasının takdirini kazandı ve bu olaydan sonra, Osman Bey oğlunu Bizans fütühatının kumandanı olarak tayin etti. Maiyyetine Akçakoca, Gazi Abdurrahman gibi gaziler verildi. 1320 yılından sonra da devlet ve idare işleri tatmamen O'nun eline geçmiştir.

1321'de Mudanya'nın fethiyle sıkıştırılan Bursa'nın ele geçirilmesiyle babasının isteğini yerine getirmiş ve Osman Bey'in vefatından sonra devletin ikinci sultanı olmuştur. Bu dönemde Akçakoca, Kandıra'yı ; Gazi Abdurrahman Aydos ve Samandıra kalelerini; Karamürsel ise İzmit körfezinin güneyini fethederek , Osmanlı hududunu Karadeniz ve İstanbul boğazına doğru genişlettiler.

Orhan beyin saltanatının ilk devresi Bizansla mücadeleyle geçmiş; ikinci devresi de bir yandan Anadolu hareketi ile komşu beyliklerin arazilerini ele geçirmeye çalışırken bir taraftan da Bizans devletinin iç işlerine , saltanat mücadelelerine karışarak beyliğin sınırlarını genişletmeye çalışmıştı. Üçüncü evresinden sonra da Rumeli yapılan fetihler ön plandaydı.

¹⁹⁷ Gökbilgin; agm, s.440-442

¹⁹⁸ Tayyib Gökbilgin; **Osmanlı Müesseseleri Teşkilatı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış**, Edebiyat Fak. Matb., İstanbul 1977, s.8-13

Bizans`la ilk çatışma Orhan beyin İznik`i muharasından sonra oldu. Bizans bu kalesini kaybetmek istemiyordu. Bizans kuvvetleri Pelakanon mevkiinde yenilgiye uğratıldı ve savunmasız kalan İznik feth edildi (1329). Burası beylik ve hükümet merkezi yapıldı. Bunun üzerine Orhan Gazi nazarını İzmit`e çevirerek muhasara ettiyse de Bizans imparatoru bütün gücüyle cevap vermiş ve muhasara kaldırılmıştır. İzmit nihayetinde 1337`de ele geçirilmiştir. İzmit`in ele geçirilmesinden sonra çevresinde bulunan küçük kaleler kolaylıkla teslim alınmıştır.

Karasi beyliğinin ele geçirilişi ile Rumeli`ye geçme fırsatını yakalayan Orhan Bey, imkanları iyi değerlendirdi ve Bizans iç mücadelelerinden faydalandı. III.Andronikos`un ölümünden sonra tahta çocuk yaşta V.Ioannes geçmişti. Ölen hükümdar zamanında devletin yönetiminden birinci derecede sorumlu olan Kantakuzen çocuğun vasiliğini alarak devleti yönetmeyi devam edecektiye de imparatoriçe ve patriğin muhalefetiyle karşılaştı. Böylece Kantakuzenoslarla, Paleologlar arasındaki geçimsizlik, iç savaşa dönüştü. Bu esnada Kantakuzen Orhan beyden destek sağlayarak, 1347`de istanbul`a girerek müşterek imparator oldu. Kızı Teodora ile Orhan bey evlendi.

V.Ioannes`in Sırp kralı ile ittifak etmesi ile , Kantakuzen tekrar Orhan beye müracaat ederek yardım istedi. Orhan bey Süleyman paşa kumandasında 10.000 asker gönderdi ve 1352`de yapılan mücadeleyi kazandı. Bu yardımlara mukabik Kantakuzen , Gelibolu`da Çimpe kalesini Süleyman paşaya verdi ve burası Rumeli`nin fethinde bir üs olarak kullanıldı¹⁹⁹. Tayyib Gökbilgin bu hadise hakkında:

" Bu suretle Osmanlılar Bizanstaki taht ve saltanat mücadelesine 1345`ten itibaren karışmış, fakat buna mukabil, hem ileride kendi hesaplarına yapacakları Rumeli fütühatı için tecrübe kazanmış, hem de Rumeli yakasında hakikaten yerleşerek bir hareket üssüne sahip olmuş oluyorlardı²⁰⁰." demektedir.

Kantakuzen`in Osmanlılar`a Çimpe kalesini vermesi bilhassa Balkan devletleri tarafından tepkiyle karşılandı. Bunun üzerine Kantakuzen Orhan Beye başvurarak kaleyi kendisine satmasını ve kuvvetlerinin Gelibolu`yu terk etmesini söylemişse de; Orhan bey Çimpe`yi terk edebileceğini fakat kuvvetlerince ele geçirilen Gelibolu`yu vermeyeceğini kendisine bildirmiş ve görüşme talebini kabul etmemiştir. Bu hadiseden sonra ilişkileri sona ermiştir.

¹⁹⁹ Münir Aktepe; "Osmanlıların Rumeli`de Fethettikleri Çimbi Kalesi", **İÜTD**, c.I, sa.2, s.285

²⁰⁰ Tayyib Gökbilgin; "Orhan Gazi", **İA**, c.IX, s.402

Orhan bey oğlu Süleyman'ı Rumeli`de fetihlerle görevlendirmişti İmparator İoannes de iyi geçinme suretiyle Osmanlı fetihlerini durdurmaya çalışıyordu. Ceneviz korsanlarında kaçırılan şehzade Halil`in kurtarılması husunda yardımcı oldu. İmparator yapılan bir muahede ile Rumeli`deki Osmanlı fetihlerini kabul etti. Bu dönemde Rumeli`nde kalıcılığı sağlamak için Türkleştirme politikası takib edilerek feth edilen yerlere Türkmenler yerleştirilmiştir²⁰¹

Osmanlı Devleti`nde ilk teşkilat Orhan Bey döneminde kuruldu. Orhan Bey, beyliği yavaş yavaş eski aşiret usul ve kaidelerinden dönemine göre modern bir devlet statüsüne ulaştırmaya çalışmıştır. İdare, askerlik ve adalet işlerinde teşkilatlanmaya gidildi. Bilhassa ulema sınıfından gelen Alaeddin Paşa ve Çandarlı Kara Halil bu hususlarda faaliyette bulundular.

1327 yılında Orhan Bey adına sikke bastırmıştır. Devletin yapılanmasında Anadolu Selçuklu Devleti`ni ve İlhanlıları örnek almıştır. Bilhassa divan teşkilatı bu dönemde şekillenmiştir. Orhan Bey divana başkanlık etmekte; bir vezir, Bursa kadısı da divanda bulunmaktaydı. Selçuklu ananesinden dolayı beylerbeyi henüz tayin edilmemişti. Ancak bu vazife bir şehzade tarafından yürütülmekteydi. Divana gerektiğinde vezir de başkanlık edebiliyordu. Vezirler, paşa ünvanını kullanmakta ve hükümdarların askeri ve idari bütün işlerinde yardımcısı idiler. Divana dahil olmayan bir müftülük kurumu da mevcuttur. Maliye işlerinden sorumlu olan bir memur vezire bağlı olarak çalışmaktaydı. Kadı, kadıaskerlik görevini de görmekteydi. Vezirler ve askeri sınıf kıyafet bakımından halktan ayrılmışlardı. Orhan Bey divanda burma tülbent sarılmakta, diğer beyliklerin kırmızıa börküne karşın askerlere de ak börk giydirilmekte idi.

Şehir ve kasabaların, kazaların idaresinde aşiretin ileri gelenleri ya da ümeradan kimseler kullanılıyordu. İnönü, Sultanönü, Bilecik, İznik, Karacahisar, İzmit, Yenişehir ve Bursa birer kazayı oluşturuyorlardı. Buralarda birer kadı ve subaşı vardı. Subaşılar asayişe bakıyorlar ve bölgenin askeri kumandanı idiler. Tımar sahipleri muayyen birlikler halinde bir takım kumanda kademelerine bağlandı. Tımarlar alaylar halinde teşkilatlandırılarak tımar sahibi olan kimse alay beyi tayin ediliyordu. Her kazanın tımarlıları ise bir çeribaşı idaresindeydiler.

²⁰¹ Gökbilgin,agm, 403

Tımarlı sipahilerin yetersiz gelmesi üzerine devletin dayandığı ikinci asker sınıf olan yaya ve müselleme teşkilatı kuruldu. Teşkilat, Bursa kadısı Çandarlı Kara Halil'in fikri ve uygulaması ile Türk gençlerinden daimi statüde kuruldu²⁰².

Osmanlılarda ilk medresenin Orhan Gazi tarafından 1330 yılında İznik'te kurulduğu kabul edilir. İznik bu sıralarda Osmanlı Beyliğinin merkezi durumundadır. Bu medresenin ilk müderrisi de Davud-ı Kayseri'dir. Davud-ı Kayseri Muhiddin-i Arabi'nin "Füsus ül Hikem" adlı eserine yaptığı şerh ile de çok tanınmıştır²⁰³.

Orhan Gazi, 1326 yılında Bursa'yı fethedince beylik merkezi buraya taşınmış, orda mevcut kiliseyi medreseye çevirerek "Manastır Medresesi" adı ile tanınan ilim müessesesini tesis etmiş, talebeler için barınacak odalar ile beraber medresenin işleyişini sağlamak üzere bir de vakfiye düzenlemiştir. Zamanla bu müessese gelişerek, İznik medresesinin yerini almış, böylece merkez Bursa'ya kaymıştır.

I. Murad devri Osmanlı devletinin Balkanlarda hızla ilerlediği bir dönemdir. Tahta geçer geçmez fetihlere başlamıştır. Çorlu, Lüleburgaz, İpsela, Keşan, Malkara, Dimetoka ele geçirildi. Bu fetihler Edirne'nin fethine bir hazırlık aşamasıydı. Rumlar'la ve Bulgarlar'la savaşarak Edirne ele geçirildi. Edirne müstahkem bir mevki olması itibarıyla büyük öneme sahipti. Devamında da Filibe ve Gümilcine zapt edildi. Böylece artık Osmanlı Devleti Bulgarları, Sırp'ları da tehdit eder duruma gelmişti. Sırp'lar ve Bulgarlar Edirne'yi geri alabilmek için harekete geçtiler. Papa'nın da desteğiyle kurulan Bulgar, Sırp, Eflak, Bosna kuvvetlerinden oluşan ordu Osmanlı kuvvetlerince yenilgiye uğratıldı. Sırpsındığı adı verilen bu savaş neticesinde Balkanlar'daki ilk haçlı ittifakı çözüldü (1364)²⁰⁴.

Bizans, kendini korumak ve Osmanlı ilerleyişini durdurmak için Bulgarların ve Sırp'ların yardım edemeyeceğini düşünerek, papalığa müracaat etmiş; papalık da katolikliği kabul suretiyle yardım sözü vermiştir. İmparator katolikliği kabul ettiyse de sonuca ulaşamadı. Bunun üzerine Bizans, yardım için Venedik'e başvurmuş, onlar da karşılığında Bozcaada'yı istemişlerdi. Bu durumda Bizans'da ihtilaf yaratmıştır. Bu sırada ise Osmanlı Devleti Çirmen zaferini kazanmış, Bulgarlar vasal devlet haline gelmişlerdir. Bizans da artık vasal bir devlet idi.

Osmanlı ordularının Ploşnikte yenilmeleri ile ümitlenen Sırp'lar tekrar harekete geçtiler. Balkanlar'da oluşan ikinci haçlı ittifakına karşı Kosova meydan muharebesinde

²⁰² Gökbilgin, age, s.14-21

²⁰³ Hakkı Şinasi Çoruh; "Osmanlı Devletinin Büyük Hükümdarı Orhan Gazi", **Türk Kültürü**, sa.107, s.

26

²⁰⁴ İ.Hakkı Uzunçarşılı; "Murad I", **İ.A.**, c.VIII, s.587-88

Osmanlı Devleti galip geldi ve Balkanlar'a Türk damgası vuruldu. Işın demirkent bu zaferi şöyle değerlendiriyor :

" 1389 yılında Kosova'da yapılan savaş Türklerin zaferiyle son bulurken Sırbistan'da türklerin hakimiyetine girmiş bulunuyordu. Birinci Kosova savaşı Sırpların Türklere son meydan okuyuşu olmuştu ve yarım asır önce Stephan Duşan'ın tahta çıkışı ile başlayan parlak devrin kesin olarak sonunu işaret ediyordu. Bundan sonra Balkan yarımadası fethinin tamamlanması sadece zaman meselesi idi. Öte taraftan Türk ordusunun kazandığı bu zafer Bizans'ın Balkan ülkeleriyle bağlantısını tamamen koparıyor ve O'nu Osmanlı Devleti arazisi içinde sıkışık kalan bir adacık durumuna sokuyordu²⁰⁵." der.

Kosova savaşından sonra Osmanlılara Tuna nehrinin güneyindeki Balkan bölgelerinde karşı koyabilecek Macarlardan başka önemli bir güç kalmadı. Kuzey Sırbistan yolu Osmanlılar'a açıldı ve bu savaşta Sırp'lar'a büyük bir darbe vuruldu ve bu darbe 1459'da neticelendi²⁰⁶. Bu savaşta şehid olan Murad Hüdavendigâr kendi devletinin temellerini atarken, Bizans'ı küçük bir beylik durumuna getirmişti.

I.Murad döneminde ki en önemli yenilik kadıaskerlik müessesesinin ihdasıdır. Kuruluş döneminde Bursa kadısı aynı zamanda ordu kadılığı görevini de yürütmekteydi. Bu dönemde en yüksek ilmi, hukuki ve şer'i mevki Bursa kadılığıydı. Anadolu ve Rumeli'de yapılan fetihlerle Osmanlı Devletinin büyümesiyle birlikte orduda şer'i işleri görmek ve padişahla sefere katılmak için kadıaskerlik müessesesi I.Murad devrinde ihdas olundu.²⁰⁷ İlk kadıasker de Çandarlı Kara Halil'dir. Kadıaskerliğin I.Murad döneminde ihdas edildiğinde Osmanlı tarihleri müttefik olup yılında ihtilafa düşmektedirler. Aşıkpaşazade²⁰⁸ ve Oruç Bey 1359'da ihdas edildiğini, Hoca Sadeddin Efendi ,Müneccimbaşı ve Solakzade de ise bu tarih 1361 olarak verilmektedir²⁰⁹. Netayic'ül Vukuat da da kadıaskerliğin I.Murad'ın ilk yıllarında ihdas edildiği açıklanmaktadır²¹⁰.

Kadıaskerliğin ihdasından Osmanlı Tarihlerinde kısaca bahsedilir. Neşri eserinde "Rivayet iderler ki, çünkü Sultan Gazi hicretin yidi yüz altmışında serir-i saltanata oturub, karasi iline tamam müstevii oldu, Hayruddin paşa ol vakit Bursa'ya

²⁰⁵ Işın Demirkent; "14.Yüzyıla Kadar Balkan Yarımadasında Bizans Hakimiyeti", **I.Kosova Zaferinin 600. Yıldönümü Sempozyumu**, TTK, Ankara 1992, s.11

²⁰⁶ Feridun Emecen; "I.Kosova Savaşı'nın Balkan Tarihi Bakımından Önemi", **I.Kosova Zaferinin 600. Yıldönümü Sempozyumu**, s.36

²⁰⁷ İ.Hakkı Uzunçarşılı; Çandarlı Vezir Ailesi, s.7

²⁰⁸ Aşıkpaşaoğlu Tarihi, s.49

²⁰⁹ Mehmet Zeki Pakalın; "Kazasker", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II**, MEB, İstanbul 1951, s.229

²¹⁰ Mustafa Nuri Paşa; **Netayic'ül Vukuat**, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi, c.I-II, Sad.Neşet Çağatay, TTK, Ankara 1979, s. 16

Kadı idi, anı Kadı-ı Asker idindi."²¹¹ der.En geniş bilgiyi ise Hoca Sadeddin Efendi'nin eserinde bulabilmekteyiz. O, kadıaskerliğin ihdası hakkında:

"763 (M.1361/62) yılının ilkbaharında başlar tacı sultan asker toplamaya girişerek ulu ataları devrinde olmayan bazı güzel kanunlar ve işe elveren yollarda getirdi. Bunlardan biri ulu ataları zamanından beri orduya hala bir kadı (kazasker) atanmamış olduğundan, her sefere çıkışta rütbesi en yüksek olan tahtkenti kadısının, mutlu eşiğin hizmetinde bulunması zorunu ortaya çıkıyor idi. Bu kadı, seferlerde anlaşmazlıkları halleder, askerlerin geçerli törelere göre düzen içinde bulunmalarına bakardı. Devletli padişahın günlerinde asker sayısının artması üzerine ayrıca bir kazasker atanmasına gerek doğdu. Savaşta ve barışta işlerin yürütülmesi, anlaşmazlıkların giderilmesi, her türlü özel durumların incelenmesi terekenin hesaplanması görevlerinin, asker kadılarına bırakılması uygun görülerek o sıralarda Bursa kadısı olan Mevlana Çandarlı Halil en yeterli kişilerden ve kadıların en ulularından biri olduğundan , Osman Gazi gününden beri de başarılı işler görmüş bulunduğundan, onun sarıklı hocaların üstüne çıkarılması uygun görülmekle söz konusu görev adı geçen Mollaya verildi."²¹² der.

Kurulan bu müessesenin başına Çandarlı Kara Halil gibi bilgin ve teşkilatçı birinin getirilmiş olması, müessesenin gelişimini olumlu yönde etkilemiştir.Yeniçeri ocağının tesisinde Karaman ilinden gelen Molla Rüstem`le ikisinin katkısı büyüktür²¹³. Kısa bir süre sonra vezirliğe atanmıştır. Daha sonra bu göreve Çandarlı Ali Paşa tayin edilmiş ve devamında da bu aileye mensup kişiler bu görevi ifa etmişlerdir.

I.Murad döneminde yapılan ikinci mühim değişiklik ise Süleyman Paşa'nın maiyetinde bulunan Lala Şahin Paşa'yı beylerbeyi ünvanı ile Osmanlı ordularının başkumandanı yapmasıdır. Bu döneme kadar bu görevi hükümdarın kardeşi ya da oğlu ifa etmekteydi. Artık hükümdarın oğlu ya da kardeşi divana giremeyecekti.

Bu dönemde yapılan diğer önemli bir yenilik ise devşirme sisteminin ve tımar sisteminin geliştirilmesidir. Bilhassa tımar sisteminin Rumeli`de tatbiki bu dönemdedir. Askeri teşkilat da geliştirilmiştir. Kara Timurtaş Paşa, Voynuk teşkilatını kurmuştur²¹⁴.

Yıldırım Beyazıd tahta geçince, Bizans üzerindeki baskı artırıldı. Bu dönemde V.İoannes`in ölümüyle tahta II.Manuel (1391-1425) geçti. Manuel, imparatorun ölüm haberini Beyazıd`la Karaman seferindeyken öğrendi . Bizans artık surlar içinde kalan bir şehirden ibaretti. Beyazıd, Bizans`a son darbeyi vurmak istiyordu ve 1391`de

²¹¹ Mehmed Neşri,age, s.191

²¹² Hoca Sadeddin Efendi; **Tacü't Tevarih I**, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bak.yay., Ankara 1992, s.111-112

²¹³ M.Neşri,age, s.196-199

²¹⁴ Gökbilgin; age, s. 27-29

İstanbul'u ablukaya aldı. Manuel ise Papadan, Fransa kralından ve Macar kralından yardım istemişti.

Osmanlı DevletiBalkanlarda ilerleyişine devam etmiş ve 1395`de Tuna nehrine ulaşılmıştı. Macarlar, Osmanlı tehlikesini üzerlerinde hisseder hissetmez yeni bir haçlı seferi hazırlıkları başladı ve Bizans ile bağlantı kurdular. Niğbolu önlerinde yapılan savaşta haçlılar ağır bir yenilgiye uğradılar. Bizans`ın da ümitleri sönmüştü.

Niğbolu savaşından sonra Bayezid imparatora elçi göndererek İstanbul'un teslimini istedi. İsteğine cevap alamayan Beyazıd şehri kuşattı ise de başarılı olamıyordu. Bu sırada Bizans`ın yardımına Cenevizler koştular. Manuel , Osmanlılar tarafından desteklenen yeğeni Yuannisle anlaştı ve imparator şeriki ilan ederek, Yuannis-Beyazıd ittifakını kırdı. Manuel, Yuannis'i yerine bırakarak 1399`da yardım sağlamak amacıyla Batı'ya gitti. Bu sırada Beyazıd Anadolu hisarını yaptırdı. Kuşatma Timur tehlikesi baş gösterinceye kadar devam etti. Timur tehlikesinin baş göstermesiyle istanbul kuşatmasına son verilmiş ve Bizans`ın ömrü elli yıl daha uzamıştır²¹⁵.

Beyazıd döneminde Toroslar`dan Tuna`ya kadar ilk Osmanlı merkezi imparatorluğu kuruldu. Arap kaynaklarında Beyazıd "Uçların hükümdarı" olarak anılmaktadır. Eski Osmanlı rivayetlerinde, merkezi hazinenin takviye edildiği, yeni vergilerin konulduğu, defter ve tahrir usullerinin geliştirildiği ve kadılık müessesesinin inkişafa uğradığı bir dönem olarak değerlendirilmektedir. Yine, Osmanlı merkez idaresine, örfi vergiler ve toprak tasarrufu hukukuna esas olarak tahrir sistemi hakkında en eski kayıtlar Yıldırım Beyazıd devrine çıkmaktadır. Kul sisteminin yaygın biçimde faaliyete geçmesi bu dönemdedir²¹⁶.

Yıldırım Beyazıd tarafından kurulan Anadolu birliği, Ankara Savaşından sonra parçalanmış ve Timur beylikleri yeniden ihdas etmişti. Timur, Osmanlılar`a kalan bölgeyi de oğulları arasında paylaşdırmak suretiyle Anadolu`yu parçalanmış surette hakimiyetinde tutmak istiyordu. Balkanlarda ise Anadolu`daki durumun zıddı yaşanarak bağlı devletler tabiyetlerini devam ettirmişler; Osmanlı ordusundan kalan birlikler Bizans imparatorunun muhalefetine rağmen Venedik ve Ceneviz kuvvetlerinde taşınmıştır. Manuel, Timur`un Rumeli`ye geçişinden korkarak itaatini arz ederek, hediyeler göndermiştir.

Beyazıd`ın oğulları Süleyman, İsa, Mehmed ve Musa taht mücadelesine giriştiler. Bizans bu durumdan ustaca yararlanmasını bilmiştir. Beyazıd`ın yenilgisini

²¹⁵ Uzunçarşılı; age,s.285-292

²¹⁶ İnalçık, "Osmanlı Hukukuna Giriş Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih`in Kanunları", s. 325

duyan Manuel yardım için gittiği geziden hemen dönmüş ve Süleyman Çelebi ile Gelibolu muahedelerini yapmıştır. Bu anlaşmaya göre Bizans Selanik çevresi ile Marmara ve Karadeniz kıyılarındaki birçok şehir ve adaları geri almış ve ödemekte olduğu haraçtan da kurtulmuştu. İsa ve Mehmed Çelebi arasındaki mücadelede Bizans'a sığınan İsa Çelebi Edirne'ye Süleyman Çelebi'nin yanına gönderilmiştir.

Süleyman Çelebi'den sonra Rumeli'ye Musa Çelebi hakim olmuştu. Musa Çelebi Timur'u kendi üzerlerine salanın Bizans olduğunu söylüyordu ve Karadeniz sahilindeki şehirleri ve Tesalya'yı aldıktan sonra 1411'de İstanbul'u kuşattı. Bu durumda Bizans Çelebi Mehmed'le anlaşarak bu tehlikeyi bertaraf etmeye çalışmıştır. Ankara savaşından sonra Musa Çelebi Edirne'de hükümdarlığını ilan ettikten sonra vezir, beylerbeyi ve kadıasker ataması yapmış, kadıaskerliğe Şeyh Bedreddin getirilmiştir.²¹⁷ Amasya'yı merkez edinen Mehmed Çelebi'nin kadıaskerlik görevini ise İbrahim b. Halil Çandarlı yapmıştır. Bu durum kadıaskerliğin üç esas müesseseden biri olduğunu ve hükümdara meşruiyet kazandırdığını göstermektedir.1413'de Çelebi Mehmed kardeşini ortadan kaldırarak Osmanlı tahtına geçti²¹⁸.

Fetret devrini 1413'ten ziyade Düzmece Mustafa'nın ortadan kalktığı 1422'ye kadar sürdürmek gerekir. Fetret Devri pekçok açıdan bir sükut dönemi oldu. Şehzadeler etrafında toplanan güçler bu mücadeleyi perçinlediler. Merkezi bir otoriteden yoksunluk devletin tüm teşkilatını etkiledi. Anadolu beylikleri yeniden kurulmasına rağmen, Balkanlardaki Osmanlı hakimiyeti devam etti.

II. Murat döneminde, Balkanlar'da Macarlar ve Sırplar hareketlenmişler; Atina ve Thebai şehirlerini zaptetmişlerdi. Bu durumda II. Murat on yıllık bir ateşkes (Segedin) imzalamayı kabul etti ise de Macarlar bu durumu fırsat bilip papalığın da desteğiyle harekete geçti. Amaçları Osmanlıları Balkanlardan atmaktı. Haçlılar kısa sürede ilerlediler ve Vendeik donanmasıyla buluşmak üzere Karadeniz sahiline doğru ilerlediler. Anadolu'daki kuvvetler Rumeline geçirilerek , haçlı ordusunun üzerine yüründü ve 1444'de Varna yakınlarında bu ordu imha edildi. Bizans bu savaştan sonra yardım alma ümidini kaybetti ve padişaha hediyelere göndermek suretiyle tebriğini sundu.

İmparatorun kardeşi Konstantin Yunanistan'daki hakimiyetini genişletmeye çalışarak sürdürüyordu. II.Murat 1446'da bölgeye girerek Mora'yı tahrib etti. Konstantin ile haraç vermesi şartıyla anlaşta. 1448 II.Kosova zaferi ile de Osmanlıların

²¹⁷ İ.Hakkı Uzunçarşılı; **Osmanlı Tarihi**, c.I, s.339

²¹⁸ Uzunçarşılı, age, s.318, 325-345

Balkanlardan atılamayacağı, Bizans içinde sonun geldiğine inanıldı. 31 Ekim 1448`de çocuk bırakmadan ölen imparatorun yerine Konstantin imparator oldu. Mora`nın hakimiyetini ise kardeşlerine bıraktı.

II. Murad devrine ait olan kaynaklara göre bu dönemi devletin yapılanmasının fetret devrinin getirdiği düzensizlikten sonra kesin olarak yerleştiği bir dönem olarak ifade edebiliriz.

Varna savaşı öncesi Haçlı tehlikesine karşı yönetimi devralan babası Murat`ın vefatından sonra başa geçen Fatih`in politikasının merkezinde Bizans meselesi vardır. "Ya ben Bizans`ı ya da Bizans beni alacak" diyordu. Çağdaş Bizans tarihçisi ve bürokrati Yeorgios Francis görgü tanığı olarak bu dönemi şöyle anlatır :

" 6959`un Şubat ayında ise Murad ölmüş. Ölüm haberini ben İberya`da (Gürcistan) iken aldım. Trabzon`a vardığımda kral bana şunları söyledi : 'Sayın elçi, sana söyleyeceğim çok iyi haberlerim var; ancak bunun için de senin bana hoş bir armağan vermen gerekecek' ...Ve hemen bana, Sultan Murad`ın ölümü ile , onun yerine oğlu Mehmed`in tahta çıktığını ve krala (Bizans karalına) büyük iltifatlarda bulunup, daha evvelden babası (kralın babası) ile soyları arasında olduğu gibi, hemen aralarında sulh akdedilmiş bulunduğunu söyledi. Ben ise, bunları duyar duymaz, en sevdiğim bir kişinin ölüm haberini almışcasına acı duyarak cevap vermedim. Biraz sonra da, üzüntü ile : ' Kudretli efendim, bu haber hiç iyi değildir; hatta tersine çok kötüdür". O da dedi ki : "Benim iyi adamım, bunlarla neyi söylemeği istiyorsun? Ben de : 'Çünkü , ölen padişah yaşlı olduğu için, her ne kadar birkaç kez şehri bizden almağa kalkmışsa da başarılı olamadı. Bu başarısızlıklardan sonra da bizi rahatsız etmediği gibi, tek isteği, bizimle barış içinde yaşamaktı. Yeni padişaha gelince, genç olduğu gibi çocukluğundan beri Hıristiyanların bağınaz düşmanıdır. Ve kendisine fırsat verilip devleti ile aldığıında, tüm olanakları ile Romalılar devletini ve genelde tüm hıristiyanları ortadan kaldırmağa çalışacağını söyleyip tehdit ederek, onlara küfür etmekten geri kalmamaktadır. Ve bilhassa şu sıralarda, efendim kralımın iktidarı daha henüz ele almış olması nedeni ile, şehir çok güç durumdadır. Ayrıca, (kendisinin) tahta çıkışı nedeni ile askerlere ve saray erkanına yapmış olduğu hediyeler ve masraflar için devletin çoğunu borçlara yatırmış bulunmaktadır. İşte, bu nedenledir ki savaş için gerekenleri temin edebilmek için uzun bir barış süresine gereksinimi vardır. Ve şayet, günahlarımız nedeni ile, Tanrı, o kötü niyetli Mehmed`in, gençliğinin ve kötülüğünün sonucu olarak bize saldırmasına müsaade ederse, ne hale geleceğimizi ben de bilmiyorum...Murad`ın oğlunun, yani şimdiki sultanın ölüm haberini vermiş olsaydın, o zaman, haberin gerçekten iyi olurdu²¹⁹ ..."

²¹⁹ Yeorgis Francis; **Şehir Düştü**, Çev.Kriton Dinçmen, İletişim yay., s.25-26

Fatih, Bizans politikası çerçevesinde önce Karamanoğullarını itaat altına aldı. Balkan ülkeleriyle de anlaşmaları yenileyerek hem doğuda hem batıda güvenliği sağlayarak tamamen Bizans'a yönelmek istiyordu. Artık, İstanbul'un fethi zaruret halini almıştı. Bu durum hakkında Halil İnalçık :

" daha birinci saltanatı esnasında Fatih Mehmed, İstanbul'u zapt etmek lüzumunu duymuştu. Bilhassa İstanbul tekfurunun son hareketinden sonra devletini ve tahtını bu tehditlerden kurtarmak için Bizans'ı ortadan kaldırmanın artık kati bir zaruret haline geldiğine inanmış olmalıdır. Orada Orhan, tahtı için daima bir tehdid idi. Yarım asırdan beri, Osmanlı devletini daima tefrikaya ve iç harbe sürükleyen Bizans'daki bu müddeiler davasına bir son vermek zamanı gelmişti. Aynı zamanda devleti dış emniyete kavuşturmak için, Osmanlıları Anadolu'da ve Rumeli'de, iki cephede birden çarpışmağa mecbur bırakan ittifakların asıl faili ve Haçlı seferlerinin mütemedi tahrikçisini ortadan kaldırmak lazımdı. İstanbul ve Boğazlara Batı donanmaları hakim oldukça, birçok defalar görüldüğü gibi Anadolu ile Rumeli arasında muvasalanın kesilmesi, bu iki bölgenin ayrılması tahlikesi daima mevcuttu. Bu şartlar altında devletin bütün kuvvetlerini bir cephede kullanmak, çok tehlikeli ve müşkül bir iş halini almakta idi...Paleologların, birçok mahalli hakimiyetler için yapıldığı gibi, ortadan kaldırılmasıyla Rumeli ve Anadolu kendi tabii siyasi merkezine kavuşmuş, bir bütün halinde birleşmiş olacaktı²²⁰." der.

Fethi öncelikli hale getiren olay ise Karaman seferi esnasında imparatorun, İstanbul'da bulunan şehzade Orhan için verilen tahsisatın artırılması yönündeki talebiydi. Edirne'ye dönüşünde elçileri kovduran Fatih, bu durum karşısında harekete geçti ve hazırlıklara başladı. Fetih, askeri, siyasi, iktisadi ve dini açıdan zorunlu hale gelmişti²²¹. Fatih fethi maddi ve manevi açıdan hazırlanmaktaydı. Zihni devamı bu olayla meşguldü. Elinde Bizans haritası ile devamlı surette düşünmekte ve planlar yapmakta idi. Fatih küçüklüğünden itibaren devrinin alimlerinden (Molla Fenari, Molla Gürani, Akşemseddin, Ali Kuşçu...) ders alarak yetişmişti. O'na verilen eğitim hayatın tüm alanına yayılmıştı. Maddi ve manevi ilimler, güzel sanatlar, dil ve askeri ilimler bunlar arasında idi. O adeta bir alim olarak yetiştirilmekteydi. Fatih tarih ilmine de büyük önem vermişti ve Anconal Giriaco'dan batı tarihini öğrenmekte idi²²².

²²⁰ Halil İnalçık; **Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar**, TTK, Ankara 1995, s.118-119

²²¹ Selahattin Tansel; **Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyeti**, MEB, İstanbul 1971

²²² Fatih Sultan Mehmed mad., **Osmanlı Tarihi Ans.**, Türkiye Gazetesi yay., s.53

İstanbul, jeopolitiği sebebiyle yüzyıllardır ulaşılmak istenen bir noktaydı. Türk-İslam tarihi içinde bu geçerliydi. 4.ve 5.yy.larda Atila Hunları tarafından tehdit edilen Bizans, İslamın yayılışıyla birlikte müslümanların hedefi haline gelmişti. Hz.Muhammedin " İstanbul muhakkak fetholunacaktır. Onu fetheden kumandan ne güzel kumandan ve onun askerleri ne güzel askerdir." hadisi hükümdarları bu konuda ümitlendirerek o şerefi elde etmek için çaba göstermişlerdi. Ayrıca istanbul fatihinin Peygamberin ismini taşıyacağı hususunda da rivayetler vardı. Devrin alimleri, manevi önderleri de Fatih'e fethi müjdelemişler ve hatta Akşemseddin gün ve saat vererek fetih anını bildirmişti. O an geldiğinde Fatih hocasının çadırına giderek onu Allah'a yalvarırken bulur ve geriye baktığında gazilerin şehre girdiğin görür²²³. İşte, Fatih bütün bu maddi ve manevi edimlerini kullanarak fethi hazırlanmıştır.

Fatih öncelikle Anadolu Hisarının karşısına boğazın en dar noktasında Rumeli hisarını (Boğaz kesen) yaptırmıştır. Hisarın tamamlanmasından sonra ordugahını ; İstanbul surlarının karşısına kurdu ve imparatorun şehrin teslimini istedi. Bunun üzerine Konstantin Haliç'i zincirle kapattı. Çağının ilerisinde büyük toplar döktürdü ve 1453 senesi baharında ordusuyla harekete geçerek istanbul çevresindeki Bizanslılar'a aid olan yerleri ele geçirdi.

Bu sırada Bizans büyük telaş içerisinde idi. İmparator yardım çağrısında bulunmakta ise de Avrupalı devletler buna yanaşmamakta ve iç meseleleriyle uğraşmakta idiler. Bizans'a ancak Cenevizler yardım edebildi. Konstantin kiliselerin birleşme meselesini gündeme getirerek papalıktan yardım sağlamaya çalışıyordu. Bizanslılar ise bu duruma tepki göstererek, "Latin serpuşu yerine , Türk sarığı görmek" istediklerini ifade ediyorlardı. Güçlenen Moskova knezliği de Bizans'a karşı çıkarak kendilerini "Üçüncü Roma" olarak adlandırıyorlar ve "Bizim bir kilisemiz var ,imparatorumuz yok" diyerek Bizans imparatorunu tanımıyorlardı. Bizans halkının maneviyatı sarsılmıştı. Halk arasındaki Bizans'ın kurucusuyla aynı adlı bir imparator döneminde yıkılacağını ve Konstantin başa geçmesiyle bu döneme girildiğiyle ilgili rivayetler yoğunluk kazanmıştı. Bizans aydını her ne kadar kabul etmek istemeseler de çöküşün farkındaydı²²⁴.

Konstantin'in şehrin teslimini kabul etmemesi üzerine 12 Nisan'da kuşatma başladı. İstanbul surlarının sağlam olması, yıkılan yerlerin hemen tamir edilmesi ve

²²³Fahrettin Olguner; "Türk-İslam Medeniyeti İçinde Akşemseddin'in Yeri", Akademi Mecmuası, sa.4, Ekim 1989, s.63

²²⁴Ihor Sevcenko; "Entellektüellerin Gözüyle Bizans'ın Çöküşü", Cogito, s.271

haliçin kapalı olması gibi sebeplerle kuşatma uzuyordu. Bunun üzerine Fatih gemileri karadan hareket ettirmek üzere haliç'e indirdi. Nihayet fetih 29 Mayıs 1453'de gerçekleşti. Artık Bizans devleti tarihe karışmış, Peygamberimizin müjdesi gerçekleşmiş, Fatih ve onun askerleri O'nun övgüsüne mazhar olmuşlardı.

İstanbul'un fethinden sonra hala biri Balkanlar'da biri de Anadolu'da iki Bizans kalesi daha vardı. 1456 yılında Fatih Mora'ya yaptığı seferde buradaki Rum yönetimine (iki paleolog) son verdi. Diğeri de Komnenosların elindeki Trabzon Rum imparatorluğu idi. Bu devlet don dönemlerde Akkoyunlu ve Karakoyunlularla iyi geçinmeye çalışmış her iki hanedana da kız vererek akrabalık kurmuştu. Bu devlete de son verilerek Bizans tamamıyla ortadan kaldırıldı²²⁵.

Fatih devri siyasi başarılarının yanısıra devletin yapılanması açısından da önemli bir devirdir. Devlet artık imparatorluk sürecine girmiştir. Kanunnameler oluşturulmak suretiyle teşkilat unsurları belirli esaslara bağlanmıştır. Fatih bir yasa ve kanun hükümdarı olarak değerlendirilebilir. Fatih biri devlet teşkilatına, diğeri idare, maliye ve ceza sahalarına ait iki kanunname ortaya çıkarmıştır.

Teşkilat ile ilgili olan kanunname üç kısımdan oluşur: Birinci kısımda, veziriazam, şeyhülislam, sultanın hocası ve vezirler arasındaki meratip, resmi bir toplantıda devlet büyüklerinin mertebe ve yerleri ve divandaki mertebeler açıklanmaktadır. Padişaha doğrudan doğruya arzda bulunmaya ve devlet işlerinin müzakeresinde hüküm vermeye yetkili olanların, kadıların ve katiplerin, merasimlere nezaret eden memurların, bürolardaki büyük memurların mertebeleri, terfileri tayin edilmektedir.

İkinci kısımda, saray teşkilatı ile ilgili esaslar belirlenmiştir. Divan, hasoda ve diğer saray görevlileri, bayramlaşma merasimi, hazine ve sefer esnasındaki meratip ve hizmetler hususunda açıklamalar yer almaktadır. Üçüncü kısımda büyük memurlara ve hanedan azasına yazılan yazılarda kullanılacak ünvanlar, defterdarlar ve kadıların alacakları aidatlar ve resimler; has, tımar ve salyane mevzuları hakkında bilgiler yer almaktadır.

Bu kanunname tam anlamıyla devlet teşkilatına ait kaideleri ortaya koymaktadır. Ancak kanunnameye devlet teşkilatına ait nizam ve kaidelerin ancak bir kısmı girmiştir. Fatih'in ikinci kanunnamesi reaya kanunudur ve vergi mükellefi olan tebanın vereceği vergiler ile ilgili düzenlemeleri içerir²²⁶.

²²⁵ Erol Güngör; **Tarihte Türkler**, Ötüken yay., İstanbul 1988, s.240

²²⁶ İnalçık, agm, s. 327-332

Kadıaskerlik müessesesinin tam anlamıyla esaslarının belirlendiği dönem Fatih Sultan Mehmed devri olmuştur. Fatih Kanunnamesinde kadıaskerliğin görev ve yetkileri, teşrifattaki yeri ayrıntısıyla açıklanmıştır²²⁷. Kadıasker 1481 yılına gelinceye değin bir tane idi. Vezir Karamani Mehmet Paşa ile Kadıasker Mevlana Mustafa Kastalani (Mevlana Muslihiddin) arasındaki uyumsuzluk yüzünden; Vezir Fatih Sultan Mehmet`i kadıaskerlik müessesesinin Rumeli ve Anadolu kadıaskerliği şeklinde ayırması yönünde teşvik etmiş ve başarılı olmuştur. Bu konuyla ilgili Mehmet İpşirli ;

"Her ne kadar kaynaklar ikiye ayrılmasını veziriazam ile Muslihiddin Efendi arasındaki gerginliği gösteriyorlarsa da bu, zahiri ve bölünmeyi süratlendiren bir faktördür. Tarihi gelişmeye bakılırsa, kazaskerliğin teşkilinde olduğu gibi, ikiye ayrılmasında da , beylikten cihan devleti haline gelen devletin zaruretlerinin bunu gerektirdiği görülür. Bilindiği gibi, bizzat Fatih`in doğuda ve batıda yaptığı fetihler ve ilhaklar ile Anadolu`da ve Rumeli`de birçok yeni kazalar teşkil olunmuştu. Buralara kadılar, naibler, muhızrlar tayin edilmesi ve bunlarla ilgili işlemlerin yürütülmesi lazımdı. Ayrıca II.Murad ve Fatih devirlerinde eğitim ve öğretimde büyük bir gelişme olmuş, pek çok medreseler yapılmıştır. Buralarda vazifelendirilen müderris, muid ve diğer personelin tayin ve azil gibi işlemlerini de süratle yürütülmesi gerekiyordu.

Nihayet Divan-ı Humayun bu devirde çok değişmiş Divan üyelerinin yetki ve sorumlulukları artmıştı. Divanda kazaskerin de kendine ait olan konularda karar vermek ve dava dinlemek gibi oldukça önemli ve yüklü bir görevi bulunmaktaydı. Fatih, kanunnamesinde kazaskere ahkam yazma yetkisini tanımış, bütün bu şer`i belgelerin tasdikinde son merci kazasker olmuştur. Bütün bunların kazaskerliğin ikiye ayrılmasında müessir olduğu muhakkaktır." der.²²⁸

Fatih devrinden sonra II.Bayezid dönemi askeri başarılar bakımından bir suskunluk dönemi olmuştur. Ancak aynı ifadeyi teşkilatlanma açısından söyleyemeyiz. Müesseseler, kanun ve nizamlar devamlı bir gelişme kaydetmekteydi. Arazi sisteminde, dirlik ve vakıf meselelerinde bazı yenilikler kaydedilmekteydi. Ancak yine de bu dönemde devlet teşkilatına ait bir durgunluk gözlenmektedir. Bu durgunluk Yavuz Sultan Selim`in başa geçmesiyle sona ermiştir.

Yavuz devrinde, doğuda ve güneyde başarılı politikalarla devletin bekası için önemli neticeler alınmıştır. Çaldıran savaşı ile Şii İran doğuda durudurulmuş, Ramazanoğulları ve Dulkadiroğulları beyliklerinin ele geçirilmesiyle Doğu Anadolu

²²⁷ Mehmet İpşirli, agm, s.608-609

²²⁸ Mehmet İpşirli ; agm, s.611

toprak bütünlüğü sağlanmış, Mısır'ın fethiyle de Hint okyanusu kapıları aralanmıştır. Müesseseler bakımından ise en önemli hadise halifelğin devlete intikalidir²²⁹.

Yavuz Sultan Selim döneminde (1514) merkezi Diyarbakır olmak üzere "Arap ve Acem Kadıaskerliği" ismiyle yeni bir kadıaskerlik ihdas olundu. Bu hizmete ünlü tarihçi İdris-i Bitlisi getirilmiştir. Bu kadıaskerlik divan heyetinin dışında idi. Suriye ve Mısır'ın fethi tamamlandıktan sonra bu kadıaskerlik de İstanbul'a aktarılmış bir süre sonra da bu kadıaskerliğin işleri Anadolu kadıaskerliği tarafından görülmeye başlanmış ve kadıaskerlik kaldırılmıştır.²³⁰ İlber Ortaylı yeni bir kadıaskerlik ihdası hakkında .

"Bu kazaskerlik daha ziyade İdris-i Bitlisi gibi feodal bir beyin ve tanınmış bilginin, yeni fethedilen doğu ve ve güneydoğu Anadolu topraklarının entegrasyonunda oynayacağı rol gözönüne alınarak ihdas edilmiş olmalıdır."²³¹ der.

II.BÖLÜM

KANUNİ SULTAN SÜLEYMAN DEVRİ OSMANLI DEVLETİNDE BÜROKRATİK YAPI

I.Kanuni Sultan Süleyman Devri'nin Genel Karakteri

A.Şehzadelik Dönemi

Kanuni Sultan Süleyman, Yavuz Sultan Selim'in Trabzon'da sancak beyi iken Hafsa Sultan'dan doğan oğlu olup, doğumundan (d.6 Teşrin II. 1494) Kefe Sancağına

²²⁹ Gökbilgin; age, s. 95-96

²³⁰ İ.Hakkı Uzunçarşılı ; **Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı (Merkez)**, TTK, Ankara 1984, s.228-29

²³¹ İlber Ortaylı ; age, s.166

tayin edildiği 15 yaşına kadar babasının yanında yaşamıştır. İsmi Kuran-ı Kerim'den tefeül edilmek suretiyle açılan sayfadaki "İnnahu min Süleyman" ayetine istinaden verilmiştir. Eğitiminde hocası Hayreddin Efendi'nin gayreti büyüktür.

1509 yılında Yavuz'un müracaatı üzerine II.Bayezid önce Şebinkarahisar'ı daha sonra Bolu sancağını Kanuni'ye tevcih etmiştir. Amasya Sancakbeyi Şehzade Ahmed'in bu tayini kendi nüfuz bölgesini etkileyeceği düşüncesiyle kabul etmemesi üzerine Kefe sancakbeyliğine tayin edilmiştir. Bu değişiklik babasının işine yaradı²³² ve 1509-1512 yılları arasında Kefe'de kaldı. Kefe'de kaldığı süre içerisinde babasının Kefe'den Rumeli'ye geçişinde ve verdiği taht mücadelesinde ona destek oldu. Babası hükümdar olunca acilen İstanbul'a çağrıldı. Babasının taht mücadelesinin bitmesinden sonra Korkud'dan boşalan Manisa Sancak beyliğine tayin edildi. Hafsa Sultan ile birlikte Manisa'ya gitti. 1514 yılında Yavuz İran seferine çıkarken yerine Kanuni'ye bıraktı. 1515 yılında Yavuz'un geri dönmesiyle tekrar Manisa'ya döndü. Mısır seferinden önce babası tarafından Edirne'nin muhafazasıyla görevlendirildi. Sefer dönüşüne kadar bu vazifede kaldı ve müteakibinde babasının ölümüne kadar Manisa sancakbeyliğinde bulundu. Yavuz, zaferler neticesinde oğluna fetihnameler göndermiştir.

Görevine başladığında tecrübeli olmasına rağmen bir takım zorluklarla karşılaştı. İç savaşlar sebebiyle bölgenin güvenliği bozulmuştu. Bu sebeble babasından yapacaklarına dair bir talimatname istedi. Bu talimatname, Saruhan sancağında rastlanan haydutlukların ve hırsızlıkların tedibi hususunda bir ceza kanunu mahiyetindedir. Yürürlüğe konmadan önce halka duyurulmuş ve tanıtılmıştır. Ayrıca toprak meselelerine, idaresine ve vergilerine dair açıklamalar mevcuttur²³³. Bu siyasetname Manisa şeriyet sicillerinden I numaralı defterde yer almaktadır²³⁴.

Kanuni annesi Hafsa Sultan ile birlikte Kefe'ye ve Manisa'ya gitmiştir. Şehzadelerin yönetim birimleri de padişahların yönetim birimlerinin küçük bir örneğini teşkil ediyordu. Yanında lalası, defterdarı ve nişancısı vardı. Bu kişilerin kimlikleri hakkında elimizde açık bilgiler yoktur. Ancak Gezerizade Kasım Paşa bir süre defterdarlık yapmıştır. Haremde ise Hafsa Sultan idare etmekteydi. Haremde ayrıca dadı, daye, cariyeler ve ferraşlar vardı.

Harem ve sarayın hizmetleri haremağası, hadımlar, saray kethüdası, içoğlanları, mutbak emini, kapıcılar, kapıcıbaşı, kapıcılar kethüdası, büyük oda içoğlanları,

²³²; "II.Selim", İA,

²³³Tayyib Gökbilgin; **Kanuni Sultan Süleyman**,s. 1-12

²³⁴Zeki Arıkan; "Bir Kanunname Sureti", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, III, İzmir 1987, s. 50

serhazin, hazine kethüdası, hazine katibi, kilercibaşı, arpa emini, harc-ı hassa emini, harc-ı hassa katibi, veznedar, habbazlar, tabbahlar ve hayyatlar tarafından görülmekteydi.

Şehzade Süleyman'ın özel hizmetinde ise şarabdarbaşı, çeşnir başı, çuhadar ve rikabdar vardı. Av birlikleri vardı ve bunlar atmacılar, balabancılar, şahinciler, çakırcılar ve zağarcılardan oluşmaktaydı. Şehzadenin ve sarayın ihtiyaçlarını karşılamak ile görevli esnaflar da mevcuttu: Külahduz, Kürkçü, Zerger gibi. Şehzadenin Kefe`de ve Manisa`da öğretmeni Hayreddin Efendi idi. İmamı ve müezzini vardı ve iç oğlanları okutan bir muallim bulunmakta idi. Divan üyelerini lala, defterdar ve nişancı oluşturuyordu ve divanın katibi ve sakası vardı. Manisa sancakbeyliğine tayin edildiğinde ise lala ve defterdar olarak Cezerizade Kasım Paşa, nişancılığına ise Amasya`lı Mehmet Bey verildi. Bu kişiler hükümdar oluncaya kadar bu sancakta hizmet ettiler²³⁵.

B.Hükümdarlık Dönemi

Babasının Çorlu civarında ölümü üzerine Manisa`da bulunan şehzade Süleyman veziriazam Piri Paşa tarafından silahdarlar kethüdası Süleyman Ağa gönderilmek suretiyle İstanbul`a davet edildi. Piri Paşa ve Vezir Ahmed Paşa şehzadeye "fetret olmadan yetişesüz" diye haber göndermişlerdir. Şehzade 30 Eylül 1520`de Üsküdar`a gelince Piri Paşa divanı toplayarak orduya Yavuz`un vefatını anlatmıştır. Cülus ve biat merasimi yapıldı. Yavuz`un namazı Fatih camiinde kılındı ve Mirza Sarayı adı verilen yere defnini ve buraya bir cami, imaret, muallimhane, yenibahçe çevresinde de bir medrese inşası edimesini içeren bir ferman yeni padişah tarafından çıkarıldı. Aynı gün padişah sarayda hil`atler, bahşişler dağıttırdı ve eyaletlere sancaklara ve dost ülkelere cülusnameler yazdırdı. Manisa`da lalalık yapan Kasım paşa`ya vezirlik verildi²³⁶.

Padişah olduğu yıl Şam beylerbeyi Canberdi Gazali İsyanı vuku buldu. Mısır seferine katılan Canberd`e sefer dönüşü Kudüs ve Gazze sancakları ve Şam eyaleti verilmişti. kanuni`nin cülusundan sonra , O`nun tecrübesizliğinde istifade etmek isteyen Canberd isyan etti. Şam kalesini alarak burada hutbe okutup sikke bastırdı. Beyrut`u ele geçirdi. Mısır beyi Hair Bey`den de yardım istedi. Canberd Haleb`i kuşattı. İsyân İstanbul`da duyulunca üçüncü Vezir Ferhad Paşa bu işle görevlendirildi ve silahdar ve

²³⁵Çağatay Uluçay; "Kanuni Sultan Süleyman ve Ailesi İle İlgili Bazı Notlar ve Vesikalar", **Kanuni Armağanı**, TTK, Ankara 1970, s. 227-229

²³⁶ Hüseyin Yurdaydın; **Kanuni`nin Cülusu ve İlk Seferleri**, TTK, Ankara 1961, s.5

sipahi bölükleri, 4000 yeniçeri ve 200 top arabası ile Anadolu, Rum ve Karaman beylerbeyleri kuvvetleri bu işle vazifelendirildi. Dulkadir birliklerini desteği ile Haleb muhasaradan kurtarıldı ve 1521 yılında yenilgiye uğradı ve kendisi katledildi. Bunun üzerine Şam beylerbeyliğine Ayas Paşa getirilmiştir.

Kanuni, Canberd isyanının bastırıldığı haberi İstanbul'a geldiğinde Macaristan üzerine bir sefere hazırlanmaktaydı. Macar kralı II.Lajos padişahın cülusunu haber vermek üzere ya da haraç talebi amacıyla gönderdiği Behram Çavuş'u idam ettirmişti. Kanuni, Fatih, Bayezid ve babasının türbelerini ziyaret ettikten sonra 19 Mayıs 1521'de sefere çıktı. Belgrad 30 Ağustos'ta teslim alındı. Fetihden sonra padişah, ülkenin tüm kadılarına, Dulkadir hakimi Şehsuvarzade Ali Bey'e, vezir Ferhat Paşa'ya ve Venedik dojunu fetihname göndermiştir.

Kanuni sefer sonunda geri döndüğünde aynı yıl içinde şehzade Murad'ı, Şehzade Mahmud'u ve bir kızını kaybetmiştir.

Belgrad'ın fethinden sonra Ragusa, Venedik ve Rus elçileri divanda tebriknamelerini sunmuşlar ve ülkelerinin önemle üzerinde durduğu meseleler üzerinde görüşme yapmışlardır. Ragusa elçisi, Osmanlı devletinden zahire satın alabilme isteğine olumlu cevap bulmuştur. Rus elçisi Kırım hanının akınlarından şikayetçi olmuştur. Venedik ile de bir ahidname yapılmıştır. Eskiden verilen imtiyazlar yenilenmiştir. Hükümdarlığının ilk yıllarında imzalanan bu ahidname diğer devletler ile imzalanan anlaşmalara bir temel teşkil etmiştir.

Belgrad'ın fethinden sonra ülke için bir çıban başı durumunda olan Rodos'un ele geçirilmesi gerekiyordu. Akdeniz ticaretini ve hac yolunu güvenlik altına alınmak istenmesi ve şövalyelerin Mısır Memluklarına ve Canberd Gazali'ye isyanında yardım etmiş olmaları dolayısıyla sefere çıkılmıştır (4 Haziran 1522). Sefere serdar ikinci vezir Mustafa Paşa kumanda etmiştir. Kanuni ise Üsküdar'da otağını kurdu ve karadan Marmaris istikametine hareket etti. Bu sırada doğuda uygunsuz hareketlerde bulunan Şehsuvarzade Ali Bey, vezir Ferhat Paşa tarafından tedib edildi. Dulkadir hakimi, padişahın sefere katılması yönündeki isteğine sıcak bakmamıştı.

Kanuni, Rodos şövalyelerine bir mektup göndererek Belgard'ın fethini bildirmiş ve adının kendisine teslimini istemişti. Ancak bu talep geri çevrildi. Bu sırada şövalyeler Avrupa'dan da destek sağlayamadılar. Temmuz sonunda Kanuni Rodos'a geçti ve muhasaraya bizzat nezaret etti. 24 Eylül'de ki başarısızlık üzerine serdarlığa Vezir Ahmed Paşa getirildi. Şövalyeler uzun süre dayanamadılar ve adayı teslim ettiler(1522). Zaferden sonra Kanuni ülkede bulunan kadınlara, Kırım hanına , Mekke

şerifine fetihnameler gönderdiler. Venedik fetihnameye mukabelede bulunarak tebriğini bildirmiştir. Şah İsmail de cülustan sonra ilk defa taziyet ve tebrikde bulunmuştur.

Bu seferler sonunda Kanuni veziriazamı değiştirmiş ve saray ağalığından gelen İbrahim Paşa'yı kendine veziriazam yapmıştır. Bu değişiklik ise Vezir Ahmed Paşa'nın Mısır'a gitmesine ve burada isyan etmesine sebebiyet vermiştir. Ahmed Paşa, Mısır'da kendi adına hutbe okuttu ve para bastırdı. İsyân, Ahmed Paşa ile birlikte gönderilen ve padişaha sadık kalan Kadızade Mehmet Bey tarafından bastırıldı (1524).

Mısır'da karışıklıkların bitmemesi üzerine Kanuni, veziriazamını oraya göndermiştir. Bu süreçte Kanuni İstanbul'da iki hadiseyle uğraşmıştır. Birincisi yolsuzluk ve zulümde bulunan Ferhad Paşa'nın idamı, diğeri ise İbrahim Paşa muhaliflerinin desteklediği yeniçeri isyanıdır. Kanuni, isyanı bastırdıktan sonra veziriazamını Mısır valiliğine münasip birini bırakmak suretiyle geri çağırıldı.

Bu suretle iç meseleler çözüme kavuştuktan sonra Kanuni nazarını İran'a çevirdi. Şah İsmail ölmüş ve yerine oğlu Tahmasp geçmişti. Bu değişiklik Osmanlı Devleti'ne resmen bir elçi ile bildirilmemişti. Bu sebeple Tahmasb, tebrik edilmemişti. İki devlet arasındaki husumet sürmekteydi. Kanuni, Celalzade Mustafa Çelebi'ye tehdid içeren bir mektup yazdırarak yakında bir sefer düzenleyeceğini bildirdi. Tahmasb, bu mektuba cevap vermedi, ancak Macar kralına ve imparatora bir elçi gönderdi.

Lehistan ve Erdel taraflarında güvenliğin bozulması üzerine Kanuni nazarını batıya çevirdi. Hudut sancak beylerinden Bali Bey sefer yapıldığı takdirde Drava ve Sava nehirleri arasındaki Macaristan arazisinin ele geçirilebileceğini bildirmişti. Bu dönemde batı siyasetinin yönlenmesinde Fransa ile ilişkilerin tesiri olmuştur.

Tarihte büyük bir şöhret yapmış olan Papa X.Leon 1513-1517 yıllarında yeni bir haçlı seferine teşebüs etmişti. Leon Fransız kralı XII. Louis'ye bu seferin başına geçmesini teklif etmişti. XII.Louis'nin ölümü ile bu plan gerçekleşmemişti. XII. Louis'nin yerine I.Fransuva hükümdar oldu. Bu hükümdarda papanın fikirlerini benimsiyordu ve hatta 1517'de Alman imparatoruna ve İspanya kralına Osmanlı devletini parçalamayı teklif etti. I.Fransuva'nın bir amacı da Alman imparatoru olmak idi. Bu amacı için yapılacak seferi kullanıyordu. "Beni İmparator seçerlerse üç sene içinde ya İstanbul'u fetheder veya bu uğurda ölürüm" diyordu. I.Fransuva'nun bu çabaları başarısızlıkla sonuçlandı. Alman İmparatorluğuna V.Karl (Charles Quint) seçildi. Bu olay I.Fransuva'nın üzerinde şok etkisi yaptı. Fransa çepeçevre sarılmış durumdaydı.1521'de imparator ile başlayan harbi Fransuva kaybetmiş, İtalya'da Pavia şehrinde esir olmuş ve Madrit'de hapsedilmişti.

Fransa ile Osmanlı Devleti arasında ilk önemli siyasi temas, yukarıda açıklanan olaylar neticesinde 1525 yılında başlamıştır. Kral hapiste iken, kraliyet naibi olan annesi Louis de Savoys, Osmanlı devletine de Laforest adında bir elçi göndermiştir. Bu elçi Bosna'da öldürülmüşse de, Kanuni'ye hitaben yazılan mektup İstanbul'a gelmiştir. Louise bu mektubunda oğlunun hapisten kurtarılması için yardım talebinde bulunmuştur.

6 Aralık 1525 tarihinde I.Fransuva'nın mektubunu Jean Frangipani, Kanuni'ye ilettili. Adeta yalvaran bir ifade ile kaleme alınmış olan ve Fransız tarihçilerince çok mütevazı diye vasıfandırılan bu mektubunda Fransuva, Kanuni'den V.Karl'a karşı Macaristan üzerine yürüyerek onu mağlup etmesini ve kendisini böylece zor durumdan kurtarmasını rica ediyordu. Kanuni 15 Şubat 1526 tarihinde yazdığı mektubunda onu teselli ederek yardımda bulunacağını bildirmiştir.

Pavye başarısı ve V.Karl'ın (Şarlken), Fransa kralını esir alması ile V.Karl Avrupa'nın en güçlü hükümdarı konumuna gelmişti. Fransuva 1526 senesinin Ocak ayında Madrit muahedesiyle birçok haklarından vazgeçmek suretiyle esirlikten kurtulmuştu. Fransuva Türklere karşı bir savaşa katılmak taahhüdüne de girmişti.

Kanuni verdiği söz gereğince, 1526'da Macaristan üzerine yürünmüş, Budin ele geçirilerek Macaristan'daki kral hanedanına son verilmiştir²³⁷. Ferdinand'a karşı Zapolya Macaristan hakimi olarak tanınmıştır. Sefere veziriazam İbrahim Paşa serdarlık etmiştir. Ka V. Karl Mohaç mağlubiyetinin Fransa kralının tahriki neticesinde vukua geldiğini tahmin ile Hıristiyan bir kralın müşrik olan Türklerle ittifakından bahis ile mutaassıp katolik alemini Fransuva aleyhine hareket ettirmeğe çalışıyordu. Bu propagandadan çok korkarak Türklerle ittifakını sağlamağa mecbur olan Fransa kralı, bütün bu felaketlerin müsebbibi olarak V.Karl'ı gösterdikten sonra "Eğer İmparator arzu etseydi Türkleri geri püskürtürdük" diye aleyhine yapılan propagandayı kırmaya çalışmıştır.

Macaristan seferi esnasında Anadolu'da bir kısmı dini, bir kısmı da içtimai-iktisadi içerikli isyanlar baş gösterdi. Bozok sancağının tahririnde, tahrir görevlilerinin sert tutumları isyana sebep oldu. Süğlün Koca, oğlu Şah Veli ve Zünnun adındaki Türkmen babası isyanın ele başlarıydı. Rum beylerbeyi, Dulkadır, Maraş ve Malatya sancakları kuvvetleri ile isyancılar tedib edildi. 1527 yılında Adana ve Karaman dolaylarında görülen isyanda ise şiiilik faktörü ön plandaydı. Karaman isyanının lideri

²³⁷ Tayyib Gökbilgin; "Kanuni Sultan Süleyman'ın Macaristan ve Avrupa Siyasetinin Sebebi ve Amilleri, Geçirdiği Safhalar", **Kanuni Armağanı**, Ankara 1970, s. 9-10

kendini Hacı Bektaşî Veli'ye dayandırmak isteyen Kalenderoğlu idi. Veziriazam İbrahim Paşa bu isyanı bastırmakla görevlendirildi. Timarlar vermek suretiyle Dulkadirli Türkmenlerini kendi tarafına çekti ve isyanı bastırdı. Bir yıl sonra tekrar Adana bölgesinde bir isyan oldu ve bu isyan Piri Bey tarafından bastırıldı.

Fransuva, saldırmazlık taahhüdüne uymayarak, 1527'de tekrar V.Karl ile mücadeleye başladı. 1528 yılında Rinçon'u (Renson) padişaha elçi olarak gönderdi ve yeni bir macaristan seferinin uygun olacağını bildirdi. Bu sırada Macaristan'daki iç karışıklıklar sebebiyle Kanuni de sefer arifesinde idi. 1529 yılı baharında Macaristan yeniden fethedilmiş ve iç karışıklık sona erdirilmişti. Budin'e hakim olunmuş ve Zapolya başa geçirilmiştir. Daha sonra Türk ordusu Avusturya topraklarına girip 27 Eylül'de Viyana muhasara edilmiştir. Bu sefer Kanuni'nin ilk başarısızlığıdır. Ancak Kanuni bu seferle Orta Avrupa ötesine geçilmesin devlet açısından yarardan çok zarar getireceğine kanaat etmiştir. Viyana, o dönemin askeri olanakları, tekniği ve stratejisi bakımından İstanbul'da ki bir yönetici bakımından erişilecek noktanın ötesindedir²³⁸. Bu gelişmeler ile V.Karl , Fransuva ile Cambrai barış antlaşmasını imzalamak ve daha önce ele geçirdiği Bourgogne Dukalığını iade etmek zorunda kaldı.

Macaristan seferleri ve Viyana muhasarası, Avrupa'da Türkler aleyhine yeni bir haçlı ittifakı tesis etti. Luter 1529'da Türkler aleyhine askeri bir nutuk yayınlamıştı. Erasmus ise Türkler aleyhine olan heyecanı körüklüyordu. Fransa da bu ittifaka katılma mecburiyetinde kaldı. Fakat bu ittifak hareketi sonuçsuz kaldı. Çünkü Fransa ve Almanya'nın beklentileri farklı idi. Bu sırada Fransuva, Rinçon'u tekrar Osmanlı Devletine elçi olarak gönderdi. Bu münasebet diğer devletlerden gizlenmemiştir. Rinçon'un gönderiliş amacı, Kanuni'yi Alman seferinden vazgeçirmektir. Ayrıca Fransuva bu hareketiyle Türklerle teması kaybetmemeyi ve ilerisi için onlardan yeni yardım vaadleri elde etmeyi tasarlıyordu.

Kanuni 1530 yılında üç oğlunu şanlı bir merasimle sünnet ettirdi. 11 temmuz'da verdiği ziyafette padişahın sağında vezirler, ümera, padişah hocası, kadıaskerler, kırım han zadesi, solunda ise Piri Mehmed Paşa, Zeynel Paşalar, Akkoyunlu Ferruhzad ve Murad beyler, Sultan Gavri'nin oğlu Mehmed bey ve Dulkadirli Latif bey vardı.

1530 yılında Ferdinand İstanbul'a bir elçilik heyeti gönderdi. Amaçları barış yapmaktır. Ancak Ferdinand bir taraftan Budin'i kuşatmaktaydı. Fransız elçisi Rinçon 1532'de Belgratta kabul edildiyse de Kanuni sefer hazırlıklarını tamamlamıştı. Fakat bu

²³⁸ Oral Sander; **Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü, Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme**, AÜSBF yay, Ankara 1987, s. 51

ziyaret amacına ulaşmadı. Kanuni'nin amacı onu bir meydan savaşına zorlamaktı. Ferdinand Kanuni'nin karşısına çıkmadı. Sefer sonunda Venedik dojunu gönderilen namede impartorun korkaklık edip savaşa cesaret etmemesi ve ele geçirilen kaleler hakkında bilgi verildi. Sefer dönüşünde Ferdinand elçilerini gönderdi ve barış müzakerelerini başlattı. 1533 yılında anlaşma imzalandı ve Avusturya Kanuni'nin üstünlüğünü kabul etti.

Avusturya ile anlaşmanın imzalanmasından sonra devlet nazarını doğuya çevirdi. Bitlis hanı Şeref Bey Tahmasb'a iltica etmişti. Azerbaycan hakimi Ulama Han ise Kanuni'ye tabiyetini arzetmişti. Bağdat valisi Zülfikar Han ise padişaha şehrin anahtarlarını göndermişti. Bu hadiseler üzerine veziriazam İbrahim Paşa serasker ünvanını alarak İstanbul'dan Bitlis'e hareket etti. Askerde huzursuzluk başlaması üzerine serasker padişahı sefere çağırdı ve ikisi Tebriz'de birleştiler²³⁹. Azerbaycan bölgesi alındı ve Hemedan'a kadar ilerlendi. Zağros dağları aşıldı ve Bağdat önlerine gelindi. Şehir teslim alındı. Bu sefere Irakeyn seferi adı verilmiştir. Kanuni 2 Nisan'da Bağdat'tan Tebriz'e hareket etti. Bağdat'ta beylerbeyi bırakıldı. Ancak padişah yine karşısında Tahmasb'ı bulamadı. Bu sırada Fransız elçisi Jean De la Forest bölgeye geldi. Elçi iyi kabul gördü ve padişahla beraber İstanbul'a döndü²⁴⁰.

Fransa ile Osmanlı devletinin denizlerde de çıkarları uyuşmaktaydı. Barboros Hayreddin Paşa da denizlerde iki devletin ittifakının olumlu neticeler getireceğini Kanuni'ye bildirmişti. 1534 yılında Barboros'un Tunus çıkarması Fransuva'nın V.Karl'a üstünlüğü manasına da geliyordu.

Bu gelişmelerle birlikte artık Fransa Osmanlı Devleti ile ilişkilerini daha da sistemleştirmiş ve ilişkilerde gizlilikten kaçınmaya başlamıştı. Fransuva artık Türklerle işbirliğini saklamamakla beraber, bu ilişkilere ticari ve hıristiyanlığın himayesi gibi ruhani bir görüntü vermeğe çalışıyor ve meşruiyetini Batı alemine kabul ettirmek için büyük bir siyasi faaliyet sarfediyordu. Fransa'nın şark siyasetinin esasları şunlardı :

- 1.Osmanlı Devleti ile dost geçinmek.
- 2.Doğu ticaretinde daima birinci mevkie olmak
- 3.Menfaat ve ticaret sahasını başkalarına tehdit ve tahdit ettirmemek için Osmanlılar'a yardım etmek.

²³⁹ Tayyib Gökbilgin; "Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın Irakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütuhata", **Bellekten**, c.XXI, sa. 83, s. 449

²⁴⁰ Gökbilgin; KSS, s.72-74

1535`de Fransa Osmanlı devletine ilk daimi elçisini (Jean De la Forest) gönderdi. La Forest`in görevi iki aşamalı idi. Barboros Hayreddin paşa ile görüşerek, V.Karl`a karşı onun desteğini elde etmek ve Osmanlı devletinden ticari imtiyazlar elde etmektir. Bu amaçlarına ulaşmakla birlikte Osmanlı Devletiile Tecavüzi İttifak Muahedesi imzalamıştı. Yapılan bu ittifaka göre İtalya`ya (Venedik) Türkler güneyden Adriyatik üzerinden, Fransızlar da kuzeyden, Picmonte`den taarruz edeceklerdi. Fakat Fransa, bu ittifaka rağmen Hıristiyan taassubundan çekindiği için Osmanlı devletine karadan destek vermemiştir. İtalya hareketini sözünü tutmayarak neticesiz bırakan Fransuva bu defa, Nice`de V.Karl ile anlaşınca Kanuni Sultan Süleyman ve Osmanlı ricalinin tepkisini çektilerse de bu muhasemet ileri boyutlara ulaşmadı. Daha sonra ise Rinçon Osmanlı-Avusturya barışı için gönderilmiştir. Bu girişim netice getirmedi. Rinçon 1540 da ise Osmanlı-Venedik barışının sağlanmasında muvaffak oldu.

Fransa`nın Habsburglar tarafından çepeçevre sarılmış olması onu yeni müttefikler arayışına itmiştir. Ayrıca Fransa`nın ekonomik problemlerinin olması ve Levant ticaretinde söz sahibi olmak istemesi ve kendisine yeni bir pazar elde etmek istemesi gibi sebeplerle Osmanlı devletine yaklaşmıştır. Osmanlı Devletiise Fransa`yı Avrupa bir kontrol kulesi olarak düşünmüş ve Batı merkantalizmine ve papanın koyduğu ticaret yasağına karşı bir koz olarak kullanmayı düşünmüştür.

Fransa ile ilk ticaret anlaşması 18 Şubat 1536 yılında imzalandı. I.Fransuva adına elçi Jean de la Forest ile Kanuni adına Sadrazam Makbul İbrahim paşa arasında Fransa`ya ticari imtiyazlara tanıyan bir anlaşma gerçekleştirildi. Bu anlaşmanın önemli bir yanı iki taraflı olmasıydı. O Zamana kadar bu gibi ticari imtiyazlar tek taraflı olarak bir fermanla verilmekteydi.

Fransa`nın Doğu`daki ekonomik ve ticari etkinliğinin 1536 kapitülasyonlarıyla başladığı kabul edilmektedir. Ancak Fransa`ya verilen ayrıcalıkların 1536 ticaret antlaşmasına bağlı olduğu tartışma konusudur. İbrahim Paşayla Fransız elçisi Jean de la Forest arasında hazırlanan bu taslağın onaylanıp yürürlüğe girdiği kesin olarak bilinmemektedir. Halil İnalçık tasarının hazırlandığını ancak İbrahim Paşa`nın öldürülmesiyle onaylanmadığını belirtmektedir²⁴¹. İsmail Soysal da o zamana kadar tektaraflı yapılan bu anlaşmaların bu defa karşılıklı yapılmasının bir endişe oluşturduğu ve tasarının uzun süre imzalanmadan sadrazamın yanında kaldığını belirtir²⁴². Mübahat Küçüköğlü ise ilk imtiyaz tarihi olarak 1528 yılını verir ve şöyle der :

²⁴¹ Zeki Arıkan, **Yakınçağ Avrupa Tarihi Ders Notları**,s.20-21

²⁴² İsmail Soysal ; “Türk Fransız İlişkileri”,**DİA**,c.13,s.181

“ Fransızlara verilen ilk ticari imtiyaz, daha önce Memluklu devleti tarafından Mısır için verilen müsaadenin tasdik ve yenilenmesinden ibaret olup 20 Eylül 1528 tarihli “hatt-ı şerif” iledir .Sonradan verilen kapitülasyonlar için model olduğu iddi edilen ahidname ise , elçi Forest ile yapılan müzakereler sonunda 1536 Şubatında tesbit edilmiş olmalıdır.Ancak bu ahidnamenin Türkçe orijinali kaybolmuş olup aralarında mühim farklar bulunmayan iki Fransızca tercümesi mevcuttur.

1536 ahidnamesinin tasdikli orjinal nüshasının bulunmayışı, bu metnin sadece bir proje ve 1536 kapitülasyonun tarihi bir efsaneden ibaret olduğu iddiasının ileri sürülmesine yol açmışsa da XIX.asra kadar Fransızlara verilmiş olan ahidnamelerin hemen hiç birinin orjinali bulunmadığı gibi gerek Forest`in haleflerinin mektuplarından gerekse daha sonraki devirlerde verilen ahidnamelerdeki atıflardan Kanuni devrinde Fransızlara ahidname verildiği anlaşılmaktadır²⁴³.”

İ.Hakkı Uzunçarşılı ve Stanford Shaw da 1536 imtiyazını kabul ederler. Fransızlara verilen imtiyaz maddelerini şöyle sıralandırabiliriz :

1.Osmanlı Devletitopraklarındaki Fransız tüccarları Osmanlı yasalarının dışında bulunacaklar, Fransız yasalarına göre İstanbuldaki Fransız elçisi tarafından yargılanabileceklerdi.

2.İki tarafın uyrukları diğerinin topraklarında serbest gezme ve ticaret hakkına sahip oluyorlar , dışalım ve dışsatımlarda düşük gümrük vergileri ödüyorlardı.

3.Osmanlı makamlarının ve kadılarının müdahalesi olmadan Fransız konsolosları Fransız uyrukları arasındaki hukuk ve ceza davalarına bakabiliyorlardı. Ancak kadılarında kendilerinden istendiği takdirde kararları uygulamalarına izin verilmekteydi. Ceza davalarında Fransız uyruklular Osmanlı yargıçları önüne çıkarılamaz, bunların davaları sadrazam ya da onun temsilcisine gönderilir, burada Osmanlı ve Fransız uyrukluların ifadeleri eşit ağırlıkta kabul edilecekti.

4.Fransız tacirleriyle Türkler arasındaki davalara Türk mahkemeleri bakacaklardı.

5.Türkiye`de ölen bir tacirin malı, ya da Türk sularında batan bir geminin mal ve eşyası Fransadaki varislerine verilecekti.

6.Bu imtiyazlar , ancak anlaşmayı imzalayan hükümdarların sağ kaldıkları süre için geçerli olacaklardı²⁴⁴ .

Bu ahidname ile Fransızlar, Osmanlı memleketlerinde önemli imtiyazlar sağlamışlar ve İngiliz, Sicilya, Ceneviz vs.gibi devletlerin ticaret gemilerinin Fransız

²⁴³Mübahat Kütükoğlu; **Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri I (1580-1838)** , Ankara 1974

²⁴⁴ Stanford Show ; age, s.146

bayrağı ile ticaret yapmalarını temin ile bu devletlere karşı bir müddet üstün durumda kalmışlardır.

Kanuni devrinde, Venedikle iyi münasebetler tesis edilmeye çalışmış ve bu durum Korfu'nun kuşatılmasına kadar devam etmiştir. Venedik'e denizlerde serbestiyet tanınmış ve hububat satılmak suretiyle yardımda bulunulmuştur. Venedik'te hububat ve zahire ihtiyacı büyük önem arz etmekteydi. Venedikle ticari münasebetler devlet adamlarına hususi menfaatler sağlamaktaydı. Venedikten mücevher almak da bir teamül idi. İbrahim Paşa'nın idamıyla ilişkiler bozulmaya başladı²⁴⁵.

Kanuni, İran seferine çıkmadan önce nazarını Akdenizdeki gelişmelere yöneltmişti. Barbaros Osmanlı hizmetine alındı. 1533 yılı ortalarına doğru Barbaros merasimle İstanbul'da karşılandı. Birkaç gün sonra Kanuni tarafından kabul edildi. İbrahim Paşa'nın daveti üzerine Halep'e gitti, beylerbeyliği hilatini giyerek kaptan-ı derya ünvanını aldı²⁴⁶. 1533-34 yılı kış aylarında İstanbul tersanesinde büyük bir faaliyet gösterildi ve 61 baştarde ve kadirga yapıldı. Bunlar, Barbaros'un Cezayir'den getirdikleri ile birleşince büyük bir donanma vücuda getirildi. Barbaros, Cezayir beylerbeyi sıfatıyla 1534'de Akdeniz'e açıldı. Padişah İrakeyn seferinden döndükten sonra onu kaptan paşa tayin etti ve yeni görevler verdi. Bu sırada Venedikle olan iyi ilişkiler bozulmaya başlamıştı. Venedik bir müttefik olmanın şartlarını yerine getirmiyordu. Barbaros denizden, Kanuni de karadan hareket ederek Korfu adası kuşatıldı. Vezir Lütfi Paşa'da donanma serdarı olarak Akdeniz'deydi. Kuşatma bir buçuk ay kadar sürdükten sonra kaldırıldı. Ancak Barbaros Akdeniz'de kalarak kuşatmalarına devam etti.

1538 yılında Boğdan voyvodasının itaatsiz davranışları, Erdel ve Macaristan işlerine karışması dolayısıyla Boğdan seferi düzenlendi. Padişah Boğdan'a girince 4 güne kadar beyleri, beyzadeleri, ayan ve ruhbanları itaat için huzuruna beklediğini söyledi. Bütün boyarlar itaat ettiler.

Korfu'nun kuşatılması ve Osmanlı Devleti'nin Akdeniz'de gücünü göstermesi Venedik başta olmak üzere Avrupa ülkelerini rahatsız etmekte idi. 1538 yılında Barbaros'un kazandığı Preveze zaferi ile Akdeniz hakimiyeti güçlendi.

1538 yılının diğer önemli hadisesi Hadım Süleyman Paşa'nın gerçekleştirdiği birinci Hint seferidir. Bu seferden önce 1526'da Kanuni, Selman Reis adında bir Türk

²⁴⁵Tayyib Gökbilgin; "Yeni Belgelerin Işığı Altında Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı-Venedik Münasebetleri" **Kanuni Armağanı**, Ankara 1970, s. 179

²⁴⁶ Enver Ziya Karal; "Barbaros Hayreddin Paşa", **İA**, II, s. 313

denizcisini Bahr-i ahmer kaptanı tayin ederek Aden'e kadar olan ara yarımadası sahillerini Osmanlı tabiyeti altına almıştı²⁴⁷. Hint seferlerinin en önemli sebebi ekonomik idi. Yerel müslüman hükümdarlar da Kanuni'den yardım istemekteydiler.

Yeniçağ'da Avrupa yeni bir kimliğe bürünmüştür. Ortaçağ'ın skolastik düşüncesi Haçlı seferleri, coğrafi keşifler, rönesans ve reform hareketleriyle kırılmış, netice de ise yeni bir Avrupa şekillenmeye başlamıştır. XV.yy.ın son çeyreğinden itibaren Batı Avrupa'nın denizci milletleri, iktisaden Avrupa dışına taşmak ihtiyacını duymaya başladılar. Afrika'nın güneyinden dolaşarak Hindistan'a giden yolun keşfine kadar Uzakdoğu mallarının Avrupa'ya gelmesi için üç yol vardı :1.Hazar Denizi-Karadeniz 2.İran-Haleb-Suriye sahili 3.Kızıldeniz-İskenderiye.

Bu üç yol Venedik'te birleşir ve oradan "Şark malları" bütün Avrupa'ya dağılırdı.Yapılan keşiflerle önceki ticaret yolları önemlerini kaybetmişlerdir. Memlukler, Portekizlilerle mücadele etmişlerse de başarılı olamamışlar, Osmanlıların Mısır'ı ele geçirmeleri ile Kızıl denize hakim olmuşlar ve Baharat yolu canlanmıştır. Ancak bu canlanma uzun süreli olmamıştır. Portekizler Hint su yollarını hakimiyet altına alıp, Hindistan ticaretini tekeline almak istiyordu. İşte Kanuni döneminde düzenlenen Hint seferleri Basra Körfezinde, Hint Okyanusunda Portekiz-Osmanlı rekabetinin bir sonucudur²⁴⁸. Portekiz tarihlerinde ve arşivlerinde iki devletin ilişkisi teferruatlıca ele alınmaktadır²⁴⁹.

Hadım Süleyman Paşa, Gucarat hakimi Bahadur Şah'ın Portekizler tarafından öldürülmesi üzerine, seferle görevlendirildi. Bu seferle aden bölgesi ele geçirildi. yeni Gucarat hakiminin yardım etmemesi ve erzak azlığı dolayısıyla sefere son verildi. Hadım Süleyman Paşa, Mısır'a dönmüş oradan da padişah fermanıyla İstanbul'a gelmiştir.

1540 yılında Venedik ile bir anlaşma sağlandı. Korfu kuşatmasından sonra iki devlet arasındaki muhasemet devam ediyordu. Dalmaçya sahilleri arasındaki bazı kaleler defalarca el değiştirmişti. Yapılan anlaşma ile Mora'da ve Dalmaçya'da sükunet sağlandı.

1541 yılında Macaristan işleri sebebiyle Avusturya savaşları yeniden başlamıştı. Macaristan kralının ölümü üzerine, Ferdinand oğlu Sigismund'un kralın gerçek oğlu

²⁴⁷ Gökbilgin; KSS, s. 98-99

²⁴⁸ Robert Mantran; "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ve Asya Ticareti", Çev.Zeki Arıkan, **Bulleten**, LI, sa.201, Aralık 1987, s. 1434

olmadığı iddiasında bulunarak Macaristan tahtında hak iddia etti. Kanuni ise gerekli tahkikatı yaptırdıktan sonra reyini Sigismund lehinde kullandı. Ferdinand'ın Budin'i kuşatması üzerine, Avusturya ile imzalanan anlaşma son buldu ve Kanuni Budin seferine karar verdi. Bu sefer neticesinde Macaristan üç bölgeye ayrıldı : Osmanlı Devleti'ne bağlanıp bir eyalet haline getirilen Macaristan, Sigismund'a bırakılan Erdel Beyliği ve Avusturya'nın elinde kalan Kuzey Macaristan. Bu sefer sıralarında Cezayir'e çıkarma yapan Şarklen ağır bir yenilgiye uğratıldı. Budin muhasarasından sonra Peşte'ye göz diken Ferdinand buradan da çekilmek zorunda kaldı.

Fransa'nın da Avusturya ile arası açılmıştı. Fransuva tekrar Rinçon'u Kanuni'yi Avusturya'ya sefer konusunda ikna için göndermişse de Rinçon yolda V.Karl'ın adamları tarafından görevlendirilmişti. Bunun üzerine Paulin de La Garde (Polen) adında yeni biri elçi görevlendirildi. Fransuva bu elçiyi, Osmanlıları, Fransa'nın menfaatleri doğrultusunda harekete geçirmektir. Fransa'nın tercihi İtalya oldu ve çalışmalara başlandı. Hedef İspanyollardı. İspanya'nın Katolonya sahillerine de çıkıldı. Bunun sonucunda 1543'de Nice şehrine karşı ortak bir deniz harekati yapıldı ve Nice alındı. Müteakiben Kanuni Estergon seferine çıktı. Bu sefere çıkış gayesi Budin'in çevresini güvenlik altına almaktır. Kanuni bu sefer dönüşünde Şehzade Mehmed'in ölüm haberini aldı.

Fransa 1547 senesinde D'Aramon vasıtasıyla Kanuni'den Avusturya'ya karşı destek istemiştir. D'Aramon tüm çabalarına rağmen Osmanlı-Avusturya barışına mani olamadı ve iki devlet arasında eski anlaşmalar baz alınarak anlaşma sağlandı. Devlet Fransa'nın iki yüzlü siyasetine tepki göstermişti. Bu sırada I.Fransuva ölmüş ve tahta II.Henri (1547-1559) geçmiştir. İlişkilerde kısa bir "*kararsızlık devresi*" yaşandıktan sonra yeni kral da selefinin politikasını takip etmiştir. Bu sırada ilişkiler kesilmemiş D'Aramon padişahla İran seferine bile gitmiştir.

Şirvan valisi iken Şah Tahmasb'a isyan eden kardeşi Elkaş Mirza Osmanlı Devleti'ne iltica etti. Elkaş Mirza Kanuni tarafından özenle ağırlandı ve kendisine hediyeler sunuldu. İran sınırında barış döneminde huzursuzluk devam etmişti. Tahmasb, Tebriz, Nahcivan ve Erivan kalelerini el geçirmişti. Kanuni bu fırsatı değerlendirerek Tebriz seferine çıktı. Van ve Tebriz geri alınarak Doğu Anadolu'da güvenlik sağlandı.

²⁴⁹ Salih Özbaran; Osmanlı Tarihi Bakımından XVI.Yüzyılda Portekizli Tarihçiler, İÜTD, sa.23, Mart 1969, s. 75-82 , Salih Özbaran; Portekiz Devlet Arşivi 'Torre Do Tombo' nun XVI Yüzyıl Osmanlı Tarihi için Önemi", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, İÜEF yay, sa. 1, Ekim 1979, s. 57-62

Sefer sonunda Erzurum, Karaman, Dulkadir, Sivas beylerbeyleri ve diğer ümera başarılarından dolayı Kanuni tarafından kutlandı.

1547 yılında imzalanan Avusturya anlaşması uzun süreli olmadı. Ferdinand'ın Erdel işlerine müdahalesi neticesinde Avusturya savaşları yeniden başladı. Ferdinand, Osmanlı Devleti'nden gizli olarak Erdel'i hakimiyeti altına almaya çalışıyordu. Kanuni'nin yaptırdığı tahkikat neticesinde ortaya çıkan durum sonucu iki devlet arasında çetin mücadeleler başladı. Bilhassa ikinci vezir Kara Ahmed Paşa'nın ve Rumeli Beylerbeyi Sokullu Mehmed Paşa'nın başarılarıyla Ferdinand tekrar barış istemek zorunda kaldı.

1552-1557 yılları arasındaki Avusturya savaşlarında Fransa yine Osmanlı devletinden yardım istedi. D'araman bu devrede Türkler nezdinde gayet geniş faaliyeti Fransa'ya birçok menfaatler temin etmiştir.1 Şubat 1553'de yeni bir Türk-Fransız tecavüzi İttifak muahedesi imzalandı. Muahede hükümleri Türkler bakımından daha sağlam esaslara dayanıyordu. Böylelikle 1537 İtalya ve 1543 Nice çıkarmalarının nahoş hatırası bertaraf edilmek istenmiş, Fransa kralı Akdeniz'de yardım karşılığında , oldukça ağır maddi taahhütler altına sokulmuştu. Padişah artık yardımlarına karşı bir taviz veya hiç değilse bir teminat aramaktaydı. Diğer taraftan , Fransa muahedenin 8. maddesi ile İtalya'nın doğu sahilinde Türklerin bir köprü başı tesisine razı olmuştu. Bu muahede 1553 Ağustosunda Akdeniz'de Turgut Reis komutasındaki müşterek deniz hareketi ile tatbiki konuldu. İtalya sahillerine baskınlar yapıp Korsika'ya asker çıkarılmıştı. Bu sefere Fransız donanması ile ihtilaf çıkınca Korsika'ya tahliye edildi.

Bu tür ilişkiler Fransa'nın düşmanları ile kat'i barış (Kato Kambrezi) yaptığı 1559 senesine kadar Türk kuvveti ile Avrupa'da denge siyasetine devam etti. II. Henri bu muahededen az sonra ölmüş ve yerine büyük oğlu II. Fransuva (ö.1560) kral olmuştur. Kanuni Sultan Süleyman 1566'da vefat ettiği zaman Fransa krallığında Henri'nin ikinci oğlu IX. Şarl (ö.1574) hükümdar bulunuyordu²⁵⁰.

Doğu'da ise Tahmasb yine Osmanlı'ların batıdaki savaşlarından faydalanmak istemiş ve harekete geçmişti. Bu sırada padişah sefer için veziriazam Rüstem Paşa'yı serdar tayin etmişti. Bu sırada Rüstem Paşa Amasya sancak beyi şehzade Mustafa'nın isyana niyetlendiğini bildirerek önlem alınması arzusunda olduğunu bildirdi. Şehzade Mustafa Hürrem Sultan'ın tesiriyle gözden uzak tutulmaktaydı. Şehzade asker

²⁵⁰İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, c.II, s.502-510; İsmail Soysal ; **Fransız İhtilali ve Türk Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802)**, TTK, Ankara 1999, s.5-15 ;İsmail Soysal, agm, s.181-182

tarafından sevilmekteydi. Şehzade de Rüstem Paşa'dan endişe etmekteydi. Rüstem Paşa, askerin padişahın bizzat sefere katılmasını istediğini de bildirmişti. Bu durum üzere Kanuni sefere çıkmaya karar verdi. Kanuni 28 Ağustos 1553'de İstanbul'dan hareket etti. Padişah Aktepe mevkiine geldiği vakit, Şehzade Mustafa geldi ve otağını kurdu. Huzura kabul sırasında öldürüldü. Bu ölümün arkasında Hürrem Sultan ile Rüstem Paşa'nın telkinlerinin yattığı malumdur. Bu olay neticesinde asker tepki gösterdi. Kanuni, Rüstem Paşa'dan mühr-ü humayunu alarak vezir Ahmed Paşa'ya vererek O'nu veziriazam yaptı.

Tahmasb Adilcevaz, Ahlat ve Muş taraflarına kadar ilerlemiş ve Erzurum'u kuşatmıştır. Bunun üzerine Kanuni İran üzerine üçüncü seferini gerçekleştirdi ve Erivan, Nahçıvan ve Karabağ alındı. Sefer sonunda Tahmasb elçi göndererek barış istedi ve Amasya Antlaşması imzalandı. Antlaşmaya göre İran, Erivan, Tebriz, Irak ve Doğu Anadolu'daki iddialarından vaz geçerek bu bölgeleri Osmanlılar'a bırakıyordu.

Amasya'da anlaşma imzalandığı sırada Ferdinand'ın gönderdiği bir elçilik heyeti de buraya geldi. Bu heyette Busbecq de yer almaktaydı. Bu elçilik heyeti ile 6 aylık mütareke imzalandı. Erdel'de ve Macaristan'da mücadeleler devam etmekteydi. Kanuni, Ferdinand'dan Sigetvar'ı istemekteydi. Busbecq, bu isteğin yapılamayacağını bildirdi ve yine de 7 aylık bir mütareke yapmayı başardı. Ancak bu süre sonunda müzakereler kesildi.

Kanuni döneminde ikinci kanlı hareket, Şehzade Beyazıd vakasıdır. Kanuni dönemi bir altın çağ kabul edilse de devletin yozlaşmasının ilk belirtileri de bu dönemde görülmüştür. Dönemdeki hoşnutsuzluk kendisini önce Şehzade Mustafa olayıyla, sonra da şehzade Beyazıd olayıyla göstermiştir. XVI yy.ortalarından itibaren görülmeye başlanan iktisadi buhran ile tımarlı sipahi-köylü-kapı kulu ihtilafı artmıştı. Padişahın bekleneni vermediğini düşünenler vardı. Bunlar şehzadeler etrafında toplanmaktaydı. Tımar erbabı, Mustafa'nın ölümünden sonra Şehzade Beyazıd etrafında toplanmaya başladılar. şehzade Cihangir'in ölümünde sonra varis durumunda iki şehzade vardı ve bunlar birbiriyle rekabet halindeydiler. Selim Manisa'da, Bayezıd ise Kütahya'da idi. Aralarında ki rekabet üzerine Kanuni, Selim'i Konya'ya, Bayezıd'ı ise Amasya'ya göndermek istedi. Bayezıd bu durumdan memnun kalmadı ve gitmemek için elinden geleni yaptı. Kanuni vasi olarak Selim'i düşünmekte idi. Bayezıd'ın inatçı hareketleri buna sebep olmuştu. Hürrem Sultan'ın ölümü ile Bayezıd, güçlü desteğini kaybetmişti. Beyazıd olayı Kanuni'yi oldukça endişelendirmiştir. 3 numaralı mühimme defterinde

tedbir alınmasına dair bürokratlara gönderilen pekçok hüküm vardır²⁵¹. Padişah'ın desteğiyle Selim Bayezid'ı Amasya'da sıkıştırdı. Ebussuud Efendi'den Bayezid'in katlinin uygun olduğuna dair fetva alındı. İki şehzadenin savaşında Bayezid mağlup oldu. Af mektubunun da kabul edilmemesi üzerine dört şehzadesini yanına alarak İran'a kaçtı. Kanuni Tahmasb'dan şehzadenin iadesini istedi. Tahmasb şehzade karşılığında büyük bir meblağ para istedi. Ayrıca Kanuni Kars'ın da İran'a verileceğini bildirdi. Şehzadeler Kazvin'de teslim alınarak katledilmişlerdir. Kars ise İran'a verilmemiştir²⁵².

Rüstem Paşa'nın ölümünden sonra başa geçen Semiz Ali Paşa döneminde Avusturya ile sonuçsuz kalan görüşmelere tekrar başlandı ve müzakereler 8 yıllık bir anlaşma ile neticelendi. Bu anlaşma tercüman İbrahim bey refakatinde Busbecq tarafından imparatora götürülmüş ve 1562'de Prag'da imzalanmıştı. Anlaşmaya göre, Ferdinand, Erdel'e ait yerlerden feragat edecek, Kanuni ise hukuken kendisine ait olan ancak fiilen Erdel kralının elinde olan yerler hususunda bir talepte bulunmayacaktı.

Barboros'un ölümünden sonra (1546) Kanuni, Trablusgarp'ın da alınmasını istedi. Turgut Reis ve Kaptan-ı Derya Sinan Paşa kuvvetleri birleşerek Trablus'a hareket ettiler ve 1551 yılında ele geçirildi. Sinan Paşa tarafından buranın beylerbeyliğine Turgut Reis yerine başka biri atandı. Ancak Turgut Reisin şikayeti üzerine Kanuni burayı kendisine verdi. Bundan sonra Turgut Reis'in Akdeniz'de önemli başarıları olmuştur. Sinan Paşa'nın ölümünden sonra kaptan-ı deryalığa Piyale Paşa getirilmiş ve birlikte gazalara devam edilmiştir. Turgut Reis d'Aramon'un tesebbüsleri neticesinde vuku bulan Fransa yardımına katılmıştır. Piyale Paşa 1556-1558 yıllarında Mağrib sahillerinde harekate geçti. 1559'da Adriyatik seferini yaptı. 16 Mayıs 1560'ta Cerbe adası yakınında büyük bir deniz savaşı oldu ve zafer kazanıldı²⁵³.

Bu dönemde Hind denizindeki çarpışmalar Hadım Süleyman Paşa'nın dönüşünden sonra da devam etti. Portekizlilerin Kızıldeniz'e girip Cidde limanını işgal etmek ve donanmayı yakmak istemeleri akim kaldı. Ellerine geçirdikleri Aden şehri Piri Reis tarafından kurtarıldı. 1551'de Hind denizindeki başarısızlığı ve filoyu Basra'da bırakması üzerine kanuni'nin emriyle idam edilmiştir (1553). Piri Reisten sonra atanan Murad Reis ise Hürmüz yakınlarında ki savaşta verdiği zayıat üzerine Basra'ya döndü ve azlolundu. Donanmayı getirmekle öncesinde tersane kethüdalığı ve azaplar katipliği

²⁵¹ BOA, MD, nr. 3, 1,3,22,26,32-39, 43,44, 52....

²⁵² Gökbilgin; KSS, s. 163-173

²⁵³ Gökbilgin; KSS, s.1178-184

yapan Seydi Ali Reis görevlendirildi. Görev emri ruus defterinde şöyle kayıtlıdır : " Kapudanan-ı Mısır, sipahioğulları zümresinden 30 akça ulufesi olan Seydi Ali derya ilminde mahir olmanın Mısır kapudanlığı 80 akça ile buyuruldu²⁵⁴." İki defa Portekiz donanmasıyla karşılaştı ve ve galip geldi. Ancak fırtınalar sonunda donanmayı bırakıp karaya çıktı ve 3 yıl sonra İstanbul'a ulaşabildi. 1559 yılında düzenlenen Bahreyn'e sefer düzenlenmiştir²⁵⁵.

Trablusgarp'ın ele geçirilmesinden sonra Akdeniz güvenliği açısından Malta adasının ele geçirilmesi gerekiyordu²⁵⁶. Bu düşünce uzun süredir Turgut Reis gayretlerinde ifadesini buluyordu. Bir Osmanlı gemisinin Maltalıları esir düşmesi bu süreci hızlandırdı. Sefere serdar olarak Vezir Mustafa Paşa tayin edildi. Piyale Paşa ve Turgut Reis de görevlendirildi. Ancak başarılı olunamadı ve Turgut Reis şehit düştü (1565).

1562 yılındaki Avusturya ile anlaşmadan sonra sınırdaki huzursuzluk sona ermedi ve iki yıl süresince Avusturya vergisini göndermedi. Bu sırada Ferdinand'ın ölümü üzerine yerine taht değişikliği yaşandı ve II.Maximilien başa geçti. Anlaşmadaki pürüzlerin halledilmesi ve anlaşmanın yenilenmesi için müzakerelere başlandı. Bu sırada Semiz Ali Paşa vefat etti ve yerine Sokullu Mehmed Paşa veziriazam oldu (1565). Sokullu, duruma daha sert bir tutumla yaklaştı ve neticede Avusturya'ya yeni bir sefere karar verildi.

Kanuni önderliğinde ordu, 1 Mayıs 1566'da İstanbul'dan hareket etti. Sigetvar muhasarası 1 aydan fazla sürdü. Kanuni, sefere çıktığında zayıf ve hastaydı. 6-7 Eylül gecesi vefat etti. Sokullu padişahın vefatını Şehzade Selim gelinceye kadar gizli tuttu. 7 Eylül'de fetih gerçekleşti. Sokullu Mehmed Paşa, Kanuni'nin iç kısımlarını burada defnettirip, tahnid edilmiş naşını alarak İstanbul'a geldi²⁵⁷.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde en önde gelen siyaset batı siyasetidir. Seferlerin çoğunluğu Macaristan ve Avusturya'ya karşıdır. Çıktığı seferlerin 10 tanesi bu istikamettedir: (1521 Belgrad, 1522 Rodos, 1526 Mohaç, 1529 Viyana, 1532 Alman, 1537 Korfu, 1538 Boğdan, 1541 Budin, 1543 Estergon, 1566 Zigetvar) Sadece 3 tanesi şarkla ilgiliydi:(1535 Irakeyn, 1548 Tebriz, 1553-54 Nahçıvan seferleri)

²⁵⁴ Cengiz Orhunlu; Seydi Ali Reis, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, İÜEF yay., sa. 1, Ekim 1970, s. 42

²⁵⁵ Cengiz Orhunlu; "1559 Bahreyn Seferine Aid Bir Rapor", **İÜTD**, ., sa.22, Mart 1967, s.2

²⁵⁶ Şerafettin Turan; "Rodos'un Zaptından Malta Muhasarasına", **Kanuni Armağanı**, TTK, Ankara 1970, s. 48

²⁵⁷ Münir Aktepe; "Szigetvar Livası Kanunnamesi", **Kanuni Armağanı**, TTK, Ankara 1970, s. 188-189

Bu dönemde bazı memleketlerin Osmanlı hakimiyeti ve nüfuzu altında kalması meselesinde hassasiyet gösterilmiştir. Mukaddes Roma imparatorluğuna karşı bir denge siyaseti izlenmiştir.

Kanuni, padişahlığının son dönemlerinde sulh siyaseti takip etmiştir. Veziriazam Semiz Ali Paşa 1562 yılında Avusturya elçilerine "Şevketlü padişahım, ihtiyardır ve sulh istemektedir" demiştir.

II.Kanuni Sultan Süleyman Devri Osmanlı Devleti`nde Bürokrasi

Osmanlı Devletinde, yönetim güçlü bir merkezîyetçi karakter arzeder. Merkez ve taşra padişahın denetimi ve yönetimi altındadır. Merkezde başta Divan-ı Humayun ve diğer görevlilerin kurdukları divanlar, taşra da idari görevlilerin kurdukları divanlarla yönetim organize edilmekteydi.

1.Merkez Bürokrasisi

A.İdari Bürokrasi

a.Padişah

Osmanlı Devleti`nin en büyük gücü padişah olup ona bu gücü veren kaynaklar ise Orta Asya egemenlik geleneği ve İslam devlet anlayışıdır. Yürütmenin başıdır ve şer`i konular dışında yasama yetkisine sahiptir. Şer`i alan dışındaki bütün siyasal ve hukuksal güçleri kişiliğinde toplamaktadır. Şahsında, Osmanlı padişahı tipini oluşturan ilk padişah Fatih Sultan Mehmet`tir. Şeriat alanını yönetme hakkı padişaha aitti ve. Şeyhülislam ve kadıaskerleri padişah atar. Padişah halkın anlayışında "zillullah-i fil alem", yani Allah`ın yeryüzündeki gölgesidir.

Kanuni tahta geçtiğinde, Mekke emirine gönderdiği cülus mektubunda hadimu beyt`illah ve`l-harem (Mekke ve Medine hadimi) ünvanını kullanarak kendisinin en yüksek makama oturduğunu bildirdi. Mekke şerifi cevabında, kendisini diğer İslam hükümdarlarından fazilet bakımından üstün saydığını bildirdi. Kanuni, kendisini Orta Asya`dan Sumatra`ya kadar bütün İslam aleminin hamisi olarak gördü. Yavuz`dan sonra, Osmanlı padişahının hükümdarlık ve devlet telakkisi şeriate daha uygun hale getirilmeye çalışılmıştır. Bunda bilhassa Ebussuud, İbn Kemal gibi nüfuzlu şeyhülislamların rolü büyüktür. Kanuni, babasının birçok sert tedbirini, şeriate aykırı sayılan birçok vergileri kaldırmış ve bir kanun adalet devri açma azmini göstermiştir²⁵⁸.

²⁵⁸ Halil İnalcık; "Osmanlı Padişahı", **AÜSBF Dergisi**, XIII, sa.4, s. 70-71,78

Osmanlı hükümdarları, II.Bayezıd hariç tutulursa Kanuni Sultan Süleyman dönemine kadar devletin siyasi ve askeri işleriyle bizzat meşgul olmuşlardı. Kanuni, hükümdarlığının ilk 25-30 senesinde selef hükümdarlar gibi hareket etmiş ve devlet işleriyle bizzat meşgul olmuştu. XVI.yy. ortalarına gelindiğinde devlet pek çok açıdan kemale ermişti ve Kanuni ihtiyarlamıştı ve hastalanmıştı. Bu sebeble devlet idaresinin yükü veziriazamlara düşmüş ve Kanuni'nin divan-ı humayuna katılması seyrekleşmiştir.

Kanuni dönemine gelinceye kadar padişahlar zaman zaman DH'a başkanlık etmişlerdir. Padişahın divan başkanlığından ayrılması Kanuni dönemindeydir. Padişahın divan toplantılarını dinlediği kafes penceresi de bu dönemde yaptırılmıştır. Padişah kafes arkasında dinlediği divan toplantılarında ters bir durum görürse eliyle kafese vurur ve görüşmeleri bitirirdi.

Padişah her ne kadar kafes penceresinden görüşmeleri dinleyebilse de, arza çıkmak mühim bir hadisedir. Arza çıkış sırası da devletin temel yapısını yansıtır. Öncelikle yeniçeri ağası huzura kabul olur. DH üyesi olmasa bile yeniçeri ağasının huzura kabulü padişahın siyasi iktidarının destekleyicisi olan yeniçerilere gösterilen ihtimamın göstergesidir. Müteakibinde kadıaskerler padişah tarafından kabul edilir. Devletin şeriata ve İslam dinine verdiği saygının ifadesidir. Kadıaskerden sonra huzura başta veziriazam olmak üzere vezirler kabul edilirdi. Veziriazam görüşmeler hakkında bilgi verirdi. Padişahın görüşü alındıktan sonra karar verilirdi²⁵⁹.

Padişah, has tasarruf etmekteydi. 1530 tarihinde Kanuni'nin Rumeli'deki 15 şehir ve 4 kasabada ki hasları 24.319.431 akçe tutarında idi²⁶⁰.

Osmanlı devletinde bürokrasinin tutum ve davranışları büyük ölçüde siyasal normların etkisi altında kalmış ve bu bürokratik verimlilikten öte bürokratik etkinliğin (siyasal) ön plana alınmasına sebep olmuştur²⁶¹. Bürokrasi, padişahın otoritesi ve yönetim anlayışıyla doğrudan ilgili bir konudur. Kanuni dönemi bürokrasisi ile ilgili :

"Bürokrasi Osmanlı tarihi boyunca merkezi yönetimin kuvvetli devrelerinde yüksek statülü ve yetkili olmuş, güçsüz padişahların tahta çıktığı dönemlerde ise merkezkaç kuvvetler tarafından zayıf düşürülmüştür. Tahta çıktığı zaman Macaristan'dan İran sınırına , karadenizden Hint Okyanusuna kadar uzanan bir imparatorluğun kusursuz ve mutlakiyetçi bir hükümet

²⁵⁹ Ahmet Mumcu; **Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Humayun**, AÜHF yay., Ankara 1976,132-133

²⁶⁰ Tayyib Gökbilgin; **XV-XVI.Asırlarda Edirne ve Paşa Livası Vakıflar-Mülkler-Mukataalar**, Üçler Basımevi, İstanbul 1952, s. 9

²⁶¹ Metin Heper; "Osmanlı-Türk Devletinde Bürokrasinin Siyasal Rolü: Kamu Yönetimi Kuramı Açısından Bazı Gözlemler", **AİD**, c.6, sa.2, Haziran 1973, s.33

mekanizmasının başına geçen Muhteşem Süleyman devrinde bürokrasi, gücünün zirvesine ulaşmıştı²⁶²..."denir.

Kanuni Muhibbi mahlasıyla yazdığı divanında hükümdarlığına bakışını anlatır:
"Ol İrem bağı gülünün yine biz bülbülüyüz
Zahiren padişahız ma`nide amma kuluyuz

Zahiren baksan eğerçi berr ü bahrin şahıyım
Bir ulu dergahın amma ben gubar-ı rahıyım²⁶³"

b. Divan-ı Humayun ve Üyeleri

Divan-ı Humayun (DH), XV.yy. ortasından XVII.yy.ın ilk yarısına kadar Osmanlı Devletinin yönetimine damgasına vurmuş en önemli organ olup XVI ve XVII.yy.da en olgun dönemine ulaşmıştır. Padişahın yanında en önemli karar organıdır. DH kendine bağlı kalemleri ve bürokratik örgütüyle devletin en büyük organını oluşturmaktadır.

DH, XV. yy.la birlikte devletin merkezîyetçi karakterinin ortaya çıkmasıyla birlikte önem kazanmaya başladı ve merkez örgütünün padişahıtan sonra en yüksek organı haline geldi. DH, yasama, yürütme ve yargı işlerinde padişahıtan sonraki en yetkili organdır.

Kanuni döneminde divan-ı humayun tam olarak kurumsal yapısına kavuşmuştur. Kurulun yetkileri artmıştır. Ancak Kanuni`nin kurul üzerinde zaman zaman denetiminin artıp azaldığını görmekteyiz. Bu tutumu ise divan-ı humayunun gelişmesine olumlu katkıda bulunmuştur²⁶⁴.

DH, XVI. yüzyıla kadar sarayın ikinci avlusundaki Eski divanhanede toplanmaktaydı. Kanuni döneminde "Kubbealtı" adı verilen, üç kubbeden müteşekkil yeni bir bina yapılmıştır ve toplantılar burada yapılmıştır²⁶⁵.

Divan-ı Humayun`un asıl üyeleri veziriazam, kubbe altı vezirleri, nişancı, kadıaskerler, defterdarlar ve Rumeli Beylerbeyi`dir. Teşrifatta en başta veziriazam ondan sonra vezirler, kadıaskerler, nişancı ve defterdarlar gelmektedir. Vezirlik rütbesini kazandıklarında DH üyesi olabilecek görevliler ise kaptanpaşa ve yeniçeri ağasıdır. Örneğin 1530 yılında Ferdinand`ın gönderdiği elçilik heyeti veziriazam İbrahim Paşa`nın desteğiyle huzura kabul edildi. Divanda padişah, vezirler, kadıaskerler, defterdarlar ve nişancı hazır durumdaydı.

²⁶² Walter F.Weiker; "Osmanlı Bürokrasisi : Modernleşme ve Reform", **AİD**, c.6, sa. 1, Mart 1973, s. 101

²⁶³ Amil Çelebioğlu; **Kanuni Sultan Süleyman Devri Türk Edebiyatı**, MEB, İstanbul 1994, s. 37

²⁶⁴Mumcu; age, s. 29

²⁶⁵ Recep Ahıskalı; "Divan-ı Humayun Teşkilatı", **Osmanlı Ans.**, VI, s.25

DH üyesi olmayıp da divana katılan görevliler de mevcuttur. Bunlar herhangi bir sebeple merkeze gelmiş beylerbeyleri ve mazul durumda olan beylerbeyleridir. Görevde olanlar vezirlerin, mazul olanlar ise defterdarın alt yanlarında otururlardı. Böylece bürokratla denetim altında tutulmuş oluyorlardı²⁶⁶.

DH'da devlet yönetiminin tüm unsurları kurulda temsil edilmektedir: Devletin egemenlik hakkını padişahın vekili olarak veziriazam; yürütme gücünün en önemli bölümünü oluşturan iktisadi-mali yetkileri defterdar; örfi hukuku ise nişancı temsil etmektedir. Diğer üyeler ise yürütme gücünün destekleyici güçleridir²⁶⁷.

DH'a veziriazam başkanlık eder. Ancak asıl yöneten padişaktır. Denetleme yetkisi sınırsızdır. Padişah yetkilerinin büyük bir bölümünü veziriazam yoluyla kullanmaktadır. Veziriazam ise kararları padişah divanında görüşmektedir.

DH'da devleti ilgilendiren her türlü konu gündeme gelebilirdi. İç siyaset, dış siyaset, elçilerin karşılanması (Belgrad seferinden sonra Kanuni divan-ı humayunda Ragusa, Venedik ve Rus elçilerinin tebriknamelerini kabul etmiş ve isteklerini dinlemiştir.) ve onlarla görüşülmesi, kanun oluşturma (yasama), yargılama (en yüksek mahkeme) , temyiz etme (divan-ı mezalim), devlet adamlarını atanması ve denetleme, devletin iktisadi-mali politikası tamamıyla burada alınan kararlarla oluşturulurdu.

DH, padişah divanı olması sebebiyle padişahın bulunduğu yerde kurulurdu. Sefer sırasında da yol üstündeki şehirlerde kurulurdu. Seferlere bu sebeple bürokratik örgütün önde gelenleri de katılırdı. Genellikle nişancı ve reisülküttab da padişahla sefer çıkardı ve yanlarında DH defterlerini taşırlardı²⁶⁸. Belgrad seferinde Niş ve Alacahisar istikametinde ilerlerken padişah başkanlığında harp meclisi toplanmıştır. Veziriazam Piri Paşa, vezir Ahmed Paşa ve hudud kumanlarının katıldığı divanda muhasara stratejisi üzerine görüşülmüştür. Mohaç Seferinde Petervaradin alındıktan sonra ovada otağ-ı humayun toplanmış, veziriazam ve diğer vezirler, Rumeli serdarları, beylerbeyi ve sancak beyleri tebriklerini sunmuşlar ve padişahın elini öpmüşlerdir. Savaşın başlamasından önce ise ordunun bütün ümerası ve Bosna Sancak Beyi Hüsrev Bey komutasındaki ihtiyar akıncılarla savaş taktiği üzerine müzakere edilmiştir²⁶⁹ Kanuni üçüncü İran seferinde Diyarbekir'e geldiğinde büyük bir divan topladı. Sadece divan azaları değil, ocak ağaları, yeniçeri kethüdası, yaya-başlıları, bölük-başlıları, oda-başlıları, vekilharclar, solaklar, bölük ihtiyar neferleri katıldı. Padişah, topluluğa hitap ederek

²⁶⁶ Mumcu; age, s. 55

²⁶⁷ Mumcu, age, s. 71

²⁶⁸ Mumcu, age, s. 119

²⁶⁹ Gökbilgin; KSS, s. 55

seferin sebeplerini, şahın mütecaviz hareketlerini anlattı ve herbirinin hatırını sorarak, ordu mensuplarının desteğini kazandı. Herkes hep bir ağızdan padişahın Hinde, Sind'e hatta Kafdağı'na sefer edecek bile olsa yanında olacaklarını ve padişah uğruna ölmeyi her iki cihanda devlet sayacaklarını belirttiler²⁷⁰.

Kanuni döneminde, DH haftada dört defa toplanmaktaydı. Merkezde Topkapı sarayında ikinci avluda Kubbealtında toplanırdı. Birinci kubbenin altında, DH'un üyeleri, ikinci kubbenin altında DH hocaları ve yardımcıları bulunurdu. İki kubbe arasında reisülküttab ve DH katiplerinin çalıştığı oda yer almaktaydı. Üçüncü kubbenin altında ise Defterhane yer almaktaydı.

DH, sabah namazından sonra toplanır ve fetih suresinin okunmasıyla kapıkulu askerinin de itiatini arzetmesiyle görüşmeler başlardı. Reisülküttab vezirazamın sol tarafına telhis kesesini bırakır, divittar da islama yeni girecek kişiler ve bazı fukaraya verilmek üzere para kesesini veziriazamın önüne bırakırdı²⁷¹.

DH, teşrifat kuralları içinde disiplinli ve düzenli bir biçimde çalışır. DH'un otoritesi ve disiplini çoğunlukla veziriazamın tutumuna bağlıdır. Veziriazam Piri Paşa bir gün kendisine dün DH'da ne söyleştiniz diyen Mesih Paşa'yı azlettirmiştir.

Kanuni döneminde bürokrat atamalarında liyakat esası gözönünde bulundurulmaktaydı.

Kanuni, Preveze galibiyetinden sonra büyük memnuniyet duymuş, Barboros'un oğluya gönderdiği zafernameyi divan kurarak dinlemiştir.

DH'da işler büyük bir titizlik sukunet ile yürütülürdü. Bilhassa batılı seyyahlar, diplomatlar şahid oldukları bu durumu hayretle anlatmışlardır²⁷².

1. Vezir-i Azam ve Kubbe Altı Vezirleri

Devletin merkez örgütünde padişahın sonra en güçlü kişi veziriazamdır. Padişahın vekili konumundadır. Ancak bu vekillik mutlak değildir ve sınırlıdır. Tevkii Abdurrahman Paşa kanunnamesine göre, veziriazam, "Memalik-i Mahrusa-i Osmani ve That-ı Hükümet-i Sultanide cem-i nasın üzerinde hakim, sahib-i ferman" dır.

DH'a başkanlık eder ve yetkisini adeta danışma suretiyle DH'ın diğer üyeleriyle paylaşır. Veziriazam ancak kendi divanında kararlarında bağımsızdır ve padişahın mührünü yanında taşır. Özürlü olduğu bir durumda ise divanı sadaret kaymakamı kurmaktadır.

²⁷⁰ Gökbilgin; KSS, s. 147

²⁷¹ Mumcu, age, s. 121

²⁷²Zeki Arıkan; Guillaume Postel Ve "De La Republique Des Turcs", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, II, İzmir 1984, s.71

Veziriazam, ikinci divanı kurmak suretiyle DH'da görüşülmeyen daha az öneme sahip konular, meseleler burada görüşülerek çözüme kavuşturulmaktaydı. Kanuni döneminde veziriazam İbrahim Paşa devlet işlerinde deneyimi olmadan bu göreve atandığı için DH'a başkanlık etmeden önce İkinci divanında resülküttap olan Celalzade Mustafa Efendi yardımıyla kuralları ve uygulamalarını öğrendi.

Veziriazam, vezir ve beylerbeylerinin emirnamelerine buyruldu denmektedir²⁷³. Veziriazamın, vezirlerin, beylerbeyleri ile sancak beylerinin tuğraya benzer alametlerine pençe adı verilmektedir. XVI.yy.da tuğra şeklindeki tek kavisli pençeler daha fazla görülmektedir. İkinci divanında DH hizmetlilerinden reisülküttab, çavuşbaşı, tezkireci ve veziriazam dairesinin hizmetlileri görevliyidiler. Sadaret kethüdasını en önemlileri arasında sayabiliriz.

Çarşamba günleri, Çarşamba divanı toplanırdı Bu divana veziriazam başkanlık ederdi ve Galata, Havas-ı Osmaniye ve Üsküdar kadıları da katılırdı. Bu divanda davalara bakıldığı gibi, İstanbul'un çeşitli sorunlarıyla ilgilenilir. Veziriazam Cuma günleri de sabah namazından sonra Kubbealtında Cuma divanını toplamıştır. DH üyelerinden sadeve kadıaskerler katılırdı. Bu divanda yalnız davalar dinlenirdi. Bu divana Huzur Murafaası da denirdi.

Bürokrasinin gelişmesiyle birlikte merkezde devlet işlerine vakıf yedekte eleman bulundurma ihtiyacı hasıl olmuştur. Bu durum ise vezir sayısını artırmıştır. Terfi eden Rumeli beylerbeyleri DH'a alınmıştır. Böylece merkezde vezir sayısı artmış ve bunlar Kubbealtı vezirleri olarak tesmiye edilmişlerdir. Aynı zamanda bunlar veziriazama istediği husularda yardımcı olmuşlardır²⁷⁴.

Kanuni devrinin ünlü veziriazamlarından Lütü Paşa asafnamesinde, veziriazam olacak kişide katiyyen , garaz-ı dünyevi olmaması gerektiğini belirterek, veziriazamın ideal tipini ortaya koymaya çalışmıştır. Ona göre "veziriazam, her işi Allah rızası için yapmalıdır. Çünkü onun için bunun üzerinde ulaşılabilecek bir makam yoktur. Veziriazam doğru ve halkın yararına olan şeyleri , çekinmeden hükümdara söylemelidir. Azlinden korkmamalı , yolsuz gördüğü bir işi desteklemektense , halk arasından rüsvay olmadan azlini istemelidir. Rüşvet ile kimseye memuriyet vermemeli , haramzadelere ve hırsızlara , hediyeleri sebebyle

²⁷³ Ayrıntılı bilgi için bkz. İ.Hakkı Uzunçarşılı; "Buyruldu", **Bellekten**, No:19'dan ayrı basım, İstanbul 1941, s. 199

²⁷⁴ Mumcu, age, s. 45

sahip çıkmamalı ve bunları kurtarmaktan sakınmalıdır. kapısı açık , halk ile teması kolay olmalı, kimsenin hatırını kırmamalıdır²⁷⁵."

Fatih devrine kadar yani XV.asır ortalarına kadar veziriazamlık çoğunlukla Çandarlı ailesi elinde bulunmuştu ve gelenek olarak Türk kökenli idiler. II.Murad devrinde devşirme kökenli saraydan ve ordudan kuvvetli şahsiyetler yetişmiş ve en yüksek kademelere kadar gelmişlerdir. Böylece Fatih döneminde daha çok kul kökenli kişilerin bu göreve geldikleri bilinmektedir. II.Bayezid döneminde de veziriazamlık kul kökenli kimselerin elinde bulundu.Yavuz döneminde defterdar Piri Mehmed Çelebi'nin vezirliğe sonra da veziriazamlığa getirilmesi tepki çekmiştir.

Kanuni padişah olduğunda babasının veziriazamı Piri Mehmed Paşa'yı yerinde bıraktı. Veziriazamlık görevinden önce kadılık, Anadolu defterdarlığı, baş defdarlık ve vezirlik görevlerinde bulunmuştu. Böylelikle divanda ilk defa 4 vezir bulundu. İkinci vezir Mustafa Paşa, üçüncü vezir Ferhad Paşa, dördüncü vezir Kasım Paşa'dır. Belgrad seferinden sonra kadılara gönderilen fetihnamede veziriazam ile vezirlerin meziyetlerinden bahsedilmektedir.

Kanuni 1523 yılında Belgrad ve Rodos'un fethinden sonra veziriazam Piri Mehmed Paşa'yı emekli etmiş ve o günkü teamüle aykırı olarak harem-i humayundaki odabaşı ve iç şahinciler ağalığında bulunan İbrahim Ağa'yı veziriazamlığa getirmiştir. Bir süre veziriazamlığının yanısıra Rumeli beylerbeyliği görevini de üstlenmiştir²⁷⁶. Nesebi kesin belli olmamakla birlikte Pargalı, İtalyan veya Rum'dur. Şehzadeli sırasında Kanuni, İbrahim Paşa'yı oda oğlanı olarak yanına almıştı. Kanuni bir saray ağasını yeteneklerini takdir ettiği için birdenbire veziriazam yapmıştı. Bunun üzerine veziriazamlık beklentisinde olan vezir Ahmed Paşa Mısır valiliğini istemiştir. Bu istek Kanuni tarafından divanda herhangi çekişmeye meydan vermemek için kabul edilmiş, Ahmed Paşa Mısır valiliği ile merkezden ayrılmış ve orada isyan etmiştir. İsyanın bitiminden sonra İbrahim Paşa buranın asayişinin sağlanması amacıyla Mısır'a gönderildi. Bu sırada Osmanlı Tarihi'nde ilk ve son defa olan bir olay vuka geldi. 30 Eylül'de İbrahim Paşa padişah tarafından büyük bir teveccühün işareti olarak Adalar'a kadar uğurlanmıştır. Mısır'dan dönüşünde de büyük bir merasimle karşılandı. İbrahim Paşa Mohaç seferine komutanlık etti.

Veziriazam Mısır'da iken Ferhad Paşa idam edildi. Ferhad Paşa, padişah Rodos seferinde iken Şehzuvarzade Ali Bey'i tedip etmişti. Padişaha Ferhad Paşa hakkında

²⁷⁵Vezir Lütü Paşa; **Asafname**, Yurdoçağı yay., Ankara 1977, 9-18 ; Selçuk Yalçındağ, "Kamu Yönetim Sistemimizin Tarihsel Evrimi Üzerine Notlar", **AİD**, c.3, sa. 2, Haziran 1970, s.30

haksızlık ve zulüm yaptığı şeklinde şikayetler geliyordu. Öncelikle ceza olarak vezirliği kaldırıldı ve yolsuzluklardan uzak tutulmak için uçta ki Semendire sancak beyliğine atandı. Ancak hakkındaki şikayetler bitmedi ve iznisiz olarak İstanbul'a döndü. Padişah tarafından Edirne'ye çağrılarak idam edildi (1525).

Kanuni Sultan Süleyman İbrahim Paşa'yı yetkilerle donatmıştır ki veziriazam "vekil-i mutlak", "sahib-i devlet" gibi ünvanlar taşımıştır. Mohaç seferinde onu serasker tayin etmiştir. Fermanı şöyledir : "Vezirlerim, beylerbeyleri, kazaskerler, ulema, kadılar, saidler, şeyhler, saray erkani, sancak beyleri, süvari ve piyade paşaları, alaybeyleri, subaşılar, çeribaşılar, şanlı ordunun askerleri, büyük küçük, ast üst rütbeli tüm memur ve görevliler, imparatorluğumun ve topraklarımın bütün nüfusu, şehirli köylü, zengin yoksul, ileri gelen veya sıradan herkes, adı geçen sadrazamımı serasker olarak tanıyacak...Onun söylediği ve istediği herşeyi benim ağzımdan çıkmış olarak kabul edecektir²⁷⁷."

İrakeyn seferi esnasında Kanuni, Serdar İbrahim Paşa'ya gönderdiği fermanında ona : "Cenab-ı Vezaret-Maab, Sadaret-nisab, devlet-intisab, sa'adet iktisab, vasıta-i akdü'd-devletü'l-ebediye, rabıta-i akdü's-saadetü's-sermediye kaid-i cuyuşü'l-islam, sahib'l-izz ve ve'l-ihtişam es-sarim aşşamsam, mazhar-i avatıfillahi teala, masadr-ı eltaf-ı bi intiha, avatıfü'l-mülkü'l-a'la, mübarizüd-devle ved-din ve'd-dünya, kaim-makam-ı saltanat, serasker-i sami-mertebet, vezir-i azam cenab-ı hilafet İbrahim Paşa, edame'llahu teala..." şeklindeki hitabı verdiği payeyi göstermektedir.

Veziriazam İbrahim Paşa'nın ve Mısır'da bulunduğu sırada Vezir Ferhad Paşa'nın idamından sonra padişah Edirne'den İstanbul'a geri dönerken yeniçeriler isyan ettiler. Yeniçeriler "veziriazamsız divan olmaz, olduğu takdirde asker zabt olunmaz" diyerek sadaret mührünün başka birine verilmesi arzusunda olduklarını gösterdiler. Yeniçeriler bazı evleri ve İbrahim Paşa sarayını bastılar. Kanuni bu hadiseyi derinden inceleyerek suçluları cezalandırmıştır. Yeniçeri ağası Mustafa ile reisüllütab Haydar Efendi bunların başında gelmektedir.

1529 Viyana seferi öncesinde padişah bir divan toplantısından sonra nişancı Celalzade'ye memleketin ve işlerinin genişlediğini, her işle kendisinin ilgilenmesinin mümkün olmadığını ve İbrahim Paşa'yı serasker yaptığını söylemiş ve ondan tüm devlet erkânının ona tam bir itaat göstermesini sağlayacak bir berat kaleme almasını istemiştir. Bu berat 28 Mart 1529'da bab-ı humayunda bütün vezirler ve kapı kulu hazır olduğu bir vakitte okunmuştur.

²⁷⁶ Tayyib Gökbilgin; "İbrahim Paşa", İA, V/II, s. 909

²⁷⁷ Lybyer, age, s. 104-105

Veziriazamların umumen yirmi yük akçelik hasları vardı. Kanuni, İbrahim paşanın haslarını otuz yüke iblağ etmişti. Veziriazam Lütfü Paşa, asafnamesinde kendi saderti dönemi için (1549) "yirmi yük akçelik haslarım vardı. 10 yükü dairem, yani kapu halkım masarifine kifayet ederdi, beş yükünü sadaka ve inamlarda bulunurdum. Beş yükü de hazinemde kalırdı" demektedir²⁷⁸.

1536 yılında Fransa ile ticari ahidname imzalandıktan sonra 14 senedir veziriazam olan İbrahim Paşa, padişahın gösterdiği güveni zedelediği için boğdurulmuştur. Öldürülmesinde Hürrem sultanın da etkisi vardır. İbrahim Paşa'nın yerine Arnavut kökenli Ayas Mehmet Paşa getirilmiştir. Ayas Paşa, öncesinde yeniçeri ağalığı, sancak beyliği ve vezirlik görevlerinde bulunmuştur. İbrahim Paşa'nın katlinden sonra Vezir Kasım Paşa uygunsuz hareketlerinden sonra azledilip, Mora sancak beyliğine atandı. İkinci vezir Mustafa Paşa'nın ölümü üzerine yerine üçüncü vezir Lütfü Paşa geçmiş, Rumeli beylerbeyi Mehmed Paşa üçüncü vezir olmuştur.

Ayas Paşa ise 13 Temmuz 1539'da vefat etmiş, Kanuni onun yerine Arnavut kökenli Lütfü Paşa'yı veziriazam yapmıştır. Öncesinde, çukadarlık, müteferrikalık, çarşıgırlık, kapıcıbaşılık, miralemlik, Kastamonu sancak beyliği, vezirlik, donanma ve ordu komutanlığı yapmıştır²⁷⁹. 1541 yılında Lutfi paşa zevcesi ile münakaşasının Kanuni'ye aksetmesi üzerine nikahları fesh edildi ve yerine ikinci vezir Hadım Süleyman Paşa atandı.

Hadım Süleyman Paşa'nın nesebi belli değildir. Hazinedarbaşılık, Şam beylerbeyliği, Mısır beylerbeyliği, Anadolu beylerbeyliği görevlerinde bulunmuştur. 1538'de Hint seferine çıkmış, dönüşünde ise kubbealtı vezirliğine getirilmiştir. 1541'de de veziriazam olmuştur. Estergon seferi sırasında Hadım Süleyman Paşa veziriazam, ikinci vezir Rüstem Paşa idi. 1544 yılında ise Hadım Süleyman Paşa bir divan toplantısında üçüncü vezir Hüsrev Paşa ile giriştikleri münakaşa neticesinde ikisi de görevinden azledilmiş, yerine Rüstem Paşa veziriazam yapılmıştır. Bu azilde Rüstem Paşa'nın eşi Mihrimah Sultan ve kayın validesi Hürrem sultandan aldığı desteğin etkisi vardır²⁸⁰.

Rüstem Paşa Hırvat ya da Boşnak'tır. Bu göreve gelmeden önce yeniçerilik, silahdarlık, mir-i ahurluk, Diyarbakır beylerbeyliği, Anadolu beylerbeyliği ve vezirlik görevlerinde bulunmuştur. Kanuni'nin son dönemlerinde iktidarı önce damadı Rüstem

²⁷⁸ Gökbilgin; age, s. 115

²⁷⁹ Cahide Baysal; **XVI.Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetiminde Veziriazamlar ve Siyasi Etkileri, YYLT**, Ankara 1994, s. 119

²⁸⁰ Gökbilgin, age, s. 125

Paşa, sonra da Sokullu Mehmed Paşa sahip olmuştu. Rüstem Paşa zenginliği ile meşhurdur. Kanuni Sultan Süleyman'ın kızı Mihrimah sultan ile evliydi. Ancak kendisini rüşvet kapısını açtığı da bilinmektedir. Bilhassa Kanuni döneminin sonlarından itibaren rüşvet kapısı açılmıştır²⁸¹.

Şehzade Mustafa'nın ölümünün arkasında Hürrem Sultan ile Rüstem Paşa'nın telkinlerinin yattığı malumdur. Bu olay neticesinde asker tepki göstermesi üzerine Kanuni, Rüstem Paşa'dan mühr-ü humayunu alarak Vezir Ahmed Paşa'ya vererek O'nu veziriazam yaptı. Arnavut kökenlidir. Kapıcıbaşılık, yeniçeri ağalığı, Rumeli beylerbeyliği görevlerinde bulundu²⁸². İkinci vezir ise Semiz Ali Paşa idi. Bu sefer sonunda Sokullu Mehmed Paşa'ya vezirlik tevcih edildi.

İran seferi sonunda Amasya antlaşmasının imzalanmasından sonra Kanuni veziriazam Ahmed Paşa'yı idam ettirdi. İdam sebebi Semiz Ali Paşa ile olan rekabeti ve asılsız iddialarıydı. Vezir, Semiz Ali Paşa yerine tayin edilen yeni Mısır valisinden, Mısır tekalifinin mümkün olduğunca fazla gönderilmesini istemişti. Amaç Semiz Ali Paşa'yı gözden düşürmektir. Ancak bu durum ortaya çıktı. Ancak asıl sebep Hürrem Sultan'ın damadı Rüstem Paşa'yı tekrar veziriazam yaptırmak arzusu idi.1559'da dördüncü vezir Pertev Paşa, Üçüncü vezir Sokullu idi. Rüstem Paşa tekrar veziriazam oldu.Rüstem Paşa, iki defada olmak üzere 15 yıl kadar veziriazamlık yapmıştı. Şahsiyeti ve icraatı ile derin bir tesir bırakmıştır. Bu yönüyle Kanuni devrini İbrahim ve Rüstem Paşaların birbirini tamamlayan başlıca iki büyük sadaret devri olarak nitelendirmek mümkündür.

Rüstem Paşa, devlet hazinesinin en zengin, askeri kudretinin en güçlü olduğu devri temsil eder. kabiliyeti ile devlete kazanç kapıları sağlamış ve iç ve dış hazinede para birikimini gerçekleştirmiştir. Bunların yanısıra rüşvet aldığına dair güçlü deliller mevcuttur. Devlette rüşvet kapısı aralanmıştır.

Rüstem Paşa, 1561 yılında vefat etti. Bunun üzerine Semiz Ali Paşa veziriazam oldu. Bu göreve gelmeden, mir-i alemlik, yeniçeri ağalığı ve Mısır beylerbeyliği görevlerinde bulunmuştur. Semiz Ali Paşa, cömert ve halk adamı olan bir kişi idi. Sulhçu bir siyaset takip etmiştir. Semiz Ali Paşa vefat etti ve yerine Sokullu Mehmed Paşa veziriazam oldu (1565).

²⁸¹Ahmet Mumcu; **Tarih İçindeki Genel Gelişimiyle Birlikte Osmanlı Devletinde Rüşvet**, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1985, s. 87

²⁸² Peçevi İbrahim Efendi; **Peçevi Tarihi**, c.I, Haz.Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1999, s. 25

Sokullu, Boşnak olup rikabdarlık, çukadarlık, silahdarlık, çaşnıgirbaşılık, kapıcılar kethüdalığı, kaptan paşalık, Rumeli beylerbeyliği görevlerinde bulunmuştur. Önce 3. vezir olmuş, 2.vezirlikten de vezirazamlığa atanmıştır²⁸³. Veziriazam olduktan sonra Malta kuşatmasına, Sakız adası fethine ve Sigetvar seferine katılmıştır. II.Selim ve III.Murad dönemlerinde de görevine devam etmiştir.

Arazi meselelerinin haricinde, diğer meseleler ve önemli davalarla ilgili olarak sadır olan fermanların tuğralarını kubbealtı vezirleri divan-ı humayunda çekerlerdi.

Görüldüğü üzere, Kanuni döneminde 9 veziriazam görev yapmıştır. Bunları görev yapma sıralarına göre sayacak olursak sırasıyla, Piri Mehmed Paşa (1520-1523), Makbul ve Maktul İbrahim Paşa (1523-1536), Ayas Mehmed Paşa (1536-1539), Lütfi Paşa (1541-1562), Hadım Süleyman Paşa (1541-1544), Rüstem Paşa (1544-1553), Kara Ahmed Paşa (1553-1556), Rüstem Paşa (1556-1562), Semiz Ali Paşa (1562-1565), Sokullu Mehmed Paşa (1565-1579)²⁸⁴.

Kanuni devrine kadar çoğunlukla veziriazam tabiri kullanılırken bu dönemden itibaren sadr-ı azam, sadr-ı ali ve sadarat-panah tabirleri kullanılmaya başlamışsa da bunlar arasında sadrazam tabirine itibar olunmuştur²⁸⁵.

2.Kadıaskerlik

Kadıasker, Osmanlı Devleti`nde yargı teşkilatının başı ve ilmiye sınıfının da şeyhülislamdan sonra ikinci reisidir²⁸⁶. Lügat manası asker kadısı, ordu kadısı demektir. Osmanlı Devleti`nde bu müessese için sadece kadıaskerlik terimi kullanılmakla birlikte kadıaskere "sadr", iki kadıaskere "sadreyn", bütün kadıaskerlere birden "sudur" deniliyordu²⁸⁷.

Bu memuriyetin geçmişi çok eski olup, Medine İslam devleti`nde, Emeviler`de, Abbasiler`de, Harezmsahlar`da, Selçuklular`da Eyyubiler`de, Memluklerde ve Karamanoğulları beyliğinde mevcudiyetini görüyoruz²⁸⁸.

Kuruluş döneminde Bursa kadısı aynı zamanda ordu kadılığı görevini de yürütmekteydi. Bu dönemde en yüksek ilmi, hukuki ve şer`i mevki Bursa kadılığıydı. Anadolu ve Rumeli`de yapılan fetihlerle Osmanlı Devletinin büyümesiyle birlikte

²⁸³ Tayyib Gökbilgin; "Sokullu Mehmed Paşa", **İA**, s. 596-598

²⁸⁴ Cahide Baysal, age, s. 140-142

²⁸⁵ T.H; "Vezir", **İA**, XIII, s.314

²⁸⁶ Ahmet Akgündüz ; **Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri**, Fey yay., İstanbul 1990,s.226

²⁸⁷ Yılmaz Öztuna; **Büyük Osmanlı Tarihi**, Ötüken yay., cVIII, İstanbul 1994, s.69

²⁸⁸ Mehmet Zeki Pakalın ; "Kazasker", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II**, MEB , İstanbul 1951, s.229

orduda şer'î işleri görmek ve padişahla sefere katılmak için kadıaskerlik müessesesi I.Murad devrinde ihdas olundu.²⁸⁹ İlk kadıasker de Çandarlı Kara Halil`dir.

Kadıaskerlik, Osmanlı hukuk ve yargı teşkilatının başkanı olup, ilmiye sınıfının da ikinci revidir. Kadıaskerler divan üyesi olup divanda görüşülen hukuki konularda söz sahibiydiler. Divanda veziriazamın solunda otururlardı. Divan`da mevkice vezirlerden sonra gelirlerdi. Divan`da yemek zamanı onlara da sofraya çıkardı ve sofraya önlerinden kalktıktan sonra kapıcılar kethüdasına verilir. Yemekten önce sakalar kethüdası kazaskere ve defterdarlara leğen, ibrik ve havlu tutarlardı. Yemeklerini devlet erkanından ayrı olarak yerlerdi. Vezirler gibi hizmetkarlarına kavuk (mücevveze) giydirmeye hakkına sahiptiler. Biat merasimlerinde şeyhülislam, kadıaskerler, İstanbul kadısı ve sekiz büyük şehrin kadısı kadısı bulunurdu. Şehzadelerin cenazelerinde vezirler ve defterdarlarla beraber bulunurlardı. Bayram merasimlerinde padişah onları ayakta kabul eder ve merasim süresince padişahın yanında dururlardı. Divana geldiklerinde çavuşbaşı ve kapıcılar kethüdası tarafından karşılanırlardı. Seferlerde padişahın huzuruna girebilirlerdi. Padişah seferlere katılmadığında kadıaskerlerde katılmazlardı. Böyle durumlarda ayrıca ordu kadısı tayin edilirdi. Rütbece Rumeli kadıaskeri, Anadolu kadıaskerine göre daha yüksekti. Kanuni döneminden itibaren bu müessesenin önemi şeyhülislamlık karşısında azalmıştır.

Osmanlı Devletinde elkab, görevlinin mevkii bakımından büyük önem taşır. Anadolu ve Rumeli Kadıaskerleri için Kanuni Sultan Süleyman devrinde ve XVI. yy.ın sonlarında şu elkab kullanılıyordu :

" Alemu`l-'ulemai`l-mütebahhirin, efdalu`l-fuzalai`l-müteverriin, hallalü`l-müşkilatı`d-diniyye, keşşafu mufaddılatı`l-yakıniyye, miftahu rumuzı`l-hakayık, misbahu künuzi`d-dekayıki`l-mahfuf"²⁹⁰

Kadıaskerler Divan-ı Humayun üyesiydiler. Divan günlerinde müzakerelere katılırlar, adli konularda fikirlerini beyan ederlerdi. Kadıaskerler Divan-ı Humayun`da temyiz mahkemesi görevinde bulunur, yanlış karar veren kadıların hükümlerini incelerlerdi. Divanda sünni görüşü zedeleyenler, ilmiye sınıfı mensupları, ulema dışındaki askeri sınıfın yargılamaları yapılmaktaydı²⁹¹. Divan`da davalara Rumeli kadıaskeri bakar, işler yoğun olduğunda sadrazamın izniyle Anadolu kadıaskeri de katılırdı. Müzakere edilen meselelerin şer'î sorumluluğu kadıaskere aitti. Şeyhülislam

²⁸⁹ İ.Hakkı Uzunçarşılı; **Çandarlı Vezir Ailesi**, s.7

²⁹⁰ Cahid Baltacı; **XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri**, İrfan matbaası, İstanbul 1976, s.59

²⁹¹ Mehmet İpşirli; "Osmanlı Devleti`nde Kazaskerlik" , **Bellekten**, LXI, sa.232, Aralık 1997, s.687-691

divanda bulunmadığı için dini konulardan da kadıaskerler mesuldü. İkinci Divanlarına da katılırlardı. Divan toplantılarının bitiminde yeniçeri ağasından sonra padişaha arza girerlerdi. Ataması yapılacak müderris ve kadılarla ilgili görüşlerini ve kararlarını bildirirdi²⁹².

Kadıaskerler sorumluluğunda bulunan görevlilerin teftişinde ve şikayet durumlarında azillerinde de önemli role sahiptiler. Kadıaskerler aynı zamanda Osmanlı devletinin en büyük kadısı oldukları için bizzat padişah ile ilgili resmi işlerden ve davalardan da sorumlu idiler.

Kadıaskerler 1574 yılına gelinceye kadar, bütün müderris ve kadıların tayininde sorumlu iken, bu tarihten sonra şeyhülislamlığın mevkie yükselmesinden dolayı yetkileri sınırlandı.1574 yılından sonra ise kadıaskerler, bölgelerinde bulunan kaza kadılarını, askeri kassamları, alt rütbeli müderrisleri (20-40 akçe yevmiyeli) tayin edebiliyorlardı. Tayinler kadıasker buyruldukları ile yapılmaktaydı. Mahiyetlerindeki kadılardan ikisi, kadıasker divanında danışman olurlardı²⁹³.

Sadece tayinleri değil nakil, terakki, azil gibi tüm özlük işleri kadıaskerler tarafından takip edilmekteydi. Kadıaskerlerin tayin defterlerine akdiye adı verilmektedir. Kadı adayları matlab, tarik veya ruznamçe-i humayun adı verilen defterlere kaydedilirlerdi. Padişah arzına girdiklerinde bu defterden tayin edilenleri okurlar ve tayinlerin kabulünü beklerlerdi. Mülazemet halindeki müderrislerde zabt-ı mülazemet adlı defterlere kaydolunurlardı²⁹⁴.

Kadı ve müderrislerin tayinleri kadıasker muhızlıları tarafından müjdelenir ve onlara bahşiş verilir. Kadıların ellerine görev yerlerini belirten ve yetkilerini açıklayan bir berat verilir.

Kadıaskerler Cuma günleri sadrazam konağına gelerek Cuma divanı da denilen Huzur Mürafaasına (Huzur mahkemeleri) katılırlardı. Sabah namazından sonra başlarına örf adı verilen serpuşları giyerek gelirler ve divanhanede sadrazamın sağına Rumeli soluna da Anadolu kadıaskeri oturarak görüşmeler başlardı²⁹⁵.

Kadıaskerler salı ve çarşamba günleri dışında kendi konaklarında hergün divan kurup yetkileri dahilindeki işlere bakarlardı. Divan-ı Humayun`da kendilerine havale olunan davalardan gerekli gördüklerine bakarlardı. Kadıaskerlerin baktıkları davalar

²⁹² Yusuf Halaçoğlu ; **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, TTK, Ankara 1996, s.16

²⁹³ Feda Şamil Arık; "Osmanlılarda Kadılık Müessesesi", **OTAM**, sa.8, Ankara 1997, s.10

²⁹⁴ İ.Hakkı Uzunçarşılı; **Merkez**, s.233-234

²⁹⁵ Mithat Sertoğlu; "Huzur Mürafaası", **Osmanlı Tarih Lugatı**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986,s.154

çoğunlukla askeri sınıfa aitti. Fakat askeri sınıf dışındaki davalara ,gayrimüslimlerin davalarına da bakarlardı. Kadıaskerlerin kendi mahiyetlerinde çalışan memurları da vardı.

Rumeli kadıaskeri devletin Avrupa toprakları üzerinde , Anadolu kadıaskeri ise Asya ve Avrupa topraklarından sorumluydu. Gayrimüslimlerle ilgili davalara ise Rumeli kadıaskeri bakmaktaydı. Mısır kadılıklarından Anadolu Kadıaskeri sorumluydu. İki kadıasker her üç ayda bir tevcihat divanı toplarlar ve kadı tayinleri burada belirlenirdi²⁹⁶.

İlmiye mensubu olan kadıaskerler sadrazam arzı ile tayin edilirdi. Arz, arapça menşeli bir kelime olup, "küçükten büyüğe takdim etme, muhtıra" anlamları taşır²⁹⁷. Sadrazam küçük telhis ile tayini padişaha arzeder ve onaylamasını beklerdi. Onay alındıktan sonra tayin rüsa kaydedilirdi. Görev süreleri iki yıldır. Kadıaskerin görev süresi bittiğinde ya eski kadıaskerlerden biri ya da kadıasker payesinde olan biri atanırdı²⁹⁸.

Bu makamın teftişinden sadrazam sorumlu idi. Sadrazam kadıaskerin tarafsız kalamayacağı iddialarıyla karşılaştığında kadıaskerlikten emekli veya görevde bulunmayan birine davayı gördürürdü.

Kadıaskerlik makamına gelebilmek için bir silsile yoktu. Mevali adı verilen yüksek dereceli kadılar bu göreve gelebiliyordu. Kanuni döneminde Ebussuud Efendi İstanbul kadılığından Rumeli kadıaskerliğine getirilmişti. Daha sonraları bu göreve geliş silsile haline dönüştü. Anadolu Kadıaskeri, İstanbul ve Edirne kadılarından veya Anadolu kadıaskeri payesi olan İstanbul kadılığı yapmış olanlardan atanmaktaydı. Rumeli kadıaskerliğine ise Anadolu kadıaskerliğinden veya bu payeye sahip kişilerden ya da bu görevi daha önce ifa etmiş olanlardan atanmaktaydı. Kadıaskerliğe atananlar padişah huzurunda hil' at giymekteydiler. Şeyhülislamlığın önemi artınca bu makama da çoğunlukla Rumeli kadıaskerleri nadiren de Anadolu kadıaskerleri atandı. Ayrıca kadıaskerler sadrazamda olabilmekteydiler. Sadrazamlar, kadılık-kadıaskerlik-vezirlik silsilesine göre atanmaktaydılar²⁹⁹.

²⁹⁶ Yılmaz Öztuna ; age, s.68

²⁹⁷Mübahat Kütükoğlu; "Osmanlı Diplomatliğinde Birbiri Yerine Geçen Belgeler Arıza-Kaime, Tahrirat-Şukka" , **Osmanlı-Türk Diplomatliği Semineri**, İstanbul 1995, s.91

²⁹⁸ Payeli tayin hakkında bknz. Fahri Unan; "Osmanlı İlmiye Tarikinde 'Paye' li Tayinler Yahut Devlette Kazanç Kapısı", **Belleten**, LXII, sa.233, Nisan 1998, s. 46-47

²⁹⁹ Aydın Taneri; **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Vezir-i Azamlık (1299-1453)**, Akademi Kitabevi, İzmir 1997, s.51

Kadıaskerler XV. yy.ortalarına kadar tüm mahkeme gelirlerinden ayrılan 500 akçelik bir yevmiye almaktaydılar. Daha sonra ise bu yevmiyeler hazineden verilmeye başlandı. Askeri sınıf mensubu olub, malları müsadere edilmeyen kişilerin ölümleri halinde bunların miraslarından ve bazı atamalarda alınan resmi harçlardan pay almaktaydılar. Kadıaskerlere ayrıca arpalık³⁰⁰ ve ulufe de verilmekteydi. Emeklilik devresinde de arpalık ve 150 akçe gündelik veriliyordu. Daha sonraları emekli kadıaskerlere birkaç kazanın kadı olarak adlandırılmaksızın şer`i ve hukuki işleri verilmiş ve müderrislikte yaptıkları görülmüştür.³⁰¹ Mevkice Rumeli kadıaskeri üstün durumdayken gelir açısından Anadolu kadıaskeri daha fazla ücret almaktaydı.

Kadıaskerlerin kıyafetleri ilmiye sınıfı kıyafetindendi. Uzun binişler ve kıymetli kürkler giyerlerdi. Başlarında örf adı verilen sarık bulunurdu. Divan-ı Humayun üyesi olmaları hasebiyle merasimde giydikleri kıymetli elbiseleri vardı.

Kadıaskerlerin emrinde, işlerinde onlara hizmet etmekle mükellef yardımcı personel vardı. *Tezkireci* , tayin beratını yazar ; *ruznameci*, tayin işleriyle meşgul olur; *matlabcı*, kadı adaylarının isimlerini matlab ve akdiye defterlerine kaydedip, sırası gelenleri arzeder ; *mektupçu*, resmi yazışmalardan sorumludur; *kethüda* kadıaskerin mali ve idari işlerini yürütür; *divittar*, yazı takımlarına ve kırtasiye işlerine bakar; *kassam*, feraiz meseleleriyle hesap işlerine bakar ;*mühürdar*, resmi yazılara mühür basar; *muhzır*, davalarla ilgili çağırılması gerekenleri getirmekle mesuldür³⁰². Ayrıca kadıasker divanında mülazemet döneminde olan iki kişi divan esnasında kadıaskerin sağına ve soluna otururlar (ser -levha-i yemin ve ser levha-i yesar) ve yardımcı olurlardı³⁰³.

Kadıaskerlerin defterdar kapısında "miri katibi" adı verilen bir memurları bulunurdu. Miri katibi defterdarlık ile halk arasında çıkan anlaşmazlıklara "maliye mahkemesi" adı verilen mahkemelerinde bakarlardı. "Baş bakı kulu", mahkemede davacı olarak bulunur, Rumeli kadıaskeri davanın hükmünün doğruluğunu denetlerdi³⁰⁴.

Ruznamçe, mali, idari, askeri, ilmiye gibi her türlü günlük olayın kaydedildiği defterlerdir. Bunlara Askeri Ruznamçe Defteri de denir³⁰⁵. Bu defterlere XV:asırda

³⁰⁰ Arpalık olarak devlet ileri gelenlerine belli bir kaza veya sancağın yıllık gelirinin bir kısmı tahsis olunur ya da hazineden gündelik verilirdi.

³⁰¹ Coşkun Üçok-Ahmet Mumcu; age, s.228

³⁰² Ahmet Akgündüz,age, s.227

³⁰³ Mehmet İpşirli ; "Osmanlı Devlet Teşkilatı", **Osmanlı Devleti Tarihi**, I ,Feza Gazetecilik yay., İstanbul 1999, s.269

³⁰⁴ Mehmet İpşirli; agm., s.697

³⁰⁵ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Md. yay., Ankara 1992, s.153

Ruzname, XVI: asrın yarısından itibaren Ruznamçe adı verilmiştir. Ruznamçeler ilmiye mensuplarının tayin, terfi, azil gibi özlük işlerinin kayıt edildiği defterlerdir. Bu defterlerin yanısıra ilmiye mensupları için tutulan başka defterlerde mevcuttur. Bunlar "Ruznamçe-i Humayun", "Matlab Defteri", "Mülazemet Defteri", "Danişmend Defteri", "Akdiyye Defteri", "Vezaif Defteri", "Tarik Defteri" ve "Müderrislik Rüusu" gibi defterlerdir. Bu defterler ilmiye mensuplarına ait olmakla birlikte tutuluş usulleri bakımından birbirinden ayrılmaktadır. Divan-ı Humayun Ruus Defterlerinde kadı ve müderris atamalarına raslanır. Tarik defterleri daha teferruatlı tutulmuşlardır. Kadı ve müderris atamaları büyükten küçüğe doğru silsile halinde kayıt edilmişlerdir. Mülazemet defterlerinde (Danişmend) ise mülazemeti hak kazanan müderrisler ve müderris iken vefat eden müderrislerin talebelerinin isimleri kayıt edilmiştir.

Kadıasker ruznamçelerinde de kadı ve müderris atamaları kayıtlıdır. Atamalar mevkiye büyükten küçüğe doğru sıralanmamıştır. Kazalara ve medreselere yapılan atamalar olarak ayrılmışsa da mutasarrıflığın ortaya çıkmasından sonra kadı , mutasarrıf ve müderris atamaları şeklinde üç bölüme ayrılmıştır. Bu defterlerden atanan kişinin kimliği, tayin yeri ve yevmiyesi hakkında bilgi almaktayız. Ayrıca defterler ait olduğu kadıasker tarafından mühürlenmiştir. Her kadıasker görev süresince defterleri mühürlediği için defterlerde birkaç mühüre de raslanmaktadır.

Tesbit edilebildiği kadarıyla Rumeli kadıaskerliğine ait olanlar, Ebussuud Efendinin şeyhülislamlığa tayin edildiği sene olan 1545 tarihinden başlamakta 1894-95 yıllarına kadar devam etmektedir. Anadolu Kadıaskerliği Ruznamçeleri ise 1665-66 / 1892-93 tarihlerini kapsamaktadır. Ruznamçelerde tevcihlerin yanısıra ilmiyeye ait hattı humayun, ferman, buyruldu ve arz-hallere de rastlanmaktadır³⁰⁶.

Osmanlı Devlet düzeninde XVII. yy.dan itibaren aksaklıklar görülmeye başlanmıştı. Cevdet Paşa bu süreci Kanuni dönemine kadar indirmektedir. Devletin çöküş sebebini ise iki sebebe bağlar : Kanun-u kadime muhalefet ve asrın icablarına uymamak³⁰⁷.

3. Nişancı

Nişancılık müessesesini Orhan Bey devrine kadar götürmek mümkündür. II.Murad`ın emriyle Türkçe`ye çevrilen İbn Kesir tarihindeki muvakkı tabiri nişancı

³⁰⁶ Cahid Baltacı ; agm., s.59-67

³⁰⁷ Ümid Meriç; **Cevdet Paşa`nın Cemiyet ve Devlet Görüşü**, Ötüken yay., İstanbul 1975, s.102-103

olarak çevrilmiştir. Bu bizi nişancı tabirinin bu dönemde bilindiği noktasına götürmektedir. Bu müessese XV. yy.ın ikinci yarısında kurumlaşmıştır³⁰⁸.

Osmanlı devlet teşkilatında, ferman, berat menşur, name... gibi devlet resmi evrakının hazırlanmasından mesul memuriyettir³⁰⁹. Nişancı yerine, tuğrai, tuğrakeş-i ahkam, muvakki, tevkii deyimleri kullanılmıştır. Fatih Sultan Mehmed Kanunnamesine göre nişancı, vezirler, kadıaskerler ve defterdarlarla birlikte devletin dört direğinden birisidir ve dahil ve sahn müderrislerinin yoludur³¹⁰. Dahil müderrisleri sahn müderrislerine göre bir derece aşağıda olup, Osmanlı padişahlarıyla şehzadelerin ve valide sultanların yaptırdıkları medreselerde görevli kimselerdir. Sahn medreseleri ise Fatih döneminde en yüksek seviyedeki medreselerdi. Gerekli durumlarda dahil müderrisliğinin bir derece aşağısı olan hariç müderrislerinden de nişancı ve defterdar seçilebilirdi. Ancak XVI.yy.da nişancılar çoğunlukla reisülküttablar arasından seçilmiştir. Resisülküttab sancak beyi, mal defterdrliğinden gelen ise beylerbeyi sıfatıyla göreve atanırdı. Reisülküttab vazife için yeterli değilse, müderrisler arasından atama yapılırdı. Nişancı önceden beylerbeylik yapmışsa vezir payesiyle atanırdı³¹¹.

Nişancı görevini DH içinde yürütmekte ve bürosu da kubbealtının yanındadır. Nişancı sadece padişah fermanlarına tuğra çeken bir kişi olmaktan ziyade diplomatik bilgisiyle örfü hukukunda başıdır. Bu yönüyle ona "müfti-i kanun" adı verilmiştir. Bu ünvanın kazanılmasında Kanuni dönemindeki Celalzade Mustafa Efendi'nin bu hususta çalışmaları büyük rol oynamıştır. Örfi kanunları iyi bilmek ve gerektiğinde divanda fikir beyan etmekle yükümlüdür.

Nişancı DH'da, veziriazamın sağ tarafında, diğer vezirlerin alt yanında otururdu. Yemeğini veziriazam ve defterdarla birlikte yedi. Nişancılar donnmayı sefere çıkacağı vakit uğurlama törenine, Tuğ-ı humayun'un çıkarılmasına ve surre-ı humayun merasimine katılırdı.

DH bürokrasisinin kilit isimlerinde biridir. Bu yönüyle merkez bürokrasisinin şefidir ve bürokrasi içinde çalışan tüm hizmetlilerin başıdır. Reisülküttab ve ve defter emini onun maiyyetinde çalışır. DH çalışmalarının hazırlanması ve yürütülmesinden sorumludur. DH'un genel anlamda organizasyonundan da sorumludur. Bazı nişancıların DH'dan çıkan menşur ve fermanların tertipleri ve yazılışları hususundaki çalışmaları kaide haline gelmiştir.

³⁰⁸ Murat Akgündüz; **Osmanlı Devletinde Nişancılık**, YYLT, İstanbul 1994, s.8- 9

³⁰⁹ Tayyib Gökbilgin; "Nişancı", **İA**, IX, s. 299

³¹⁰ Sevgi Gül Akyılmaz;age, s. 40-42

³¹¹ Murat Akgündüz, age. 10

DH'da şer'i alanın dışında kalan yasama faaliyetini gözetir. Ulu'l emrin örfi hukuk yapma yetkisini temsil etmektedir. Hazırladığı metin DH'da son biçimini alır ve ferman ya da hüküm şeklinde kanunlaşır. Bu hükümler daha sonra kanunname biçiminde derlenmiştir.

Nişancı, fethedilen arazinin tahriri hususunda yetkilidir. Topraklar belirli zaman aralıklarıyla defterlere kaydedilirdi. Tahrir ilyazıcı tarafından onlara yardımcı olarak tayin edilen vilayet katipleri tarafından yürütülürdü. Defterlerin yazım işlemi tamamlandıktan sonra DH'a takdim edilir ve nişancının tetkik ve tashihinden geçerdii.

Tahrir defterlerinde yapılacak değişiklik ancak nişancı tarafından yapılırdı. Sadrazamın tuğrasını çektiği ferman ile deftrede yapılacak değişiklik için izin ve görevlendirme yapılırdı. Ferman nişancıya geldiğinde "defteri gele" diye not düşerek defter emininden defteri istetirdi. Gerekli değişiklik yapıldıktan sonra nişancı deftere imzasını atardı³¹².

Genellikle ulemeden kişiler bu göreve atanmıştır. Zaman zaman mahir katipler arasından da atanmışlardır. Bu uygulamadaki amaç ise bilgili, yetenekli bir kişiyi bürokrasinin başına getirme isteğidir. XVI.yy.başından itibaren nişancılar daha çok reisülküttaplar arasından atanmışlardır. Örneğin Küçük Nişancı Mehmed Paşa, divan katipliğinden defter eminliğine (1552), sonra da reisülküttaplığa getirilmiştir (1553). 1557 yılında da nişancılığa getirilmiştir.

Nişancı teşrifatta defterdarlardan sonra gelmesine karşılık nişancının yaş büyüklüğü durumunda onlardan önce gelebilmektedir. Bu teamül Kanunidöneminde yaşanan bir olayla ortaya çıkmıştır. Nişancı Celazade Mustafa buyruğunda çalışmakta olan Nevbaharzade isimli birinin defterdarlığa atanması ile rütbece nişancının önüne geçmesi istememesi üzerine bu uygulama getirilmiştir³¹³.

Nişancılara vezirlik ya da Rumeli beylerbeyliği payeleri verilmiştir. Vezir payeli nişancılar arza kabul edilmişlerdir. Vezriazamla ise her zaman görüşebilmişlerdir. Nişancılar terfi ederek beylerbeyi olabilirlerdi.

Tımar sisteminin işletiminde en önemli bürokratlardan biri nişancıdır. Padişahın arazi tevcihi ile ilgili belirttiği düzenlemeleri, değişikliği defter-i hakani kayıtlarına bizzat kendi kalemii ile geçirir ve imzasını atardı. Bu hususla ilgili beratların tuğrası da veziriazam tarafından çekilmekteydi. Nişancı kendisine verilen emri, bütün vezirlerin huzurunda kayıtlara işlerdi.

³¹²Murat Akgündüz, age, s. 25

³¹³Mumcu, age, s. 47-48

Sefer esnasında serasker bizzat tuğra çekmezdi. Nişancının kalemiyle çekilmiş beyaz hükümler kendisine verilir, gerektiğinde serasker bu fermanı doldururdu³¹⁴. Nişancı, diplomatik haberleşmeyi idare etmekle görevliydi. Bu görevleri nişancının önemini artırmıştır.

Müesseselerin önemi görev başında bulunan kimselere göre değişim göstermektedir. Fatih zamanında Karamani Mehmed Paşa ile nişancılığın itibarı artmıştır. II.Bayezid ve Yavuz'un nişancılığını yapan Tacizade Cafer Çelebi de büyük itibar kazanmış teşrifatta defterdarın üstüne yükselmiştir. Bu hususta "Koca Nişancı" lakabıyla tanınan Celalzade mühimdir.

Kanun oluşturma hususunda Kanuni'nin en önemli yardımcıları nişancılar ve müftüler idi. Mehmed Arif'in neşrettiği kanun mecmuasını devrinin ilk nişancısı Seydi bey tanzim etmiştir. Kanunnamelerde verilen başlıklarda nişancı Celalzade de geçer.

Nişancılar dört yükten fazla has tasarruf ederlerdi. Bu yaklaşık 450.000 akçedir. XVI. asrın başında nişancı hasları 180.000 akçe civarında iken Kanuni döneminde gelirleri yaklaşık ikiye katlanmıştır. Celalzade döneminde 300.000 akçeye çıkarılmıştır. Ayrıca haslarından başka, Eflak, Boğdan voyvodalıkları ile Erdel krallığının tevcihinden dolayı muayyen gelirleri vardı. Nişancı, mücevveze adı verilen sarıgi başlarına geçirirler, "soft üst" ve "lokmalı kutni" adı verilen iç kaftanı giyerlerdi³¹⁵.

Kanuni dönemine damgasını vuran nişancı, Celalzade Mustafa Çelebi'dir. Ancak devrin ilk nişancısı Seydi Bey döneminde nişancılık önemli bir mevkiye yükseldi Seydi bey, 23 sene görevinde kalmış ve padişahın büyük itibarını ve iltifatını görmüştür³¹⁶. Celalzade, Tosya'da 1490 yılında doğmuş olup, babası kadılıktan emeklidir. Yüksek tahsilini sahn-ı seman medresesinde tamamlayarak danışmendliğe kadar yükselmiştir. Divani yazıda gösterdiği maharetle dikkatleri üzerine çekmiş, medrese hayatını bırakarak 1516'da DH katipliğine tayin edilmiştir. Piri Mehmed Paşa ve İbrahim Paşa dönemlerinde veziriazamların tezkireciliğini yapmıştır. Celalzade devlet işlerinde tecrübesi az olan İbrahim Paşa'ya yardımcı olması için Seydi Bey'in teşvikiyle tezkireciliğe atandı. İbrahim Paşa ile Mısır'a gitmiş orada yapılan düzenlemelerde etkin olmuştur (1524). Mısır dönüşünde Haydar Çelebi yerine reisülküttaplığa tayin olunmuştur. Görevini başarıyla yürütmüş ve nişancı Seydi Bey'in

³¹⁴ İ.Hakkı Uzunçarşılı; "Tuğra ve Pençeler İle Ferman ve Buyrulduklara Dair", **Bellekten**, no: 17-18'den ayrı basım, İstanbul 1941, s.110

³¹⁵Murat Akgündüz, age, s. 14

³¹⁶ Tayyib Gökbilgin; "Nişancı", **İA**, s. 300

sorumluluğundaki bazı önemli görevleri üstlenmiştir. 1534 de Seydi Bey'in vefatı üzerine nişancılığa getirilmiştir. Seydi Bey hakkında "benim mürebbi ve muallim ve üstadım idi; kanunşinas idi; ve umur-ı kalemiyede gayet mahir idi" der³¹⁷. Görev yaptığı sürece devlet idaresine ait bütün kanunlar tetkikinden geçmiş, müşkül meselelerde kendisine başvurulmuştur. Kaleme aldığı kanunnameler çok az tadil edilerek sonraki asırlarda yürürlükte kalmıştır. Koca Nişancı lakabının takılma sebebi budur.

Celalzade, 1557 yılına kadar çeyrek asra yakın (23 yıl) nişancılık makamında kalmıştır. Rüstem Paşa'nın hilesiyle görevden alınmıştır. Rüstem Paşa divan katibi olan oğlunu bu göreve getireceğini beyan ederek Celalzade'nin görevden ayrılmasını istemiştir. Ancak sözünde durmamış, Eğri Abdizade Mehmed Bey'i nişancılığa getirmiştir³¹⁸. Emekli olunca müteferrikabaşılık rütbesi tevcih edilmiştir. Kanuni, Rüstem Paşa'ya rağmen emsali görülmemiş bir mükafatla onu taltif etti. Görevindeyken tasarruf ettiği hasla ile emekli etti.

Emeklilik süresince zamanını telif, tercüme ve musahabe ile geçiriyordu. Celalzade, Kanuni'nin son seferi olan Sigetvar seferine müteferrika olması hasebiyle katılmıştır. Sefer sırasında nişancı Abdizade Mehmed Bey'in yerine ikinci defa nişancılığa getirilmiştir. Bu değişiklik esnasında Kanuni vefat etmiştir. Durumu farkedenden Celalzade ağlamaya başlamıştır. Sokullu Mehmed Paşa'nın ikazıyla kendisini toparlamıştır. Sefer dönüşünden sonra yaklaşık 1 yıl kadar sonra vefat etmiştir. En önemli eseri Tabakatü'l Memalik ve Derecatü'l Mesalik'tir. 1557 yılında eserini kaleme almıştır. Celalzade, eserinde daha önce kaleme alınan eserleri sadece olayları kaydetme yönüyle eleştirmiştir. Bu eksikliği gidermek için devlet ve ordu teşkilatı, vilayet ve sancaklar, memleketin mahsul ve madenleri hakkında bilgi vermek istediğini söyler. Eserin 30 tabaka ve 375 dereceden oluştuğunu söyler ve ilk 29 tabakada saray, hazine, merkez teşkilatı, askeri teşkilat, eyaletler, İstanbul'daki dini, ilmi ve içtimai tesislerden bahsedeceğini bildirir. Sadece 30 uncu tabakayı kaleme almıştır. Bu eserde KanuniDevri hadiseleri anlatılmaktadır³¹⁹.

Uzun süren çalışma hayatında pekçok kişiyi yetiştirmiştir. Bu kişiler gerek zamanında, gerekse devlet işlerinde mühim mevkilere gelmişlerdir. Divittarı Nevbaharzade zamanında defterdarlığa yükselmiştir³²⁰.

³¹⁷ İ.Hakkı Uzunçarşılı; "On Altıncı Asır Ortalarında Yaşamış İki Büyük Şahsiyet Tosyalı Celalzade Mustafa ve Salih Çelebiler", **Belleten**, XXII\87, s.393

³¹⁸ Peçevi Tarihi; s. 46

³¹⁹ Murat Akgündüz, s. 35-36

³²⁰ Uzunçarşılı, agm, s.403

Kanuni devrinde görev yapan nişancıları şöyle sıralayabiliriz: Amasyalı Mehmed Paşa (1520-1526), Firuz Bey (1526-1530), Seydi Bey (1530-1534), Celalzade Mustafa Çelebi (1534-1557), Eğri Abdizade Mehmet Bey (1557), Küçük Nişancı Ramanzade Mehmed Çelebi (1557-1561), Şaban Bey (1561-1562), Küçük Nişancı Ramanzade (1562-1563), Eğri Abdizade Mehmed Bey (1563-1566), Celalzade Mustafa Çelebi 1566³²¹.

4.Deftardarlar

Fatih kanunnamesinde defterdar "padişahın malının vekili" olarak isimlendirilmiştir. Defterdar arsız hazineden sadece 2 akçe kadar para çıkarabilirlerdi. DH üyesi olarak mali konularla ilgili davalara bakarlardı ve konuyla ilgili buyruldu yazarlardı. Başdefterdar, sefere gittiğinde yerine Anadolu defterdarı vekalet ederdi. Şıkkı sani defterdarı başdefterdar ile giderdi. Senede bir defa padişaha bütçe sunarlardı. Çavuşluk, sipahlık, katiplik tevcihi hususunda arzda bulunurdu. Mültezimlerin denetimi, hazineye girecek paranın ayar kontrolü, darphanenin denetimi defterdarın sorumluluğundaydı.

Fatih döneminde iki defterdarlık vardır: Başdefterdar (Rumeli) ve Anadolu defterdarı. Rumeli defterdarı Anadolu defterdarın önce gelmekte ve baş defterdar sayılmaktadır. Yavuz döneminde merkezi Halep olmak üzere Arap ve Acem defterdarlığı kuruldu.

Kanuni döneminin başında "şıkkı sani" adıyla bir defterdarlık oluşturuldu ve İstanbul'daki yalılarla , mukataalar buraya bağlanmıştır. Senelik Rumeli defterdarı 160.000, Anadolu defterdarı 140.000, şıkk- sani defterdarlığı 130.000 akçe almaktaydı³²². 1524-25 bütçesinde bu defterdarlıktan söz edilmekte, ferman ve beratların arkasında üç defterdarın imzası bulunmaktadır.

Başdefterdar, devletin bütün mali işlerini denetlemekte, her akşam hazinece o gün yalın işlemlere ilişkin rapor tutmakta ve bu raporları haftada iki ya da üç kez veziriazama sunmaktadır. Defterdarlar, konağında divan kurarak dava dinlerlerdi. Kendi kalemlerinden çıkan evrağa "kuyruklu imza" adı verilen imzalarını koyarlardı. Bütün mali hükümler defterdar kapısında yazılırdı. Her defterdar kendi dairesinden çıkan evrakın imzasını koymaktaydı.

DH'un doğal üyesidir. Mali konularda en yetkili kişi başdefterdardır. Diğer iki defterdar da divana katılırlar ve kadıaskerlerin yanına otururlar. Başdefterdar

³²¹ Murat Akgündüz, s. 52-53

³²² İ.Hakkı Uzunçarşılı; "Defterdar", İA, III, 507

vezirazamın yetkilerini sınırlandırmaktadır. Paye bakımından nişancıdan üstündür. Maliye kayıtlarının tutulması, ve mali işlerin düzenlenmesi başdefterdarın sorumluluğundadır. Hazinesinin açılması ve para çıkması veziriazam ve defterdarın ortak kararıyla olmaktadır.

Defteremini, şehremini, 300 akçe kadılar, reisülküttaplar defterdarlığa getirilebilirdi. Başdefterdarlığa mal defterdarları tayin olunurdu. Başdefterdara, 600.000 akçelik has, 150.000-240.000 arasında salyane verilirdi. mal defterdarları 450.000 akçelik sancak verilir ve doğrudan vezirliğe yükseltilebilirlerdi.

Kubbealtında vezirazamın sol yanında , maliye katiplerinin bölmesine bitişik tarafta oturulardı. Yemekte baş defterdar vezirazamın sofrasında, diğer defterdarlar vezirlerle ayrı bir sofraya otururlardı. Teşrifattaki yeri kadıaskerin altıdır³²³.

5.Rumeli Beylerbeyi

Taşradaki askeri gücün ve yönetim örgütünün başı beylerbeyi idaresidir. Taşradaki en mühim görevli ise Rumeli beylerbeyidir. XIV. yy. sonlarında Anadolu ve Rumeli beylerbeylikleri ortaya çıktı. En kıdemli beylerbeyi ise Rumeli beylerbeyidir.

Kanuni döneminde Rumeli beylerbeyi DH'na katılmaya başlamıştır. Rumeli beylerbeyi terfi ettiğinde kubbe altı veziri olarak atanmaktaydılar. 1536 yılında Bağdat seferi dönüşünde DH kurulurken Rumeli beylerbeyi kubbealtı vezirleriyle oturmuştur.

Devlet merkezinde görevli olmaması itibariyle devamlı DH toplantılarına katılamamaktadır.Böylece DH'daki etkisi sınırlıdır³²⁴.

6. Yeniçeri Ağalığı

Kanuni döneminde yeniçeri ağalarının DH üyeliğinde söz edilemez. XVII. yy.da DH üyesi olmuşlardır. Yeniçeri ağaları enderundan yetişmekteydiler. Sadece yeniçerileri kontrol etmekle kalmazlar, savaş nazırlığı görevini de yürütürlerdi. Yeniçeri ağaları terfi ettiklerinde beylerbeyi ya da kaptan-ı derya görevlerine gelebilmekteydiler. Bu görevde iken sancak beylerine eşittiler. Yeniçeri ağası ancak vezirlik rütbesine sahip iken görüşmelere katılabilirlerdi. Ancak DH toplantılarına katılmasa da teşrifatta ve toplantıların yapılmasında önemli yeri vardır³²⁵.

Vezir rütbesine sahip olmasa da arza ilk kez yeniçeri ağası girmektedir. Eğer vezir ise yine arza ilk o girerdi. Daha sonra da diğer vezirlerle tekrar girerdi. Arza iki

³²³ Mübahat Kütükoğlu; "Defterdar", **DİA**, c. 9, s. 94-96

³²⁴ Mumcu; age, s. 51-52

³²⁵ BOA, **MD**; nr.5, 1552,1634

defa giren görevli sadece yeniçeri ağası idi³²⁶. DH`da vezirlerle birlikte oturmakla birlikte söz hakkı ocak işleri³²⁷ ve İstanbul asayışı ile sınırlıydı.

Maiyetindeki görevliler, kahya, yazıcıbaşı ve katiplerdir. Yeniçerilerin kayıtlarını, ücretlerinin dağıtımını, terfilerini, görev yerlerinin ayarlanmasını ve her türlü donanımlarını yapardı³²⁸.

7.Kaptanpaşalık

XV. yy.da deniz seferlerinde gemilere Gelibolu Sancak beyi olan kaptan kumandan olurdu. İstanbul`un fethinden sonra bazı vezirlere arpalık olarak Gelibolu sancağı verilirdi ve kaptanlık vazifesini görürlerdi. Fatih döneminde veziriazam olan Mahmud Paşa görevinden azledilince kendisine Gelibolu sancağı verildi. Yavuz döneminde tersanenin İstanbul`a taşınmasıyla ve deniz aşırı bölgelerin fethiyle kaptan-ı deryanın önemi artmıştır. Kaptanlar Cezayir eyaleti payesini (beylerbeyi) ve daha sonra da vezaret rütbesini almışlardır.

Kanuni döneminde merkezi Gelibolu sancağı olmak üzere kaptan paşa eyaleti kuruldu. Bu eyalete bağlı sancalar şunlardı: Gelibolu, Eğriboz, inebahtı, Midilli, Sığacık, Kocaeli, Karlılı, Rezestre, Sakız, Trablusgarb, Mehdiye ve Kıbrıs³²⁹.

Kanuni başa geçtiği ilk dönemlerde Gelibolu sancak beyliği ve kaptan-ı derya Cafer Bey`i tahkik ettirdikten sonra usulsüz biçimde istediği kişileri katlettirip mallarına el koyduğunu anlaşılması üzerine O`nu idam ettirmiştir. Yerine Polak Mustafa Paşa getirilmiştir. Bilhassa Barboros Hayreddin Paşa`dan sonra bu müessese güçlenmiştir. Barboros`a vezaret payesi verilmemiştir. Ancak daha sonra pek çok vezir kaptan-ı deryalık yaptı. Divan-ı Humayuna iştirak etmişlerdir. Yetkileri artmıştır. Amirallik, deniz kumandanlığı vazifelerinin yanısıra, İstanbul`da Kasım Paşa ve Galata civarının zabıta işlerini yürütmüşlerdir. Buralarda karokolhaneler ve buralara istihdam edilen kalyoncu adı verilen askerler vasıtasıyla güvenliği tesis ederlerdi. Tersanelerden sorumluydular. Kürek mahkumları da sorumlulukları arasındaydı. Tersane de zindan da bulunmaktaydı.

Denizle ilgili işler için hüküm yazmak ve tuğra çekmek kaptanpaşanın sorumluluğundaydı. Kalemine ait zeamet ve tımarların tevcihi ve bütün tayin ve terfiler kaptanpaşaya aitti. Önemli olanlar için sadrazamın oluru alınırdı³³⁰.

³²⁶ Mumcu; age, s.51-52

³²⁷ BOA,MD,nr.5, 547

³²⁸ Lybyer,age, s. 95

³²⁹ Ali İhsan Gencer; "Osmanlı Türklerinde Denizcilik", **Osmanlı Ansiklopedisi**, VI, s.574

³³⁰ M.Ali Ünal, **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Kardelen Kitabevi, Isparta 1997, s. 81

Kanuni döneminde ticaret gemilerini koruma amacıyla donanmayı humayun her yıl sefere çıkardı. Kış geldiğinde İstanbul'a dönerdi³³¹. Fütühattan sonra padişaha hediye takdimi devletin kaidesi idi. Barboros Hayreddin Paşa bir sefer dönüşü padişaha şu hediyeleri vermiştir: 1.Omuzlarında birer postal çuka ile 2000 esir 2.Omuzlarında birer kese akçe ile 200 gulam 3.Ellerinde gümüş tepsi içinde atlas keseler ile 1000 er altuna sahip 100 gulam 4. Altın tepsilerde inci ve mercan tesbihler, gerdanlıklar, altun kadehler ve 200 cariyeye. Kanuni, Preveze zaferinden sonra Barboros'un haslarına 100.000 akçe ilave ettirmiştir.

1546 yılında Barboros'un vefatından sonra, Sokullu Mehmed Paşa kısa bir süre kaptan-ı deryalık yapmıştır. Müteakiben bu göreve Rüstem Paşa'nın kardeşi Sinan Paşa getirilmiştir.

c. Divan-ı Humayun Görevlileri

1.Defter Emini

Defterhane, Osmanlı Devleti'nde arazi kayıtlarını ihtiva edip; has, zeamet, tımar...gibi arazi türlerini tayin ve tescil eden ana defterlerin saklanarak bunlarla ilgili günlük muamelatın yapıldığı birimdir.

Orhan bey döneminden itibaren DH'un, nişancının ve kitabet usullerini bilen bir katip zümresinin bulunduğu bilinmektedir. Bu dönemlerde tımar sistemine ait muamelat nişancının idaresindeki katipler sınıfı ile yürütülmekteydi. Devletin büyümesiyle birlikte XV.yy. başlarında defterdarlık ortaya çıkmış, Fatih döneminde de defterhane tesis edilmiştir. Defterhane ile ilgili bahisler Fatih kanunnamesinde geçmektedir. Böylelikle tımar işleri defterhane tarafından yürütülmeye başlanmıştır³³².

Kanuni döneminde bu müessese gelişme gösterdi. Mohaç, Viyana ve Alman seferlerine defterhane, defter emini ve yedi-sekiz katip ile katılmıştır. Bu dönemlerde defterhane 15 kişinin çalıştığı bir daire idi. 1531 yılında beylerbeylerinin tımar dağıtımında yetkilerinin azaltılmasıyla, defterhanede yapılan muamelatta artış oldu. Böylece defterhanenin önemi ve iş yükü arttı ve müessese büyüdü. Tahrirlerin büyük bir kısmı merkez bürokrasisinin katipleri tarafından yapıldı ve 1577 yılında defterhanedeki görevli sayısının 40'a ulaştığını görmekteyiz. Katipler zeamet, tımar tasarruf etmekte ya da ulufe almaktaydılar.

³³¹ Gökbilgin, age, s. 108-109

³³² Erhan Afyoncu; **Osmanlı Devlet Teşkilatında Defterhane-i Amire (XVI-XVIII. Yüzyıllar)**, YDT, İstanbul 1997, s. 1-5

Defter emini ismine kaynaklarda ilk olarak Fatih kanunnamesinde görmekteyiz. Müesses Kanuni döneminde klasik yapısına kavuşmuştur. Defter eminliği bürokraside başdefterdar ve nişancıdan sonra, reisülküttabtan önce gelmekteydi. Defterhane, divan kalemlerinden ve defterdarlıktan bağımsızdı. Alt bir kaleme de sahip değildir. Defter emini zamanla, nişancının bazı görevlerini üstlenmiştir. Defterhane, iş yükünün fazlalığı sebebiyle Osmanlı bürokrasisinin en fazla harç alan kalemlerinden biridir. 1568`de 6.5 aylık dönemde hazineye 243.597 akçe gelir kazandırılmıştır³³³. Defter emini, daha önce teslim edilen rüsumdan fazlasını hazineye verirse kendisine terakki verilirdi.

Defter emininin en önemli görevi defterhane görevlilerine (katip, şakirt) nezaret etmek ve muamelatın salimen devamını sağlamaktı. Bu hususta ona kalem kisedarı yardımcı olmaktadır. Ayn Ali Efendi 1602 yılında kaleme aldığı eserinde defter eminliği görevine geldiğinde defterhanenin durumunu şöyle tasvir eder : "Bu aciz ve kusur dolu olan ben, defter Hakani eminliğine memur olduğum zaman defterhaneyi çok karışık ve düzensiz buldum. Birine mahlul tımar verilmek icabetse, o kimse o tımara bir türlü sahip olamıyordu.Çünkü her tımar birkaç kişinin beratına aynı zamanda yazılmış olduğundan o mahlul tımar için hepsi hak idda ediyorlardı...Ben, defter hakani emini olduktan sonra yeni baştan defterleri tanzim ederek, şayet mahlulden bir kimseye tımar verilmişse beratını deftere kayıt eder ve ölenin ruznamçesine (günlük defter kaydı) de filan kimse öldüğü için tımarı falan verildi diye şerh verdiğimden, eski senetleri gösterip hak iddia edenlerin davalarını da böylece ortadan kaldırmış oldum" der³³⁴. Defterhaneye alınan görevliler çoğunlukla defter emininin arzıyla alınmaktaydı. Defterlerden suret alınması defter eminine yazılan buyruldu ile olurdu. Tahrir defterleri üzerinde gerekli tashihleri yapma yetkisi yoktur. Tashihlerin yapılması için defterleri nişancıya gönderirdi. Yapılacak işlem tashih değilde beratı hükümsüz bırakma, kayıt terki ise sadrazam buyruldu ile bu işlemi yapardı. Tezkireli tımarların resmini alıp, onları hazine-i amire`ye verirdi. Sefer esnasında farklı görevler verilebilirdi.

Defter eminleri dürüst, kitabet usullerine ve kanunlara vakıf kimseler arasından seçilmekteydiler. Sadrazamın arzıyla, padişah tarafından atanmaktaydılar. Emanet beratı olarak göreve başlardı. Tayin olduklarında hil`at giyerek arz odasında padişahın elini öpmekteydiler. XVI.yy.da defter eminleri çoğunlukla defterhane katipliğinden ve reisülküttaplıktan bu göreve gelmişlerdir. Bazıları da daha önce göreve vekillik yapanlar

³³³ Afyoncu, age, s. 5-10

³³⁴ Ayn Ali Efendi; **Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet Taksimatı, Toprak Dağıtımı ve Bunların Mali Güçleri**, Haz. Hadiye Tuncer, Gürsoy Kitabevi, Ankara 1964, s. 47

arasından seçilmiştir. Yaklaşık % 20'si reisülküttap kökenlidir. Birkaç kez aynı göreve gelen kişiler olmuştur. Defterdar kalemlerinden, eyalet defterliğinden, yeniçeri katipliğinden ve müteferrikalıktan bu göreve gelenler olmuştur. 7-8 yıl görevini ifa eden defter eminleri vardır.

Osmanlı bürokrasisindeki kalemler, kendi memurunu usta-çırak ilişkisi ile yetiştirmekteydi. Sekiz-on yaşlarındaki çocuklar kalemlere şakird (çırak) olarak alınır. Kalemlerde kitabet, inşa, yazı çeşitleri, hesap ve defter usullerini öğrenirlerdi. Yazı yazabilecek seviyeye gelen şakirde bir mahlas (rumuz) verilirdi. Şakirdler, kendi arzuhalleri ile ya da devlet adamlarının arzuhalleri ile göreve başlardı. Boş kadro bulunmadığı durumlarda kadrosuz çalışırlardı. 4-5 yıl kadrosuz çalışan şakirdler vardır. Defterhane şakirdleri kalem katipliğine ya da başka bir göreve tayin olabiliyorlardı. Kanuni devrinin ünlü defterdarı İskender Çelebi defterhane şakirdliğinden yetişmiştir³³⁵.

Kaynaklarda XVI.yy. başlarında bir defter emini şakirdi, yüzyıl ortalarında 3-4 defterhane şakirdi bulunduğu bahsedilmektedir. Şakirdler, kalemin getir-götür işlerini yaparlar, kıdemli şakirdler berat tezkiresi yazılması ve derkenar çıkarılması işleriyle görevlendirilirdi. XVI.yy. da defterhaneye alınan şakirdlerin % 26'sı defterhane personelinin çocukları, % 3.5'u da defter emini akrabasından, % 22 si de kadrosuz çalışanlar idi. % 15'i askeri zümreden, % 7.5'u taşra katiplerinden , % 15'i defterhane haricindeki devlet görevlilerinin çocuklarından, , % 7.5'u devlet adamlarının çocuklarından, % 3.5'u tekke mensublarından oluşmaktaydı³³⁶.

Katipler, defterlerden kayıt çıkarmak (derkenar) ve berat tezkirelerinin hazırlanması ile görevliydi. Berat tezkirelerini tımar ruznamçe defterlerine kayıt etmekle, arz sureti defterlerinin tutulması, derdest defterlerinin ve cebe defterlerinin suretlerinin hazırlanmasıyla diğer kalemlere verilecek ilmühaberlerin hazırlanmasıyla, defterhane defterlerinin suretlerinin çıkartılmasıyla sorumluydular. Katipler, seferlere katılarak tımar tevcihatıyla ilgili işleri yürütürlerdi. Ayrıca tahrir yapmada görev alırlardı. Özel görev kıyafetleri vardı. XVI.yy.da defterhanede görev yapan katiplerin yaklaşık yarısı şakirtlikten gelmektedir. Dolayısıyla, çoğu kalemin içersinden gelmektedir. Bazıları da yeteneklerinin yanısıra devlet görevlisi tanışıklığıyla katip oluyordu. Taşra katipliğinden gelenler ise % 8 oranında idi.

Katipler, defter emini ya da bir başka devlet görevlisinin arz sunması ya da şahsın müracaatıyla göreve gelmekteydiler. XVI.yy.da defter emini arzı % 38,

³³⁵ Afyoncu, age, s. 113-118

³³⁶ Afyoncu, age, s. 113, 116

beylerbeyi ya da vezir arzı % 13.5, sabık defter emini arzı % 10.5, tahrir emini arzı % 7, % 3.5 hanedan mensubu arzı, % 3.5 Kırım hanı arzı, % 3.5 şeyh arzı, % 7 diğer devlet görevlilerinin arzıyla göreve gelmişlerdir. Kendi arzuhaliyle tayin olanlar ise % 13.5 oranındadır.

Defterhane katipleri uzun yıllar görev yapmaktaydılar. XVI.yy.da katiplerden görev başında ölenler % 67, başka bir göreve tayin olunanlar % 18, başkası lehine görevden feragat edenler % 12, emekli olanlar ise % 3 oranındadır.

Katipler kalemde yapılan işler karşılında harç almaktaydılar. Bunlar kisedar tarafından biriktirilerek orta akçası olarak adlandırılırdı. Kalemin masrafları görüldükten sonra kalan para birkaç aya bir katiplere dağıtılırdı³³⁷. Tahrir ile görevli olan emin ve katiplerde ücret almaktaydılar. Kanunidönemindeki bir nişan-ı humayunda mevzu şöyle geçer: " Eskiden beri alışlageldiği üzere (tahrir yapanlar) kendi geçimleri için deftere yazdıkları her kişiden biri emine diğeri katibe gitmek üzere ikişer akçe almalıdırlar. ne kendileri ne de bu işin içinde olan başkaları her haneden alınması gereken akçenin dışında emrime muhalif hediye dahil hiç bir şey almamalıdırlar. Hatta benim emrime muhalif hiç bir şey yapılmamalı bir tek akçe dahi bir kişiden alınmamalıdır. Bu şekilde bilinmeli ve tüm emirlerim yerine getirilmelidir³³⁸."

DH katipleri isimleri yanında genelde isimlerine uygun ve kendilerini temsil edici rumuz kullanmaktaydılar.Ayn Ali, Lam Ali çelebi, Dal Mehmed Çelebi gibi. Bilhassa Kanuni devriyle beraber bürokrasini inkişaf etmesiyle katip sayısı arttığı gibi bürokratik iş yükü de oldukça fazlalaşmıştı.Katiplerin suistimallerinin önlenmesi, denetlenmesi ve kendi içlerinde oto kontrolün sağlanması için böyle bir uygulamaya ihtiyaç duyulmuştur. Bürokratik işlemlerin seyri, doğruluğu ve takibi yönüyle büyük önem arzlemektedir. Böylece aynı adlı katiplerde birbirinden kolayca ayırt edilmektedir. Bilhassa bu uygulama suistimale açık maliye ahkamı, mukataa kayıtları, tevcih ve nişan beratları ve hükümlerde uygulanmaktaydı. Bu uygulama muhtemelen XVI.ın ortalarında başlamıştır. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren tımar, zeamet tevcih, feragat, tahvil gibi hükümlerin yanında rumuzlar görülmektedir³³⁹.

2.Reisülküttab

Reisülküttap müessesesinden ilk defa Fatih kanunnamesinde bahsedilmektedir. Kanunnameye göre "ve çavuşbaşı ve reisülküttap, kapucular kethüdası, hizmetkardır.

³³⁷ Afyoncu, age, s. 109,112

³³⁸ Gy.Kaldy Nagy; "1540'Da Müsellem ve Yaya Ocaklarına Yazılma", Çev.Mehdi İlhan, **Şerafettin Turan Armağanı**, Elazığ 1996, s. 100

Divanda oturmazlar." Elli akçeli müderrisler reisülküttabın ve defter emininin üstündedir. Paye yönüyle defter emini yüksektir. Katipler arasında ise en yüksek dereceli olan reisülküttaptır. Kanunnamede reisülküttabın neferleri olarak reis katiplerinden söz edilmektedir. Onun altında sırasıyla yeniçeri katibi, ruznameci, sipahiler katibi, mukabeleci ve mukataacı, tezkireci ve reis katipleri bulunmaktadır. Reisülküttaplar nişancı ve defterdar olabilirlerdi³⁴⁰. XVI. yy.da reisülküttaplar çoğunlukla tezkirecilikten gelmişlerdir. Fatih kanunnamesinde reis katipleri ile defterhane katipleri ayrı belirtilmiştir. DH katiplerinin reis katipleri olarak nitelendirilmesi, reisülküttabın DH kalemlerinin şefi hilen gelmesini izah etmektedir.

Ancak müessesenin önemi XVI.yy.da artmaya başlamıştır. Bürokrasinin şefi olan nişancının kanunlaştırma hareketiyle iş yükünün artışıyla katiplik hizmetlerinin aksamadan yürümesi için bir görevliye ihtiyaç duyuldu. Böylece Kanuni döneminde reisülküttap merkez bürokrasisinin fiili şefi durumuna geldi³⁴¹. 1523-1524 tarihli bir inamat kaydında "Katiban-ı Tabi-i Tevkii" başlığıyla reisülküttapla birlikte 18 katip bulunmaktadır. 1537 tarihli bir cetvelde divan-ı ahkam katipleri 18, hazine-i amire katipleri 23 kişi olarak yazılmış ve 23 şakirdin varlığından da bahsedilmiştir. Ayrıca bu katiplere ilaveten 9 katip daha mevcuttur. 1553-1554 yıllarında ise cemaat-i divan-ı ali başlığında 16, cemaat-i katiban-ı ahkam başlığında da 5 kişi gösterilmiştir³⁴².

Merkez bürokrasisinin şefi nişancı olmakla birlikte bürokrasiyi yöneten nişancının emrinde çalışan reisülküttaptır. Nişancının en önemli yardımcısıdır. Bilinen ilk reisülküttap 1525 yılında katledilen Haydar Efendidir. Veziriazam İbrahim Paşa'nın ve Mısır'da bulunduğu sırada Vezir Ferhad Paşa'nın idamından sonra vukubulan yeniçeri isyanında padişahın yaptığı tahkikat neticesinde reisülküttap Haydar Efendi şiddetle cezalandırılmıştır.

XVI.yy.ın ortalarında başlayan kanunlaştırma hareketinde reisülküttap nişancının yükünü hafifletmiştir. DH'da verilen kararları uygulamaya hazırlayan kişidir ve namelerin tercüme ve tesviyesiyle görevlidir. Bu yönüyle yabancı devlet temsilcileri "Reis Efendi" ile çokca muhatap olmaşlardır. DH katiplerinin şefidir.

³³⁹ Feridun Emecen; " Ali'nin 'Ayn' ı: XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Bürokrasisinde Katib Rumuzları", **İÜTD**, , sa. 35, 1994, s. 131-137

³⁴⁰ Sevgi Gül Akyılmaz;age, s. 56-57

³⁴¹ Carter Findley; **Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform**, İz ayıncılık, İstanbul 1994, s. 46

³⁴² Recep Ahıskalı; **XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Reisülküttaplık Müessesesi**, YYLT, İstanbul 1992, s. 34-35

Kalem erbabı arasından yetişirler ve genellikle müslüman kökenli ailelerden gelmekteydiler³⁴³. İlimiyeden katiplik mesleğine fûnun-u kitabeti öğrenmek suretiyle geçilebilirdi³⁴⁴.

Hizmetleri karşılığında kendilerine tımar ve zeamet tevcih edilmekteydi. Çeşitli berat, tezkire ve hükümlerden hazinenin aldığı resimlerin birikmesi suretiyle oluşturulan gelirlerden (kalemiye) katipler ve reisleri kalem masrafları düşüldükten sonra faydalanmaktaydılar. Bu resimler reisülküttabın ve katiplerin gelirlerinin önemli bir bölümünü oluşturmaktaydılar³⁴⁵.

3. Tezkireci

Tezkireci, nişancının sekreteridir. Kanuni Döneminden sonra sayıları ikiye çıkmış ve büyük ve küçük olarak isimlendirilmişlerdir. DH.da önemli görevleri vardır. Görüşmeler esnasında vezirazamın yanında durup, konuşulan ve ele alınacak konuları ona söylerler. Katılmadıkları zaman ise aynı görevi reisülküttab yapar. Ayrıca teşrifatla ilgili görevleri de vardır.

4. Çavuşbaşı

DH'un en eski memurlarından olup, sorumluluğunda bulunan dergah- ali çavuşları ile divan toplantılarında adli ve teşrifatla ilgili mühim vazifeleri ifa etmekteydi. Çavuşbaşı, sayıları yüzü geçen çavuşların amiridir.

DH'daki statüsü hakkındaki önemli bilgileri Fatih kanunnamesinden öğrenmekteyiz. Buna göre derecesi altıbölük ağalarından sonra, kapıcılar kethüdasından önce gelmektedir. Reisülküttab ve kapıcılar kethüdası ile hizmetkar sınıfında olup divanda oturmamaktadır. Rütbe bakımında tezkireciden üstündür. DH.da ayakta hizmet eder. DH görüşmelerinde tezkireci daha ön plandadır. Bu yüzden onların saygınlıkları daha çoktur. Vezirazam`a bağlıdırlar.

Çavuşbaşılar, divan çavuşlarının kıdemlileri arasından seçilmektedir. Dergah-ı ali çavuşlarının emektarlarından, kanunlara vakıf ve vazifelerinde titiz kimseler bu göreve seçilmekteydi. Bu yüzyıl sonunda ise rikap ağaları arasından da tayin olunmuşlardır. Tayinleri padişah tarafından veziriazamın telhisi ile yapılırdı. Örneğin, 1534 yılında çavuşbaşılığa dergah-ı ali çavuşlarından Hasan Bey getirilmiştir. Terfi eden çavuşbaşılar ise mirahurluk, kapıcıbaşılık gibi görevlere tayin edilmekteydi.

³⁴³ Mumcu, age, s. 59-60

³⁴⁴ İnalçık, "Reisülküttap", s. 677

³⁴⁵ Ahıskalı, age, s. 69

Ayrıca sancak beyliğine kadar terfi edenler görülmüştür. 1549-1553 yılları arasında çavuşbaşılık yapan Şüca Ağa 1553`de Kefe sancak beyliğine getirilmiştir. Daha sonraki dönemlerde veziriazamlığa kadar çıkanlar olmuştur.

Ordu sefere çıktığında merkezdeki birçok görevli gibi sefere intikal eder ve yerine merkezde bir vekil kalırdı. Şehzade sancaklarında da çavuşbaşılar ve divan çavuşları bulunmaktaydı. Örneğin 1542-1543 yıllarında Manisa sancak beyi Şehzade Sultan Mehmed`in maiyyetinde çavuşbaşı Kurt Bey bulunmaktaydı. Şehzade Sultan Mustafa`nın çavuşbaşılığını ise Mustafa Ağa yapmaktaydı. Şehzadeler bazı önemli görevleri de onlara verebilmekteydiler. 1552-1561 yılları arasında Şehzade Selim`in çavuşbaşılığını yapan Ali Ağa, 1560 yılında İran`a elçi olarak gönderilerek Şehzade Beyazıd`ın teslimin istemişti. M Karaman beylerbeyine gönderilen hükümde on binden noksan tımarı olanlara çavuşluk tevcih eilmemesi bildirilmemektedir³⁴⁶.

Çavuşbaşının maiyyetinde, çavuşlar katibi, çavuşlar emini, haberci çavuş, duacı çavuş, klavuz çavuş, kisedar ve bölükbaşı gibi görevliler vardı. Çavuşlar katibi, İstanbul ve İstanbul dışında görevli olanların sicillerini ve hesaplarını tutmaktaydı. İstanbul subaşı gibi dolaylı yönden çavuşbaşıya bağlı makamlarda bulunmaktaydı.

Çavuşlar, ceza infazında, devlet yazışmalarının yerine ulaştırılmasında görevlidirler. DH görüşmelerinin düzenlenmesinde de kapıcılar kethüdası ile önemli görevleri vardır. Divan üyelerinin karşılanması, hazine ve defterdar mühürlerinin veziriazamdan alınarak açılması, defterlerin getirilmesi çavuşbaşının sorumluluğundadır. Fatih Kanunnamesinde " Divan`a her gün vüzeram ve kadıaskerlerim ve defterdarlarım geldikte çavuşbaşı ve kapucular kethüdası önlerine düşüp istikbal etsünler" denir³⁴⁷. Aynı şekilde görüşmeler sona erdiğinde uğurlama ve daireleri kapatma vazifeleri vardır. Veziriazamdan aldığı mühürle hazine ve defterhanedeki mührü açar ve görüşmeleri başlatır. Toplantı öncesinde tezkireci ile birlikte dava dilekçelerini tasnifleme ve davalıları huzura çıkarma ve uzaklaştırma görevleri vardır. Çavuşbaşı, divana gelen şikayetlerin arzuhallerini alıp sadrazamın huzuruna çıkarmakla görevlidir. Divanın tertib ve güvenlik içersinde çalışmasını gözetir. Aksi durumda faileri yakalayıp hapsederdi. Ayrıca ferman ya da buyruldu verilerek tutuklanması istenenleri de tutuklar, hapsederdi (nefy, kal`abend). Örneğin bir beylerbeyini görev yerine giderek tutuklar ve hapsederdi. İdam kararlarının icrasında da mühim görevi vardır. 18-27 Temmuz 1566 tarihinde Üngürüs seferi sırasında Budin

³⁴⁶ BOA, MD, nr. 3, 644

³⁴⁷ Murat Uluskan; **Divan-ı Humayun Çavuşbaşılığı**, YYLT, İstanbul 1998 , s. 61

beğlerbeyi Arslan Paşa'nın seferde gösterdiği tedbirsizlik üzerine kendisine katl fermanı verilen Burunsuz çavuşbaşı ve maiyyetindeki onbeş kişiden oluşan çavuş ve kapıcılar hükmü yerine getirmişlerdir. Yine aynı kişiden 1568-69 tarihinde küçük çavuş ismiyle Yemen'e gönderilerek Yemen Beylerbeyi Özdemiroğlu Osman Paşa'nın katli ve bazı kimselerin teftişi istenmiştir...

Çavuşbaşı, herhangi bir yerde zuhur eden kargaşa durumunda teftiş ve tahkik ile görevlendirilmekteydi. 29 Eylül 1524 tarihinde Mısır'da çıkan karışıklıklar üzerine veziriazam İbrahim Paşa beylerbeyi olarak gönderilmiştir. Maiyyetinde, Rumeli defterdarı İskender Çelebi, Ulufeciler ağası Hayreddin Aga, Çavuşbaşı Sofu oğlu Mehmed ile otuz çavuş, divan katibi Celalzade Mustafa Çelebi ile bazı hazine katipleri ve beşyüz yeniçeri memur edilmiştir³⁴⁸.

Çavuşbaşının önemli görevleri arasında elçi karşılama da vardır. Ordu seferde iken gelen elçilerin karşılanmasından çavuşbaşı sorumluydu. Kanuni Macar seferi sırasında 1532'de Niş'e yaklaşıldığında Ferdinand ve Alman imparatoru Şarklen'in elçilerini karşılayıp getirmek için çavuşbaşı gönderilmişti. Gelen elçiler çavuşbaşı tarafından ikamet edecekleri Çemberlitaştaki Elçi Hanına götürülmekteydiler. Görüşme olacağı vakit elçiler çavuşbaşı ve bir kısım çavuş tarafından divana götürülüyordu. Naima, tarihinde 1547 yılında Elkas Mirza'nın padişah tarafından kabulünü "...Güruh-ı çavuşan-ı sürüş u şan ağaları ile memur olup Elkas'ı Bab-ı humayuna getürdiler..." şeklinde anlatmaktadır³⁴⁹.

Sefere çıkılacağı vakit de çavuşbaşı ve çavuşlar görevlendirilmekteydiler. İstanbul'un asayişinden divan tarafından verilen kararların uygulanmasında etkiliydiler. Makam müjdeleme ve makam mührünün eski sahibinden alınarak yeni atanmış kişiye verilmesinde kapıcılar kethüdası ile görev alabilirlerdi. Veziriazam, vezir, beylerbeyi, şeyhülislam gibi görevlilerin atanması ve azillerinde bu görevlerini ifa ediyorlardı. Toplantı, tören gibi durumlarda davet görevini de yaparlardı. 17 Temmuz 1530 tarihinde Kanuni'nin oğullarının sünnet düğününde verilen ziyafete şeyhülislam çavuşbaşı tarafından çağırılmıştır.

Padişah ya da sadrazamın emirlerini istenilen yerlere ulaştırmakla görevlidir. 1552'de gerçekleşen Nahçıvan seferinde ordu içersinde Şehzade Mustafa lehine haberler çıkması üzerine Rüstem Paşa bu durumu padişaha bildirmeleri için çavuşbaşını ve sipahi ağasını görevlendirmiştir.

³⁴⁸ Uluskan; age, s. 37-39

³⁴⁹ Uluskan, age s. 45

5.Kapıcılar kethüdası

DH'da ayakta hizmet eden üst makamlardan birisidir. Genellikle enderun erkanından seçilirlerdi. DH üyelerini karşılama, kubbe altına götürme gibi teşrifati görevleri vardı. Ayrıca, divana katılan devlet erkaniyla padişah arasındaki muharebeyi yürütmek, vezirazamın padişaha gönderdiği telhisleri götürüp cevabını getirmek önemli görevleri arasındadır. padişah dışarı çıktığında halkın verdiği arzuhalleri toplardı. Veziriazam değişikliklerinde mührün eskisinden alınıp yeni vezirazama verilmesi kapıcılar kethüdası vasıtasıyla olurdu³⁵⁰.

6.Tercümanlar

Reisülküttabın buyruğu altında çalışır. DH'da davası olup Türkçe bilmeyenlerin ifadelerini çevirmek ve yabancı devletlerle ilgili olan münasebetleri yürütmek görevleri vardır. 1533 Avusturya anlaşması sonrası Ferdinand'a ve Şarklen'e yazılan mektuplar tercüman Yunus Bey tarafından götürüldü³⁵¹. Kanuni döneminde ait Polonya kralına yazılmış, İtalyanca mektuplar mevcuttur. DH'a gelen tüm yabancı dildeki belgeler bu görevliler tarafından çevrilmekteydi. Tercümanlar, yabancı diplomatları ziyaret eden tek Osmanlı memuruydu. Elçi kabullerinde hazır bulunurlardı. Tercümanlar genellikle gayrimlîm ya da devşirme kökenli idiler. Devlet ulaştığı güç itibariyle Kanuni döneminde muntazam bir tercüman kadrosuna ihtiyaç duymuştur. Osmanlı yönetici ve aydınları çoğunlukla Arapça ve Farsça biliyorlardı³⁵².

Arap şehirlerinden tercüman getirilmekteydi. 4 Ocak 1565 tarihili bir fermanla Halep'ten Mansur isimli bir çevirmen acil olarak İstanbul'a çağrılmıştır. 10.000 akçelik tımar tahsis edildi. Ancak Mansur, sıla özlemi bahanesiyle İstanbul'u terk etti.

Kanuni döneminde, tercümanlar çeşitli ünvanlarla, ordu ve sarayın farklı birimlerinde çalışmaktaydılar. Baştercümanlık müessesesi de mevcuttur. Bu durum divan tercümanları arasında bir örgütlenmenin olduğunu bize göstermektedir.

Yabancı diplomatlar genellikle diplomatlara kötü gözle bakmaktadırlar. Tercümanların kayırmacılık yaptıkları, bilgi sızdırdıkları, kasıtlı yanlış çevriler yaptıkları, işlerinde ehil olmadıkları....gibi hususlarda şikayetleri vardır. Bilhassa baş tercüman İbrahim Bey (1551-1571) hakkında böyle bir şikayet söz konusudur. Osmanlı yönetimi de zaman zaman devşirme divan tercümanlarına güvensiz olmuşlardır.

³⁵⁰ Ahıskalı, agm, s. 31

³⁵¹ Gökbilgin; KSS, s.69

³⁵² Sander, age, s. 98-99

Polonya kökenli Said adındaki bir devşirmeye Polonya-Litvanya ile Kuzey Karadeniz steplerindeki Osmanlı toprakları arasında sınır belirleme müzakerelerindeki tavrı sebebiyle vezirler, "sen bir müslümandan çok bir kafire benziyorsun" demişlerdir.

Divan tercümanlarının yanısıra taşra divan tercümanları da mevcuttur. Bunlar taşra yöneticilerinin emrinde çalışmaktaydılar. Sınır eyaletlerde ya da uluslararası ticaret merkezlerinin bulunduğu eyaletlerde yönetimle yabancılar arasında ki ilişkilerde görev almaktaydılar. Ayrıca halkın ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla görevlendirilen tercümanlar vardı. Bunlar mahkemelerde görevlendirilir, tercüme yaparlardı³⁵³.

7.Sadaret Kaymakamı

Veziriazamlar başkentte bulunmadıkları zamanlarda yerlerine "sadaret kaymakamı" nı bırakırlardı. Padişah merkezdeyse sadaret kaymakamı divanı toplardı. Ancak yetkileri sınırlıdır ve DH`un karar mekanizmasını yavaş ve temkinli işletirdi. Kadıaskerler divanda yoksa İstanbul kadısı yerlerine bakardı³⁵⁴.

Sadaret kaymakamı, veziriazamın olmadığı dönemlerde onun ikinci divanına başkanlık edemezdi. Bu yönüyle aslında padişahın ikinci vekili konumunu taşımaktadır. Sadaret kaymakamı Çarşamba ve Cuma divanlarını da toplardı.

d. Divan-ı Humayun Bürokrasisi

İslam siyasi teorisi kalemiyyeyi, seyfiye ve ilmiyyenin yanında idarenin direği olarak kabul etmiştir. Katip İbn al-mukaffa eserinde hükümdarların katiplere katiplerin hükümdarlara olduğundan daha muhtaç olduğundan bahsetmiştir. Kalkaşandi ise Subh al aşaf isimli eserinde sultanın üç hizmete ihtiyaç duyduğunu belirtir: Valilere ve memurlara gönderilen emirleri yazanlar, devletin gelir kaynağını toplamak ile yükümlü olanlar ve sosyal düzeni korumak için görevli olanlar. Katiplerde görüldüğü üzere bu sınıflama içindedir.

Osmanlı Devletikuruluşundan itibaren yazıcı bir katip sınıfına sahipti. Osmanlı devletinde katip sınıfı, katiban-ı ahkam-ı divan ve katiban-ı hazine-i amire olarak ikiye ayrılmıştır. Divan katipleri reisülkütab nezaretinde nişancıya, hazine-i amire katipleri

³⁵³ Gilles Veinstein; "Osmanlı Yönetimi ve Tercümanlar Sorunu", **Osmanlı Ansiklopedisi**, VI, s.256-261

³⁵⁴ Mumcu; age, s. 122-123

ise defterdara bağlıdır³⁵⁵. Divan katipleri kalemlerinde yaptıkları iş karşılığında "resm-i tezkere" ya da "resm-i defter" adı verilen ücret almaktaydılar³⁵⁶.

Kanuni dönemi bürokratik yapı olarak incelendiğinde bürokratik yapıda tam anlamıyla uzmanlaşma, farklılaşma gerçekleştirilmemiştir. Bürokratik kariyer de farklılaşmadan tek bir meslek çizgisi olarak varlığını sürdürmüştür. Ancak bu dönemde bu yapıda değişiklikler belirmeye başlamıştır. Defterdara bağlı kalemler ile divan kalemlerinde bir ayrışma olmuştur. DH kalemleri ilmiyye sınıfına daha yakındır. Defterdarlara bağlı olanlar ise kendi mesleki kariyer sistemlerini ve eğitimlerini ilmiyyeden ayırarak kalemiyye sınıfının alt yapısını hazırlamışlardır. XVI.yy.a bakıldığında seyfiye ve ilmiyyenin ön planda olduğu görülmektedir. Yönetici sınıfı bu iki grup oluşturmaktadır. Nişancılar dahil ve sahn müderrislerinde atanmaktaydı. Katiplik hizmetleri de ayrı bir formasyon olmaktan öte ilmiyyeye bağımlı durumdadır. Divan kalemlerine medrese kökenliler alınmıştır.

Kanuni devrinde DH`a bağlı kalemler devletin merkez bürokrasisinin en üst kademesini oluşturmaktaydılar. Kalemler nazari olarak nişancının fiilen ise reisülküttabın buyruğu altında çalışmaktaydılar. Ancak bu dönemde DH kalemlerini beylik, tahvil, rüus olarak ayırmak mümkün değildir³⁵⁷. Bu ayırım XVI.yy.dan sonra olmuştur. Ancak Kanuni dönemi kalemler arasındaki ayrışmanın başladığı dönem olarak değerlendirilebilir. Kalemler yeni yeni teşekkül ederek klasik yapısına kavuşmaya başlamışlardır³⁵⁸.

Kanuni döneminde ruus, DH`da kullanılan bir defterin ismidir. 27 haziran 1554 tarihli bir belgeden bunu anlıyoruz: " ...zikri olunan beş nefere ol vilayetlerde onor bin akçalık tımar buyurulup beratları yazıla, deyu tezkiresinin üzerinde vech-i meşruh üzere kayd olunup ruusa yazıldı" denmektedir. Bu defterde tevcihata ait kayıtlar, divan toplantılarında yazılı veya sözlü arzlara verilen cevaplar, ferman özetleri ve divan kararları, güne dair haberler ve bazı kısa notlar kaydedilmekteydi. Defterdar, beylerbeyi, sancakbeyi, müderris, çavuş, çavuşbaşı, dizdar, kethuda,asesbaşı vb.tayinlerin yanısıra ; zeamet ve tımar tevcihata, terakkiler, yeniçeri ocağından bölüğe çıkanlar, silahtar gibi zümrelere alınanların sıkça kayıt edildiği görülmektedir. Birkaç örnek verelim:

³⁵⁵ Sevgi Gül Akyılmaz, age, s. 30-31

³⁵⁶ Mustafa Akdağ; **Türkiye`nin İktisadi ve İctimai Tarihi II**, Cem yay., İstanbul 1995, s. 239

³⁵⁷ Kalemlerin ayrışması ve görev taksimatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.Tevfik Temelkuran; "Divan-ı Humayun Mühimme Kalemi", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, İÜEF yay.,Ekim 1975, s. 129-175 ; Mesude Çorbacıoğlu; "Osmanlı Devlet Teşkilatında Mevcut Kalemler ve Görevleri", **Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri**, İstanbul 1988, 71-84 ; Hammer; "XVIII.Asırda Osmanlı İmparatorluğunda Devlet Teşkilatı ve Bab-ı Ali", **İÜHFM**, c.VII, sa.1, 1941

16 Mart 1550 tarihli bir kayıt : " Defterdarlık, hazine-i amire defterdarı Hayreddin Beyin yerine şehremini İshak Çelebi`ye buyuruldu, Hayreddin Bey mutasarrıf olduğu tımarlar ile."

5 Mart 1550 tarihli bir kayıt: "Vezir Ahmed Paşa hazretlerinin kullarından İbrahim Leh kralının banlarından bir banın karındaşıdır, deyu kral inayet rica eder, deyu elçi ilam edüp istida-yi inayet etmeğin ibtidadan altı bin tımar buyuruldu"

17 Ocak 1559 tarihli bir kayıt:"Erzurum Beylerbeyisi mektup gönderip Malazgirt kalesin tamir eyleyen İmam-kulu Bey mezbur kalede kadimden kireç ile yapılmış cuma mescidi olup sakafı bir mikdar harap olup tamir eyleyüp cuma namazı kılınup icazet taleb eyledüğün arz etmeğin buyuruldu"

3 Mart 1550 tarihli bir kayıt: "Bugün Mısır huccacının müjdecisi geldi"

5 Mart 1550 tarihli bir kayıt: " bugün leh elçisi ziyafet olunup kaftan giyüp el öpdü"

Ruus defterlerinde mühimmelerin aksine çift sütun sistemi kullanılmaktadır. Kayıtlar günü gününe tutulmakta olup, bir kısmı DH esnasında bir kısmı da müteakibinde kayıt altına lanılmaktaydı.Defterler katipler tarafından tutulmaktaydı. Ancak bazen bizzat reisülküttap ya da onun telhiscisi tarafından yazılabildi³⁵⁹.

Vergi hesaplarının yazılı olduğu belgeler DH`dan ayrı bir birim değildi. Defterler, Kubbealtı `nın yanında bulunan Defterhane`de saklanırdı. Dolayısıyla bu evraklar doğrudan doğruya DH`un bürokratik örgütüne teslim edilmişti. Vergi kanunnameleri nişancı ve bürokratik kadro ile hazırlanır ve bunlara ait muamelat DH tarafından yürütülürdü. En basit vergiyle ilgili mevzu bile DH tarafından görüşülür ve buyruk yazılırdı³⁶⁰.

DH`dan çıkan her karar ferman olarak nitelendirilebilir. Name, hüküm, berat olsa da neticede padişahın buyruğudur. DH kalemlerinde evrağın hazırlanmasından sonra evrak reisülküttabın kontrolünden geçer ve veziriazama sunulurdu. Veziriazam uygun görürse nişancı tuğrasını çekerdi. DH`dan çıkan ferman, hükümler, nameler, beratlar divani yazıyla kaleme alınırdı.

1537 yılına ait bir cetvelde divan katiplerinin on birinin nişancıya, yedisinin defterdara bağlı çalıştıkları görülmektedir. 23 tanede hazine-yi amire katibi mevcuttur.

³⁵⁸ Recep Ahıskalı; age,, s. 28

³⁵⁹ Nejat Göyünç; XVI.Yüzyılda Ruus ve Önemi, İÜTD, .,sa.22, Mart 1967, s. 18-25

³⁶⁰ Mumcu; age, s. 112

Defterdarlık işleri de divan-ı humayun kalemlerinde görüşülmekteydi. Defterdar divanı 1654 yılından sonra bağımsızlaşmış ve defterdar kapısı oluşmuştur³⁶¹.

Defterdarlık ile nişancılığa bağlı katip zümreleri sık sık yer değiştirebilmiştir. Nişancıya bağlı olan reis katipleri terfi ederek hazine katibi, mukataacı ve muhasebeci olabilirlerdi. Bu makamlar arasında görülen sıkca yerdeğiştirmenin sebebi bu görevleri yapabilecek eleman sayısının sınırlı ve birbirinin yerini doldurabilen elemanlar olmasındandır. Bu bürokratik kadro çoğunlukla ulema kökenlidir.

Teşrifat Kalemi, XVI yy.ın ilk yarısında bir maliye bürosu olarak göreve başlamıştır. Sonra da merasimlerden sorumlu olan bir müessese haline gelmiştir. Teşrifat müessesesi ilk olarak 1535-36 yıllarında tesbit edilmektedir. Bu tarihteki teşrifatçı Hazine-i amire katiplerindendir. 1567-68 yıllarında ise teşrifatçı şikkı evvel defterdarına bağlıdır.³⁶²

Kanuni dönemi için DH'da ruznamçe kaleminden bahsetmek mümkündür. Bu kalmeye tutlan in`amat defterin bu fikre sahip oluyoruz. bu defterlere genellikle yılın belli aylarında düzenli bir şekilde yapılan, in`am, ihsan ve tasadduklar kaydedilmekteydi. Sefere çıkış, seferden dönüş, düğün, bazı kalelerin fetihleri, yabancı devlet elçilerinin gelişleri gibi hadiseler neticesinde in`amat yapılmaktaydı. Fakirlere, bazı tekke şeyhleriyle cami imamlarına, ihtida edenlere in`am ve ihsanda bulunulmaktaydı. Defter belli bir sisteme göre tutulmuş olup, her kayıttan önce in`amın ne vesileyle ve hangi tarihte yapıldığı bildirilmektedir. İhsanların miktarı akçe olarak belirtilmiştir. Elbise verildiğinde kumaşın cinsi belirtilmiştir³⁶³.

Klasik dönem Osmanlı kayıt ve arşiv sisteminin esas unsurunu defterler oluşturmaktadır. Defterler, yazışmaların kaydedildiği defterler ve müesseselerin bilgi ihtiyacına cevap veren defterler olmak üzere iki kısımda incelenebilir. Yazışmaların kaydedildiği defterler, Osmanlı devletinde eyaletler ve dış devletlerle yapılan bütün yazışmaları içeren mühimme, ahkam, şikayet, izn-isefine, name-i humayun, imtiyaz vs. defterlerdir. Bu defterler tutuldukları kaleme göre isim almakta ve kronolojik bir bütünlük taşımaktadır.

Müesseselerin bilgi ihtiyacını karşılamak üzere hazırlanan defterler kanunname, mukavelename, nizamât, tekaüd, ruus, tahrir gibi defterlerdir. Bu defterler kayıt bakımından birbirinden ayrılırsalar da işlevleri bakımından benzerlik taşırlar. Bu

³⁶¹ Sevgi Gül Akyılmaz, age, s. 66-67

³⁶² Filiz Çalışkan; **Osmanlı Devleti'nde Teşrifat Kalemi ve Teşrifatçılık**, YYLT, İstanbul 1989, s. 8

³⁶³ İsmail Erünsal; "Kanuni Sultan Süleyman Devrine Ait Bir İn`amat Defteri", **Osmanlı Araştırmaları**, IV, İstanbul 1984, s. 1-3

defterlerde tek tip evrak grubu kayıtlı olmayıp belge tarihlerinde kronolojik sıra gözetilmemektedir. Bu defterler taşra ve merkez yazışmalarında ve devletler arası münasebetlerde başvuru kaynağıdır. Bu dönem belgeleri taşıdığı özellikler bakımından meydana getirildiği kalemi temsil eder. Belgeler üzerindeki muamelat kayıtları, sıralanışı, tarihleri, kullanılan kağıt tipi...belgenin oluştuğu kalem hakkında bize bilgi verir. Evrak muhafazasından sorumlu katipler, evrak istenildiğinde evrağı torbalardan çıkarıp makbuz karşılığında ilgili daireye vermekteydiler³⁶⁴.Divan kayıtları ile ilgili ihtisaslaşma Kanunidevrinde ortaya çıkmıştır.örneğin divandan çıkan karalar, arzlar ile ilgili çıkan hükümlerin suretlerinin ayrı bir defter haline gelişi bu dönemdedir³⁶⁵.

Devletin merkezinde kuvvetli ve süratli işleyen bir bürokrasi sistemi mevcuttur. Düzenli arşivciliğin bulunmuş olması bu hızı olumlu etkilemiştir. Osmanlı Devleti`nde arşivler XVI.yy.da gelişmiş ve evrak yoğunluğu artmıştır. Arşiv olarak DH, Defterhane..gibi merkezi devlet kurumları ve özel yapılmış mahzenler kullanılmıştır. Taşrada da küçük çaplı arşivler oluşturulmuştur.

Devlet, arşiv malzemesinin korunması, devlet sırlarının saklanması, çalınmaması, kayıtların tahrip edilmemesi gibi hususlarda ciddi önlemler almıştır. Teşebbüste bulunanlar ise ağır şekilde cezalandırılmışlardır. Hazine ve defterhanenin açılmasında gösterilen titizlik, evraklar üzerinde sadece nişancının düzeltme yapabilmesi buna örnek olarak gösterilebilir.

Osmanlı Devletin`de ait külliyyatlı arşiv malzemesine sahipsek de devletin kuruluşundan Kanuni dönemine kadar fazla bir evrak intikal etmemiştir. Bunda bu dönemlerde bürokrasinin tam oturmaması, savaşlar, yangınlar, saltnat kavgaları...gibi sebebler gösterilebilir. Ancak Kanuni dönemiyle birlikte devletin eriştiği olgunlukla arşivcilik alanında titiz davranılmıştır³⁶⁶.

Avusturya Devlet arşivinde, Kanunidönemine ait 172 Türkçe belge bulunmaktadır.Belgelerden biri V.karl`a, 28`i Ferdinand`a, 7`si II.Maximilien`e ait olup, 26 tanesi sultanın kendi el yazısı ya da suretidir. !36`sı ise sultanın prenlere, sancakbeylerine, hekimlere, Osmanlı memurlarının Viyana sarayındaki askeri komutanlara ve diğer şahıslara yazdıklarıdır.Belgeler tür itibariyle, nişan, hükümname,

³⁶⁴ Bilgin Aydın; **Osmanlı Yenileşmesi Döneminde Bab-ı Meşihatın Bürokratik Yapısı ve Evrak İdaresi**, YYLT, İstanbul 1996, s. 1-2

³⁶⁵ İlhan Şahin-Feridun Emecen, **II.Bayezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkam Defteri**, TDAV yay., İstanbul 1994, s. XV-XVI

³⁶⁶ Rıfat Günalan; **Osmanlı Bürokrasisinde İradeler ve İradelerin Form Özellikleri**, İstanbul 1997, s. 9,13

fetihname ve ahdnamedir³⁶⁷. Bu arşivin yanısıra Venedik Devlet arşivi de Kanuni dönemi belgeleri açısından önem taşımaktadır³⁶⁸.

Sefer zamanlarında DH bürokrasisinin ve mali bürokrasisinin bir çok bürokratu savaş için gerekli evrakı hazırlayabilmek için orduya refakat etmekteydiler. Giden memurların yerine ise vekiller tayin edilmekteydi³⁶⁹.

Kanuni döneminde devlet görevine başlayan Gelibolulu Mustafa Ali, "yazıcılara, bilgisizlerin karışmasındaki kötülüğü anlatır" isimli başlıkta bürokratik kadrodakilere şöyle bir eleştiri getirmektedir:

" 'Yerine göre söz' nüktesi her zamanın da kendisine göre adamları ve her adama göre de yerler vardır dedikleri doğrudur. Buna aykırı düşüncelerin çekisi ve üzüntüsü iki kattır. Bunlardan biri, bilginler takımının mansıplarına bilgisizler bölüğünün karışmasındaki ters durumdur. Nitekim, yazıcılar takımına bilgisizlikte alem, köle kısmının kaba-sabaları denilen hizmetlilerin istekli olup bunları elde etmeye kalkışmaları, uğursuz bir alış-veriştir. Şimdi zamanımızda içeriden-çıkma bilgisizler ve akılsızlar, demek istiyorum ki ehremen denilen soğuk-edalı kişiler, kölemen sırasına giren nice değersizler, divan katipleri bölüğüne karışmışlardır. Muhasipler bölüğüne de girişip yerini doldurmeyen başka kimselerle arkalaşmışlardır. Demek istiyorum ki yazı yazmasını bilenler efendi ünvanıyla anılırken köle takımından gelip ortaya çıkanlar 'filan bey' adıyla ün almışlardır. Bu yoldan okumak, yazmak defteri dürülmüştür. Ehremenlerin para gücüyle, melek-huyllu kimselerin güçlü yumrukları büzülmüştür³⁷⁰." der.

B.Mali Bürokrasi

Defterdar, mali işlerle ilgili bürolar topluluğu olan Bab-ı Defterinin amiridir. Bab-ı Defterinin görevi hazinenin gelir ve giderlerini tutmak ve mali konulara ilişkin yazışmaları yürütmektir. Kalemlere ayrılmış olup, her kalemin başında bir efendi, bunun bir kademe altında hace, onların emrinde halife, ketebe ve şakirdler görev yapmaktaydılar³⁷¹.

³⁶⁷ Abdurrahman Güzel; "Kanuni Sultan Süleyman Han'ın Avusturya Devlet Arşivi'nde Bulunan Mektuplarından Bazılarının Muhteviyatı Hakkında", **TTKB**,XI. Ankara 1994, s. 999-1003

³⁶⁸ Mahmut Şakiroğlu; "Venedik Devlet Arşivi'nde Kanuni Sultan Süleyman Dönemine Ait Yeni Belgeler", **IX. TTK Bildirileri**, Ankara 1988, s.875; Tayyib Gökbilgin; "Kanuni Sultan Süleyman Devrine Ait Bosna ve Hersek İle İlgili venedik Arşivindeki Türkçe Belgeler Hakkında", **İÜTD**, sa.XXXII, Mart 1979, s. 319

³⁶⁹ Norman Itzkowitz; **Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek**, Çev. İsmet Özel, Şule yay., Ankara 1997, s.90

³⁷⁰ Gelibolulu Mustafa Ali; **Mevaidü'n Nefais fi Kavaidi'l Mecalis**, Haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1978, s.52-53

³⁷¹Yavuz Cezar; "Osmanlı Devleti'nin Mali Bürokrasisine Giriş XVIII.Yüzyılda Bab-ı Defterdari", **Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi**, sa. 4, Nisan 1993, s. 130

Defterlikta başlıca dört büro mevcuttu. Bunlar, ruzname kalemi, günlük gelir ve giderleri karşılama ve yılda bir ya da iki defa "hulasa-i icmal yapma; muhasebe kalemi, para kabul ve harcama kayıtlarını tutma; mukabele kalemi, piyade, süvari, iç oğlanları, kapıcılar...gibi görevlilerinin bordrolarını tutma; mevkufat kalemi de vakıftan hazineye ait olan fazla gelirleri toplama görevleri vardı³⁷². Kalemleri doğrudan doğruya şıkk-ı evvel defterdarlığına bağlı olanlar, hazine-i amireye bağlı kalemler, anadolu defterdarlığına bağlı kalemler ve şıkk-ı sani defterdarına bağlı kalemler olarak dört grup altında inceleme de mümkündür³⁷³.

Kanuni döneminde devlet gelirinin başlıcası öşür geliri idi. Bu gelir has, zeamet ve tımar şeklinde vezirlere, ümeraya verilmekteydi. Eyaletler tımarlı sipahiye, vakıf olarak sosyal ve kültürel hizmetlere, yurtluk ve ocaklık olarak sınır muhafızlarına tahsis edilmişti. Devlet böylelikle üst düzey bürokratlara, kumandanlara ve taşra teşkilatı mensuplarına merkezi yerine yerinden ödeme yapmaktaydı ve sayısı 140.000'i bulan askeri kuvvete sahip oluyordu³⁷⁴.

Kanuni döneminde göreve gelen 15 defterdardan dördü ilmiyeye ilişkilidir. Diğerleri maliye hizmetinden gelmekteydiler. İlmiyeden gelenler de mali konularda yetkindiler³⁷⁵. Kanuni döneminde başdefterdar başka Anadolu ve Rumeli Defterdarı da vazifeli idi. Ayrıca Arap ve Acem defterdarı daha vardı. Rüstem Paşa'nın birinci sadaretinde Selanik kadısı iken Bayram Çelebi'nin Arap ve Acem defterdarlığına tayin edildiğini bilmekteyiz³⁷⁶. Macaristan'ın fethiyle bir dördüncü defterdarlık bölgesi oluşturuldu. İlk defterdarı da Halil Bey'dir³⁷⁷.

1567-1568 tarihlerinde şıkk-evvel, Anadolu ve şıkk-ı sani defterdarlarına bağlı katiplerin sayısı toplam otuzdur. Teşrifatçı, şıkk-ı evvel defterdarına bağlı olanlar arasındadır.

DH günlerinde "divan haceleri" denilen mali kalem şefleri, halife ve şakirdleri ile beraber defterdarın oturduğu yerin arka tarafında kalan kubbe altında otururlardı. Bitişik kubbe altında da sandıklar içinde kaleme ait defterler bulunurdu. Divan günlerinde hazine ve arazi meselelerine dair defterlerin bulunduğu Defterhane ile Maliye Defterhanesi açılarak gerekli kayıtlar çıkarılırdı. Divan sona erdiğinde

³⁷²İcen Börtücene-Tevfik Çavdar-Nabi Dinçer; **Türk Bürokrasisinin Ekonomik-Toplumsal Yapı İçindeki Yeri ve Rolü**, Ankara 1975, s.28

³⁷³Necati Gültepe; "Osmanlılarda Bürokrasi: Merkezin Yönetimi", **Osmanlı Ansiklopedisi**, VI, s.216

³⁷⁴Gökbilgin;age, s. 117

³⁷⁵Cornell Fleischer, **Tarihçi Mustafa Ali Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati**, Çev. Ayla Ortaç, , Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul 1996, s. 226

³⁷⁶Gökbilgin;age, s. 109

vezirazam mührü humayunu çavuşbaşıya vererek iki defterhaneyi de mühürlettirirdi. Eski defterler hazine-i amireye kaldırılırdı³⁷⁸.

Kanuni devri Osmanlı Devleti için halk ve devtin en zengin olduğu dönemdi. Bu dönemde 43 merkezde darphane vardı. Bunlar arasında Amasya, Amid, Ankara, Belgrad, Tebriz ve Üsküp'ü sayabiliriz. Sokullu'nun veziriazamlığı sırasında ülkedeki mali durum bozulmaya başladı. Kanuni'nin son yıllarında masraflar varidatı geçmişti. Varidat 183.088.000 akçe, masraflar ise 189.657.000 akçe idi. Sigetvar seferi için, sarayda bulunan kap kacaklar darphaneye gönderilerek sikke bastırılmıştı³⁷⁹.

Kanuni döneminde, başbakikulu dairesi mevcut değildir. Bu daire XVII.yy. başlarında teşekkül etmiştir. Ancak bu kalemin görevini gören bir memur vardır. Mühimme defterlerinde göre bakaya teftişi yapan çavuşlara "baki çavuşları" denilmektedir. Bunlar merkezdeki ya da taşradaki defterdarlara bağlı olarak vazife yapmaktaydılar³⁸⁰.

Kanuni döneminden itibaren, her mahalde nüfuz sahibi kimseler arasından "taşra ayanları" vergi tahsili ile görevlendirilmiştir. Mahalli vergileri tahsil ederler, mali işlerle meşgul olurlardı. Bu kişiler gün geçtikçe önem kazanmışlardır³⁸¹.

Kanuni dönemi defterdarlarından İskender Çelebi'nin idam edildiğini görmekteyiz. İrakeyn seferinde veziriazam İbrahim Paşa ile baş defterdar İskender Çelebi arasında muhasemet olmuş ve veziriazam defterdarı azlettirmiştir. Padişah Bağdat'ta bulunduğu sırada bir divan toplantısında henüz vezir Ayas ve Kasım Paşalar divana gelmeden İskender Çelebi hakkında idam kararı çıkarıldı. Malları, köleleri havass-ı humayuna alındı.

Diğer önemli bir defterdar Eğri Abdi Çelebi namıyla bilinen Mehmed Çelebi'dir. İki defa defterdar ve nişancı olarak atanmıştır. Kitabetteki hüneri ile, kanunnamelerin tedvininde Celalzadeye yardımcı olmuştur. Bir diğer defterdar da Nevbaharzade'dir. Nevbaharzade kıdem olarak Celalzade'nin önüne geçmek istememesiyle padişahın teveccühünü kazanmıştır³⁸².

C.Askeri Bürokrasi

³⁷⁷ Joseph Von Hammer; **Osmanlı Devleti Tarihi**, VI, Üçdal Neşriyat, İstanbul, s. 1783

³⁷⁸ Çalışkan, age, s. 12

³⁷⁹ İbrahim Artuk; **Kanuni Sultan Süleyman Adına Basılan Sikkeler**, TTK, Ankara 1972, s. XI-XVI

³⁸⁰ Feridun Emecen; "Başbakikulu Defterlerine Dair", **Osmanlı-Türk Diplomatığı Semineri**, İstanbul 1985, s. 165

³⁸¹ Recai Okandan; **Amme Hukukumuzun Ana Hatları**, Birinci Kitap, İÜHF yay., İstanbul 1977, s.42

³⁸² Hammer, age, 1784

Kanuni dönemi Osmanlı ordusu teşkilat ve işlev yönüyle çağdaş devletlerin üstündedir. Kanuni dönemini inceleyen Hauser ordu hakkında: "...Bu ordu savaş ve yalnız savaş için yaşıyordu. Savaştan başka hiçbir şey düşünmüyordu. Son derece cesurdu. Çok iyi şekilde silahlanmıştı. Muntazam maaş alıyor ve çok iyi besleniyordu. Disiplini, Avrupa ordularında tasavvur edilemeyecek derecedeydi. Sultan Süleyman 30.000 askeriyle Rodos'a girdiği zaman, bütün müşahitlerin birleştiği üzere, adada askerlerin ayak seslerinden başka tek bir ses, tek bir söz duyulmuyordu. Böyle bir disiplini...Kudretli bir topçunun desteklediği Türk ordusu, bir tek emirle, tek vücut ve iyi kurulmuş bir makine halinde harekete geçiyordu..." der. Tarihçi Hammer de, Osmanlı topçusunun Avrupa'nın diğer ülkelerine göre daha üstün olduğunu belirtir. Diğer bir batılı tarihçi ise askeri bürokrasi hakkında: " Her asker, komutanının kendisinden önce yığınak yerinde bulunacağından emindi ve ona göre davranırdı. Bu şekilde en kısa zaman içinde, sultanın emrinde çok tecrübeli, iyi silahlandırılmış, iyi atlandırılmış, iyi komuta edilen, hem sayı bakımından hem de kalite bakımından üstün bir ordu hazır ve kullanılmasını çok iyi bilen ellerdeydi..." der³⁸³.

a. Kapıkulu Ordusu

Osmanlı merkez ordusunu kapıkulu ordusu oluşturmaktadır. Merkez kuvvetlerini, yeniçeriler, cebeciler, topçular, top arabacıları, humbaracı ocağı ve altı bölük halkı oluşturmaktaydılar.

Kapıkullarının da en kalabalık grubunu yeniçeriler oluşturmaktaydılar. Yeniçeriler, merkezde padişahın hakimiyetinin gücünü oluşturmaktaydılar. Devşirme kökenli olan yeniçeriler, kul sistem, içersinde yetiştirilerek hükümdarın sadık bendeleri yapılmışlardır. I.Murat döneminde 1000 kişilik birlik olarak kurulan yeniçerilerin sayısı Kanuni döneminde 12.000-14.000' yükselmiştir. Yeniçeriler bilhassa XVI.yy. sonundan itibaren siyasi olaylarda etkinliklerini artırmışlardır. Veziriazam İbrahim Paşa'nın ve Mısır'da bulunduğu sırada Vezir Ferhad Paşa'nın idamından sonra padişah Edirne'den İstanbul'a geri dönerken yeniçeriler isyan ettiler. Yeniçeriler "veziriazamsız divan olmaz, olduğu takdirde asker zabt olunmaz" diyerek sadaret mührünün başka birine verilmesi arzusunda olduklarını gösterdiler. Yeniçeriler bazı evleri ve İbrahim Paşa sarayını bastılar. Kanuni bu hadiseyi derinden inceleyerek suçluları cezalandırmıştır. Görüldüğü üzere yönetim üzerinde yeniçerilerin baskı oluşturmaya çalıştığı dikkat çekmektedir. Kanuni'nin otoritesi ile isyan bertaraf edilmiştir. Canberd gazali isyanında

³⁸³ Cemalettin Taşkıran; "Yükselme Döneminde Osmanlı Ordusu", **Yeni Türkiye Dergisi**, Osmanlı Özel Sayısı I, 2000, s. 585-587

silahdar ve sipahi bölükleri, 4000 yeniçeri ve 200 top arabası ile Anadolu, Rum ve Karaman beylerbeyleri kuvvetleri bu işle vazifelendirilmiştir.

Kanuni döneminde, şehzadeler arasındaki taht kavgasının doğurduğu iç savaş ortamı kapıkulu ocaklarına da yansımıştır. Bazı ocak mensupları ulufelerini alıp firar etmişler ve kargaşa çıkaran gruplara katılmışlardır. Bunun üzerine, Vezir Mehmed paşa'ya bu kulların yakalanıp cezalandırılmaları ya da ömür boyu küreğe koşulmaları emri verilmiştir. Ayrıca, kanun, halkı bozguncu grupların baskılarından kurtarmak için yasakçı ya da korucu adıyla Anadolu'nun pekçok yerine yeniçeri postaları yerleştirmiştir. Kalelerde korucuyucu görevinde bulunan yeniçeri sayısı da artırılmıştır. Bazı şehirlere yeni muhafızlar gönderilmiştir. Ancak bu uygulama yeniçeri ocağını olumsuz etkilemiştir. Yeniçeriler, yasaklıktan istifade ederek taşra güvenliğinde ki rollerini artırmışlar ve buralarda çift sahibi olmuşlardır³⁸⁴.

Yeniçeri ocağı komutanına yeniçeri ağası denirdi. Doğrudan padişaha bağlı olması sebebiyle arza ilk giren o olurdu. Yeniçeri katibi ise, yeniçerilerin tayin ve terfilerinde sorumlu idi. Sekbanbaşı yeniçeri ağasından sonra ocağın en büyük amiriydi. Mertebe yönünden Sekbanbaşını, kul kethüdası takip ederdi. Kul kethüdasını ise, zağarcıbaşı, segsuncubaşı, turnacıbaşı, haseki ağalar ve baş çavuş...gibi görevliler takip etmekteydi. 1560 yılından sonra İstanbul dışında, sancaklarda yeniçeri garnizonları kuruldu. Böylece kapıkulu ordusunun nüfuzu Anadolu'ya yayıldı.

Savaş gereçlerini taşıyan cebeci ocağının komutanı cebecibaşısıdır³⁸⁵. Cebeci başının altında dört kethüda, cebeciler baş çavuşu, katip, orta ve bölük komutanları vardı. Topçu ocağının komutanına topçubaşı³⁸⁶ denirdi. Topçu başı, İstanbul'da Tophane ve Beyoğlu semtlerinin aşayışinden sorumluydu. Topçubaşının altında dökümcübaşı, kethüda ve çavuş bulunmaktaydı. Top Arabacılarının komutanına, top arabacıbaşısı denirdi. Bunun altında kethüda, başçavuş, kethüdayeri, ocak katibi ve bölük zabitleri vardı. Humbaracı ocağına ise, humbaracıbaşı, lağımcı ocağına da lağımcı ocağı başı amirlik etmekteydi³⁸⁷.

Kapıkulu ordusunun en itibarlı bölümü ise süvari olan altı bölük halkıdır. Mevkii ve maaş olarak yeniçerilerden üstündürler. Şu sınıflara ayrılmışlardır: Sipah, silahtar, sağ ulufeciler, sol ulufeciler, sağ garipler, sol garipler. Seferlerde padişahın yanında

³⁸⁴ Şerafettin Turan; **Kanuni Süleyman Dönemi Taht Kavgaları**, Bilgi yayınevi, İstanbul 1997, s.150-152

³⁸⁵ BOA,MD,nr.5,1670

³⁸⁶ BOA,MD,nr.5,1671,1891-1892

bulunarak, onun tuğ ve silahlarının taşıyarak güvenliğini sağlardı. Otağ-ı humayunun, hazinenin ve devlet adamlarının güvenliğinden sorumluydular³⁸⁸. Kanuni ilk başa geçtiği dönemde bazı silahdarların zorbalıkları üzerine onları şiddetle cezalandırmıştır.

b.Donanma

Kanuni döneminde Osmanlı donanması en güçlü dönemini yaşamıştır. Bu dönemde Hint okyanusunda Portekizle mücadele edilmiş, Türk denizcileri Tayland ve Malezya'ya kadar gitmişlerdir. Akdeniz kısmen, Karadeniz ve Kızıldeniz tamamen bir Türk gölü haline gelmiştir.

Donanma yönetim kadrosu, Donanma ricali ve tersane-i amire ricali olarak ikiye ayrılmaktaydı. Bütün Osmanlı donanmasının ve tersanenin askeri ve mülki yöneticisi kaptan paşa idi. kaptan paşa vezir olduğunda DH'a katılabilirdi. Kaptan paşa, sorumluluğundaki eyaletinin yönetiminin yanısıra donanma inşaatından sorumlu idi.

Tersane kethüdası, kaptan paşadan sonra tersanenin ikinci hakimidir. Tersane ricalinin önde gelenleri ise, tersane emini ve maiyyetindeki görevlilerden oluşur. Bunlar, katip, ruznamçeci, mahzen eminleri, liman katibi, zindan katibi, defter emini ve defter kethüdasıdır.

Tersane-i Amire Kanuni döneminde geliştirilmiş ve 200 göze çıkarılmıştır. Barboros Hayreddin Paşa ve halefleri zamanında Osmanlı donanmasının merkez üssü olarak görev yapmıştır. Muhasebe defterlerine göre İstanbul tersanesinde 1527-1531 yıllarında her sene gemi inşası devam etmiş ve tersanede 84-89 kişi çalışmaktaydı. En fazla gemi 1530 yılında inşa edilmiştir (24 kadirge). Bu dönemde ayrıca, Gelibolu, Sinop, izmit, Süveyş, Birecik, Basra, Rusçuk, Samsun ve Kefken'de tersane bulunmaktaydı.³⁸⁹

D.Adli Bürokrasi

a.Kadıaskerler

Kadıaskerlik, Osmanlı hukuk ve yargı teşkilatının başkanıdır. Kadıaskerler divan üyesi olup divanda görüşülen hukuki konularda söz sahibiydiler. Divan günlerinde müzakerelere katılırlar, adli konularda fikirlerini beyan ederlerdi. Kadıaskerler Divan-ı Humayun'da temyiz mahkemesi görevinde bulunur, yanlış karar veren kadıların

³⁸⁷ Abdülkadir Özcan; "Osmanlı Askeri Teşkilatı", **Yeni Türkiye Dergisi**, Osmanlı Özel Sayısı I, 2000, s. 576-578

³⁸⁸ Abdülkadir Özcan; "Altı Bölük", **DİA**, II, s. 531

³⁸⁹ İdris Bostan; "XVI-XVII.Yüzyıllarda Osmanlı Tersaneleri ve Gemi İnşa Teknolojisi", **Yeni Türkiye Dergisi**, Osmanlı Özel Sayısı I, 2000, s. 621-629

hükümlerini incelerlerdi. Divanda sünni görüşü zedeleyenler, ilmiye sınıfı mensupları, ulema dışındaki askeri sınıfın yargılamaları yapılmaktaydı³⁹⁰. Divan`da davalara Rumeli kadıaskeri bakar, işler yoğun olduğunda sadrazamın izniyle Anadolu kadıaskeri de katılırdı. Müzakere edilen meselelerin şer`i sorumluluğu kadıaskere aitti. Şeyhülislam divanda bulunmadığı için dini konulardan da kadıaskerler mesuldü. Divanda, ataması yapılacak müderris ve kadılarla ilgili görüşlerini ve kararlarını bildirirdi

Rumeli kadıaskeri devletin Avrupa toprakları üzerinde , Anadolu kadıaskeri ise Asya ve Avrupa topraklarından sorumluydu. Gayrimüslimlerle ilgili davalara ise Rumeli kadıaskeri bakmaktaydı. Mısır kadılıklarından Anadolu Kadıaskeri sorumluydu. İki kadıasker her üç ayda bir tevcihat divanı toplarlar ve kadı tayinleri burada belirlenirdi³⁹¹.

Kadıaskerler sorumluluğunda bulunan görevlilerin teftişinde ve şikayet durumlarında azillerinde de önemli role sahiptiler. Kadıaskerler aynı zamanda Osmanlı devletinin en büyük kadısı oldukları için bizzat padişah ile ilgili resmi işlerden ve davalardan da sorumlu idiler.

Kanuni devrinin sonuna kadar, bütün müderris ve kadıların tayininde sorumlu iken, 1574`ten sonra şeyhülislamlığın mevkiye yükselmesinden dolayı yetkileri sınırlandı. Bu tarihten sonra kadıaskerler, bölgelerinde bulunan kaza kadılarını, askeri kassamları, alt rütbeli müderrisleri (20-40 akçe yevmiyeli) tayin edebiliyorlardı. Tayinler kadıasker buyrukları ile yapılmaktaydı. Mahiyetlerindeki kadılardan ikisi, kadıasker divanında danışman olurlardı³⁹².

Kadı ve müderrislerin sadece tayinleri değil nakil, terakki, azil gibi tüm özlük işleri kadıaskerler tarafından takip edilmekteydi. Kadıaskerlerin tayin defterlerine akdiye adı verilmektedir. Kadı adayları matlab, tarik veya ruznamçe-i humayun adı verilen defterlere kaydedilirlerdi. Padişah arzına girdiklerinde bu defterden tayin edilenleri okurlar ve tayinlerin kabulünü beklerlerdi. Mülazemet halindeki müderrislerde zabt-ı mülazemet adlı defterlere kaydolunurlardı³⁹³.

b.Şeyhülislam

Şeyhülislam ilmiyenin reisi olmakla beraber, yargı teşkilatında da mühim bir mevkiye sahiptir. Kadılar, şer`i hüküm esaslarında müftünün görüşlerine ihtiyaç

³⁹⁰ İpşirli; agm, s.687-691

³⁹¹ Yılmaz Öztuna ; age, s.68

³⁹² Feda Şamil Arık; agm, s.10

³⁹³ İ.Hakkı Uzunçarşılı; **Merkez**, s.233-234

duymaktadırlar. Ayrıca yüksek kadılıkların atamasını da şeyhülislamlar yapmaktadırlar³⁹⁴.

Kanuni döneminde vukubulan Molla Kabiz hadisesi kadıaskerin mevkiini tayin bakımından önemlidir. Molla Kabiz İran'dan gelen bir fasıktı. Hz. İsa'yı Hz. Muhammed'in üstünde tutmakta ve bazı ayetleri, hadisleri bu çerçevede tefsir etmekteydi. Bu konu hakkında kendisi iddiasını isbat etmek için divana çağrıldı. Divanı humayun veziriazam başkanlığında toplandı ve iddiasını açıkladı. Münazarayı padişah kafes arkasından dinlemekteydi. Rumeli kadıaskeri Fenarizade ile Anadolu kadıaskeri Kadri Efendi onu ikna edemediler. Bunun üzerine veziriazam: "Bu adamın hatası ne ise, onu kendisine bildirmek ve mevcut olan şüphelerini anlayıp halletmek ve ancak bundan sonra katline hükmetmek lazımdır" dedi. Kanuni ise : "Bir mühlid divanımıza gelir hazret-i peygamberümüzün itila-i şanına nakz veren hezeyana cüret kılur ve zu'm-ı fasidince delail ve nusus dahi nakleder ve mülzem olmadan çıkar gider; buna bais nedir" der. Veziriazam iki kadıaskerin bilgisizliğinden yakınarak ertesi günü davayı divanda Müfti Kemal Paşazade ile İstanbul kadısı Sa'di Çelebi huzurunda gördürür. İkna edici delillerle Kemal paşazade Molla'yı susturmuş,kadı ise katli hükmünü vermiştir. Davasından dönmediği için katledilmiştir. Bu kişi hakkında tafsilatlı bilgi yoktur³⁹⁵. Bu hadise DH'da verilen bir hükmün Kanuni'nin buyruğu ile bozulması ve ertesi gün tekrar yargılanması yönüyle ilgi çekicidir³⁹⁶.

c. İstanbul Kadılığı

İstanbul'da dört kadılık mevcuttu. Biri İstanbul surları içinde yer almakta, diğeri Eyüp, çekmeceler ve Çatalca etrafında, diğeri ikisi de Galata ve Üsküdar'da yer almaktaydı. Sur içindeki kadılığa İstanbul kadılığı, Eyüp kadılığına Havass-ı refia ya da haslar kadılığı adı verilmiş, Galata ve üsküdar kadılıkları ise isimleriyle anılmışlardır. davalrını kendi evlerinde dinlemektedirler. Yanlarında kendilerine yardımcı naib, muhızırbaşı, muhızırlar ve çuhadarlar vardı.

İstanbul kadılığı bu üç kadılıktan derece ve ehemmiyet bakımından yüksekte idi. İstanbul kadılığına, Mekke, Bursa, Edirne kadılığında bulunanlar ya da Anadolu kadıaskerliği namzedleri atanırdı. Anadolu kadıaskerliğine geçmek için önce bu makamın payesi alınıp daha sonra Anadolu kadıaskeri olunurdu. padişaha olan maruzatını Rumeli kadıaskeri vasıtasıyla yapardı. Her çarşamba günü Eyüp, Galata ve

³⁹⁴Cemil Kaya; "Genel Hatlarıyla Osmanlı Yargı Teşkilatı", *Yeni Türkiye Dergisi*, Osmanlı Özel Sayısı I, 2000, s.700

³⁹⁵Adivar; age, s. 119-120

³⁹⁶Mumcu; age, s.104

Üsküdar kadılarıyla beraber veziriazmanın çarşamba divanına katılırlardı. Burada, şer'î davaları dinlerledi. veziriazamın İstanbul teftişinde de yeniçeri ağası ile birlikte yanlarında bulunurlardı. Ayrıca İstanbul kadısı kendi başına da İstanbul teftişine çıkmaktaydı³⁹⁷.

E.Dini Bürokrasi

a.Şeyhülislamlık

Osmanlı kamu yönetimi bünyesinde yer alan din bürokrasisi önce Bursa kadısı, ardından Divan-ı Humayun üyesi kadıasker, sonrasında da şeyhülislamın başkanlığı altında örgütlenmişti. Şeyhülislam adli, eğitim ve ifta görevlerini bünyesinde toplamaktaydı. Bu bürokrasisinin içinde, kadıaskerler, İstanbul kadısı, vilayet kadıları, müftüleri ve müderrisleri, sancak kadıları, naipler, cami ve mescitlerdeki din görevlileri sayılmaktadır³⁹⁸. Kadıaskerlik din bürokrasisi içinde yer alıyorsa da onu adli bürokrasi içinde değerlendirmek uygun olacaktır.

Şeyhülislam ulemanın başı olup yönetsel ya da siyasal rolü yoktur. Osmanlı devletinin ilk zamanlarında fetva vermek görevi müftülerde bulunuyordu. Fatih Sultan Mehmed, İstanbul kadısı Hızır Bey'e ek bir görev olarak vermişti. Osmanlı devletinde ilk şeyhülislamlık geleneği ilk defa Molla Fenari (1350-1431)'nin şahsında kurulmuştur. Şeyhülislam ünvanı, en parlak devrini İstanbul müftisine tevcih olunmaya başladığı zaman kavuşmuştur. Fatih kanunnamesine göre müftülük makamının başı şeyhülislamdır. Müftiden şeyhülislamlığa geçiş XVI.yy başlarında olmuştur. Müessesenin gelişiminde Yavuz döneminde bilhassa Zenbilli Ali Cemali Efendi etkili olmuştur. Kanuni döneminde de görevini sürdürmüştür. Şakayık-ı Numaniye'ye göre Kanuni ona her iki kadıaskerliği uhdesinde birleştiren bir makam tevcih etmek istemiş ve o bunu reddetmiştir³⁹⁹. Yine Kanuni döneminde ilk defa bir şeyhülislam görevinden azlolunmuştur: Çivizade Muhyiddin Mehmed Efendi (1539-1542). Dürüst ve ilmen yeterli olmasına rağmen, alışlagelmiş tarz dışında fetva vermesi, sert bir tutum takınması, islam tasavvufunun ileri gelenlerini aşırı tenkit etmesi ve başta Ebuusuud Efendi olmak üzere alimlerle ters düşmesi gibi sebeplerle azlolunmuştur. Rumeli kadıaskeri olan Ebuusuud Efendi, şeyhülislam Çivizade'nin önceki fakihlerin görüşlerine aykırı bulduğu fetvalarını DH'a getirerek ilmi açıdan reddetti. Kanuni bunun üzerine, vezirlere emir vererek , bu konuları görüşmek üzere ulemayı toplantıya

³⁹⁷ İ.Hakkı Uzunçarşılı; **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı**, TTK, Ankara 1988, s.133-142

³⁹⁸ Davut Dursun; **Din Bürokrasisi**, İşaret yay., İstanbul 1992, s. 150-152

³⁹⁹ J.H.Kramers; "Şeyhülislam", **İA**, XI, s.486

çağırıldı. Alimler Çivizade'nin hatalı olduğu kanaatine vardılar ve görüşlerini imzalı olarak sundular. Bunu üzerine azlolunan çivizade Ebuussuud Efendi'nin şeyhülislam olması üzerine bir müddet Rumeli kadıaskerliği yaptı⁴⁰⁰. Müftülük makamı Kanuni zamanında bilhassa Ebussuud Efendi'nin çabalarıyla önemli bir mevki haline gelmiştir. Divan-ı humayun üyesi değildirlere. Ahmet Mumcu Şeyhülislamların DH'da bulunmamalarını şöyle izah etmektedir :

"...İlk dönem yöneticilerinin ulemadan gelmesi ve bunların şeriatla örfi hukuku ustaca birleştirmeleri, bir müftiye Divan'da ihtiyaç bırakmamıştı. Bu kişinin kuruluş döneminde belirlenmesinin bir nedeni de belki budur. Böylece DH kurumlaştığı sırada müfti onun içinde yoktu. Daha sonra, şeyhülislam güçlenince de DH'da ona ihtiyaç duyulmadı, çünkü Rumeli ve Anadolu kadıaskerleri, yargı kadrosunun başları olarak, Şeriatla ilgili sorunları çözüyorlardı. yargı yetkisine sahip olmayan şeyhülislamın DH'da bulunması, pratik hiçbir yarar sağlamayacağı gibi, manevi otoritesi nedeniyle, özellikle veziriazamın hareket özgürlüğünü sınırlayacaktı⁴⁰¹..."

Bu müessese Kanuni döneminde önem kazanmıştır. Bunda İbn kemal ve Ebussuud Efendi (1545) gibi kimselerin bu göreve getirilmesinin payı vardır ve şeyhülislam tabiri kullanılmaya başlamıştır. Bu iki kişi de kadıaskerlik yaptıktan sonra bu göreve getirilmişti. Kadıaskerlerin üstünde tutularak ilmiye teşkilatının başı, şeriat mahkemelerin nazırı olmuş ve sadrazamlarla aynı derecede tutulmuştur⁴⁰².

Ebuussuud Efendi, devrin en nüfuzlu kimselerinden olmakla birlikte sufiiyeye intisap etmediği gibi siyasi işlerden de geri durmuştur. Kanuni, Ebuussuud Efendi'ye büyük bir itimad beslemekte idi ve mühim meselelerde muhakkak görüşüne müracaat etmiştir. Kanuni Sgetvar yolundan yazdığı mektuta ona "halde haldaşım, sinde sindaşım, ahiret karındaşım, tarik-i hakta yoldaşım" diyerek hitap etmiştir⁴⁰³.

XVI. asır başlarından itibaren kadıaskerlerin ehemmiyeti azalıp, şeyhülislamların mevki ve yetkileri genişlemiştir. Bu durumla ilgili olarak Stanford Shaw şu değerlendirmeyi yapar :

"...Kanuni döneminde Ebussuud Efendi'nin uzun süren şeyhülislamlığı güç dengesini değiştirmişti. Bu makamın sahipleri on altıncı yüzyıl sonlarında günde 750 akçe gibi çok büyük bir gelir elde ediyorlardı. Ebussuud günde 40 akçe ve daha fazla gelir getiren mevkilere kadıları, müderrisleri ve müftüleri atama yetkisini tekeline almış, kazaskerlerin denetimine ulema sınıfının daha alt düzeyindekileri bırakmıştı. Ancak kazasker, Divan-ı Humayun'da üye

⁴⁰⁰ Mehmet İpşirli; "Çivizade Muhyiddin Mehmed Efendi", **DİA**, VIII, s. 348

⁴⁰¹ Mumcu; age, s. 57

⁴⁰² Gökbilgin;age, s. 106-107

⁴⁰³ M. Cavid Baysun; "Ebuussuud Efendi", **İA**, IV, s.93

bulunması nedeniyle tüm ilmiye düzeni üzerinde etkili olmaya devam ediyordu. Müftülerin yayınladıkları fetvaları kadıların 'saygı' göstermesi gerektiği halde, kadılar yasal olarak bunları kabul etmek zorunda değillerdi. Ancak padişah fermanları için böyle bir zorunluluk vardı. Bu güç hiç olmazsa kuramsal olarak, yalnızca padişahta vardı ve onun bu konuda hakkı ise çoğunlukla şeyhülislam'ın değil kazaskerin önerileriyle sadrazam tarafından kullanılırdı⁴⁰⁴."

Kanuni, eskiden mevcut ya da yeni kanunlar hakkında itiraların önüne geçmek için Ebuussuud Efenidi'den fetva almış, arazi kanunlarının şeriatla tezat teşkil etmediğini ilan için bu yola başvurmuştur. Kanunnamelerde hükümlerin başında müfti Ebussuud, müfti Kemal Paşazadeden bahsetmektedir.

Şeyhülislamlar, Osmanlı padişahlarına en yüksek seviyede politik ve hukuki tavsiyelerde bulunmaları sebebiyle önemli bürokratlar arasında sayılmaktadırlar. Şeyhülislamlar XVI.yy.dan itibaren bürokrasiye ağırlıklarını koymuşlardır. Şeyhülislam haftada iki defa olmak üzere yüz ile dörtyüz arasında fetva vermekteydi. Bu DH'ca da önemle karşılanırdı⁴⁰⁵. Fetvalar Bu durum müesseseye ait olan ihtiyaç hakkında bize bilgi vermektedir⁴⁰⁶.

Osmanlı Devletimerkez yönetiminin temel ideolojisi Ehl-i sünnet doktrindir. 1555 Amasya antlaşması ile Osmanlı DevletiSafevileri tamamen yok etmek siyasetinden vazgeçmiştir. Bu anlaşma ile Sünnileri öfkeliendiren sahabeye yönelik bazı dini adetler kaldırıldı⁴⁰⁷. Sünni doktrini devlet, şeyhülislam, kadıasker gibi bürokratlarıyla korumaya çalışmıştır. Kanuni döneminde bilhassa Ebussuud Efendi ve İbn Kemal, zındık ve mühlidlere karşı mücadele etmişlerdir⁴⁰⁸.Bu dönemde zındık ve mühlid ilan edilerek idam edilenler Molla Kabız, Hakim İshak (1527), İsmail Maşuki (1529) ve Hamza Bali (1561) dir. Bu hadiselerin Kanuni döneminde yoğun yaşanma sebebi sünni Osmanlı merkezîyetçi yapısına olan tepkidir⁴⁰⁹. Ebuussuud Efendi, meşayihin şeriata aleyhte hareket ettiklerinde mühlid telakki olunacaklarını söyler. Ona göre, "meşayih-i islamiyenin hakikat ve tarikat dedikleri şeriat-ı şerifenin zübdesi ve hulasasıdır⁴¹⁰." Varna kadısına gönderilen Keligra Hisarındaki Sarı Saltık zaviyesi ışıık

⁴⁰⁴ Stanford Shaw; age, s.192-193

⁴⁰⁵ Tayyib Gökbilgin; "Ebussuud fetvalarında ve XVI.asır şer'iyye sicillatında isbat ve şehadet", **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, İstanbul 1960, s. 120

⁴⁰⁶ İlhami Yurdakul; **Osmanlı Devleti'nde Şer'i Temyiz Kurumları**, YYLT, İstanbul 1996, s. 1-2

⁴⁰⁷ Nisar Ahmed Asrar; "Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Dini Siyaseti ve İslam Alemi", **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, IV, İstanbul 1971, s. 86

⁴⁰⁸ Ahmet Uğur; **Kemalpaşazade İbn Kemal**, MEB, Ankara 1996, s. 18

⁴⁰⁹ Ahmed Yaşar Ocak; "Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Bir Osmanlı Heretiği; Şeyh Muhyiddin-i Karamani", **Bekir Kütükoğlu'na Armağan**, İstanbul 1991, s.474 ,483

⁴¹⁰ Baysun, agmi s. 94

taifesinin Ehl-i Sünnetten olup olmadığının bildirilmesine ve tekkelerde ehk-i sünnetten olmayanların men edilmesine dair gönderilen hükümler görüşleri desteklemektedir⁴¹¹.

Kanuni döneminde melami hareketinin, sünni görüşe bir tepki oluşturduğunu görmekteyiz. İsmail Maşuki isimli bir melami 12 müridiyle birlikte yakalanarak hapse atılmıştır. Hükümet başta şeyhülislam İbn Kemal, Ebussuud Efendi ve Mevla Şeyhi Efendi'nin de bulunduğu ulemanın toplanarak olayın tahkikini istenmiş ve maşuki mahkemeye çıkarılmıştır. İbn kemal'in fetvasıyla zındık ve mülhid ilan edilerek katline hükm olunmuş , 1529 yılında At meydanında 12 müridiyle birlikte başı kesilerek idam edilmiştir.

Bir diğer hadise de Şeyh Muhiddin -i Karamani'nin idamıdır. Karamani Halvetiyye tarikatının bir kolu olan Gülşeni tarikatına mensup bir sufidir. devlet adamları arasında da kabul görmekteydi. Vahdet-i Vücut hususunda Şeyh Bedreddin'in fikirlerini benimsemekteydi. Ebussuud Efendi onu ulema heyetinin önüne çıkardı ve idam kararı verildi.(1550) Duruşmada on kişi şahid olarak dinlenmiştir. Duruşmada fikirlerinden geri döndüğünü söylemişse de Ebuussuud Efendi Onu maliki hukukunun uygulamasına göre idam ettirmiştir. Hanefi hukukuna göre fikrinden döndüğünü belirttiğinde serbest bırakılması gerekirdi. Ebuussud Efendi şeyhin samimiliğinde şüphe etmiş olmalıdır.Yine Ebuusuud bir diğer hadisede bayramiye tarikinden Gazanfer Dede'nin itirafını kabul etmiştir⁴¹².

Mevlana İsa, 1543 yılından sonra kaleme aldığı Cami`ul-Meknunat adlı eserinde yaşadığı dönem için bozuk bir toplum yapısı çizer. Ona göre, halk yoldan çıkmıştır ve adaletsizlik, rüşvet, adam kayırma, yiyici ve kabiliyetsiz bürokratlar, devlet adamları çoğalmış, dini inançlar zayıflamış, ahlak bozulmuştur. Bu düşünceler o dönemde yaşayan pekçok kişi tarafından ifade edilmiştir. DH'un sık sık halkın ehl-i sünnet esaslarından uzaklaşmasına engel olacak tedbirlere başvurması yukarıdaki düşünceleri destekleyici mahiyettedir. Sünni esaslara uymayan kişiler takip altında tutulmuştur. Bu derece hassa davranılmasında Safevi propagandasının da etkisi vardır. Bu sebeble devlet sünnileştirme politikası uygulamıştır⁴¹³.

Kanuni döneminde görev yapan şeyhülislamı şöyle sıralayabiliriz: Zenbilli Ali Cemali Efendi, İbn Kemal, Sadullah Sadi(1534), Çivizade Muhyiddin (1539),

⁴¹¹ BOA,MD,nr. 3, , 418, 473

⁴¹² Ocak, agm, s. 476-482

⁴¹³ Ahmet Yaşar Ocak; "Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Resmi Düşüncesine Karşı Bir Tepki hareketi: Oğlan Şeyh İsmail Maşuki, **Osmanlı Araştırmaları**,X, İstanbul 1990, s. 50-58 Ayrıntılı bilgi

Abdulkadir Çelebi (1542), Fenarizade Muhyiddin (1542), Ebuussuud Efendi (1545-1574)⁴¹⁴.

Kanuni döneminden itibaren şeyhülislamın güçlü kişiliklerine bağlı olarak, ilmiye sınıfının bürokrasi içindeki etkisi artmıştır. Karetepe, şeyhülislamlığın bürokrasi içindeki yerini hakkında: " Osmanlı döneminde, Müslüman tebaayla ilgili dini hizmetleri yürüten şeyhülislamlık ve ona bağlı olan ilmiye teşkilatı, en güçlü olduğu dönemlerde bile, siyasi iktidara bağlı olarak devlet bürokrasisi dışında özerk bir örgütlenme modeli düşünülmedi. Çünkü devşet kendisini, her türlü yanlış ve eksik uygulamalarına rağmen İslam inanç ve ideallerine bağlı görüyordu" der⁴¹⁵.

Davut Dursun ise siyasi otorite ile dini otorite arasında ilişkilerde hassas bir denge mevcut olduğunu belirterek " Siyasi otorite herşeyin üzerinde olmakla birlikte her alanda bir keyfilik ve mutlaklık söz konusu değildir. Dinin en azından bir bölümü devlet idare yapısı içersinde örgütlenmiş olup eğitim, adalet dağıtma ve bilgi danışma ile dini kurumların yönetilmesi gibi kamusal hizmet alanları din ve bilim adamlarından oluşan ulema tarafından kullanılmaktadır. Savunma ve güvenlik hizmetleri ise kapıkullarından oluşan kul bürokrasisi tarafından yürütülmektedir. ulemanın oluşturduğu din bürokrasisi ile kul bürokrasisi, sistem içindeki yetki, görev, güvence ve etkinlik açısından farklı konumda olup her ikisi arasında bir denge hali bulunmaktadır. Sultan hem kulların, hem de ulemanın koruyucusudur. Onun otoritesi ulema karşısında daha sınırlıdır ve ulemanın yetki alanında gözüken şeriata müdahale etmesi söz konusu değildir. Ulemanın tepe noktasındaki şeyhülislamı atama ve azletme yetkisi siyasi ve idari otorite sahibinde bulunmakla birlikte şeyhülislamın 'fetva' yetkisi bunu dengeye getirmektedir." der⁴¹⁶.

b.Nakib`ül-eşraflık

Nakib`ül-eşraflık, Hz.Peygamberin soyundan gelen seyyid ve şeriflerin özlük haklarını korumak ve şecerelerini kontrol etmekle yükümlü bir görevdi. İlk nakib`ül-eşraf Yıldırım Bayezid zamanında tayin oldu. Fatih döneminde müessese bir ara kaldırılmışsa da II.Bayezid zamanında tekrar oluşturulmuştur.

Kanuni döneminde bu müessese daha belirli hale gelmiş ve "seyid-i sahihü`n-nesb olan tarik-i ilmiye ricalinden nakib`l-eşraf" ifadesiyle tanzim edilmiştir. Silsileler, kendilerine mahsus olan defterlere kaydedilirdi. 3 numaralı mühimme defterinde Yoros

için baknz. Ahmet Yaşar Ocak; **Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler**, Tarih Vakfı Yurt yay.,İstanbul 1998

⁴¹⁴M.Ertuğrul Düzdağ; **Şeyhülislam Ebuussuud Efendi Fetvalarına Göre Kanuni Devrinde Osmanlı Hayatı**, Şule yay., 1998

⁴¹⁵ Şükrü Karatepe; "Osmanlı`da Din-Devlet İlişkisi", **Osmanlı Ansiklopedisi**, VI, s. 60

⁴¹⁶Davut Dursun; "Osmanlı Devleti`nde Din-Devlet İlişkileri üzerine Bazı Notlar", **Osmanlı Ansiklopedisi**, VI, s. 73-74

ve Tavas`dan mazul Mevlana Muhyiddin`e gönderilen seyyidlik iddiasında bulunan bir köy imamının tahikikatına ilişkin hüküm dikkat çekicidir: "...mezkur, mukaddema gelüp sakin olduğu karye halkından ahvalin ve sa`ir etrafda onlardan tefahhus eyleyüp göresin; fi`l-vakı` arz olunduğı gibi ol karyede gelüp imam olmuş mudur, ne zamanda gelmişdür, imamlık idiü ve sonra siyadet da`vasın idip alamet getirdüğü dahı vakı` midür ve ne makule kimesnedür, ne yirden gelüp, ol canibde ne mikdar zaman mütemekkin olmuşdur ve ol yirün halkı mezbur hakkında ne vechile şehadet iderler, eyülük üzre mi, yohsa yaramazlığı var mıydı? Ve bi`l-cümle her vecihle ahvalin görüp mufassal yazup bildüresin⁴¹⁷."

c.Mir-i Hac

Hacıları Mekke`ye götürmekle görevli kimseye emir`ül-hac denilmektedir. Hacı kervanlarını güven altında Mekke`ye götürüp getirmek ve hac süresince güvenliği sağlamak ve dini törenleri yönetmekle görevlidir. Şam ve Mısır`da⁴¹⁸ iki ayrı mir-i hac bulunmaktadır. 1566`da Ruha Bey`i Mustafa Bey "973 senesi için Şam`dan Mekke-i Mükerreme`ye kadar olan yerlerde emir`ül-haclık görevi kendisine verildiğinden , mahmil-i şerif alıp hacıların yollardaki emniyetini sağlaması⁴¹⁹" emriyle görevlendirilmiştir.

Kanuni, Ebuussuud Efendi`den aldığı fetva ile Kabe`nin tamir ve teziyatına işine girişmiştir. İnşaat Mekke fuhahası ile Hanefi, Şafii, Maliki ve Hanbeli mezhepleri imamları huzurunda yapılmıştır. Dört mezhep için ayrı medreseler yaptırıp, buralara Osmanlı medrese usulüne göre talebe ve muid tayin ettirmiştir. Mısır`dan birçok köy satın alarak vakıf haline getirilmiş ve gelirleri Mekke ve Medine`ye vakfedilmiştir. Bağdad`da şiiler tarafından yıkılmış olan İmam-ı Azam Ebu Hanife`nin türbesini imar ettirmiş ve yanına bir cami ile imaret yaptırmıştır⁴²⁰.

F.Saray Bürokrasisi

Osmanlı Devleti`nde, devlet ve saray hizmeti padişahın şahsında birleşmekteydi. Fakat bu iki hizmet birbiriyle iç içe değildi. Birincisine "menasib-i hassa" (sarayın iç memuriyetleri), ikincisine "menasib-i amme" devlet memuriyetleri denilmekteydi.

a. Enderun

Birşeyin içyüzü büyük konakların iç kısmı ,eski saraylarda harem ve hazine dairelerinin bulunduğu kısım, yine Topkapı sarayında da Babü`ssaade veya Akağalar

⁴¹⁷ BOA, MD, nr.3, 318

⁴¹⁸ BOA,MD,nr.3, 968,1553

⁴¹⁹ BOA, MD, nr.5, 966

bölümünden sonra başlayan kısmın adı *Enderun*'dur. Padişahın günlük hayatını geçirdiği Enderun Osmanlı siyasi tarihinin adeta bir sahnesidir. İmparatorluğu yönetecek elemanların yetiştirildiği bir okuldur.

Bu okul odalar halinde ve çeşitli kademelerde eğitim öğretim faaliyeti yürütüyordu. Talebeleri Acemioğlanlar arasından seçilen bu mekteb, Osmanlı eğitim sisteminin elit kadro eğitimi (mülki ve idari kadro) bölümünü meydana getiriyordu.

Enderun mektebinin kurulduğu güne kadar ona benzer başka bir kuruluş yoktu. Kuruluş tarihi hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Bunlar başlıca iki gruba toplanabilir :Birincilere göre,Enderun mektebi II. Murat tarafından, diğerlerine göre de Fatih Sultan Mehmet tarafından kurulmuştur.yapılan ciddi araştırmalar sonunda enderun mektebinin II.Murat tarafından kurulduğu açıklık kazanmaktadır.

Enderun mektebine öğrenci sağlanması, acemioğlanlardan seçilmek suretiyle oluyordu. II. Murat zamanında kurulan Enderun mektebi gerçek hüviyetine Fatih Sultan Mehmet zamanında kavuşmuş, bu mektep yalnız devşirme mektebi olmaktan çıkarak, devletin korunması için gerekli mülki ve idari kadronun eğitimine de yönelmiştir.

Fatih Sultan Mehmet daire-i humayunu genişletmiş ve buranın halkının sayısını çoğaltmıştı. Bu sırada Saray-ı Humayun halkı için bu daireyi genel bir mekteb haline getirdi. Bu mektebe pek çok meşhur ilim adamını getirtmiştir. Enderun mektebi diğer hükümdarlar tarafından da geliştirilmiştir.

Devşirilen gençlerin Enderun-ı Humayuna gelmeleri bir eğitim devresinden sonra mümkün olurdu. Saray için padişahın huzurunda ayrılan devşirmeler yeni saray dışında, Edirne sarayı, Galata sarayı ve İbrahim Paşa saraylarına ve bir aralık İskender Çelebi sarayına gönderilirdi. Burada hizmet edip yüksek kabiliyet gösterenler Enderun-u Humayuna alınırlardı.

Devşirilen çocukların güzel olanları saray için ayrılır, gürbüz olanlar sarayda bir nevi güvenlik görevlisi konumundaki Bostancı ocağına verilirlerdi. Geri kalanları da Anadolu ve Rumeli'deki Türklere geçici olarak verilirlerdi. Burada 7-8 yıl kalırlardı. Daha sonra en eskilerden başlayarak kıdem sırasıyla ocak ve cemaatlere kaydedilirlerdi.

Fatih'in İstanbul'u fethiyle Osmanlı Devletiçok gelişmiş, teşkilatı da oldukça genişlemişti. Dil, din, ırk, anane bakımından farklı olan ülkeleri Türk devletinin mutlak otoritesi altında tutmak gerekiyordu. Bunun içinde imparatorluğun çeşitli görevlerini yerine getirebilecek bilgili ve kabiliyetli idarecilere ihtiyaç vardı. Ayrıca saray halkının

⁴²⁰Münir Atalar; **Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları**, Diyanet İşleri Başkanlığı yay., Ankara 1991, s. 24-26

bütün işlerini idare edebilecek elemanlarda gerekiyordu. Bu büyük ihtiyaç karşısında “saray mektepleri” kurulmaya başlandı. Literatürde bu kurumlar “hazırlık sarayları” adı altında da geçmektedir. Bu saray mektepleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun, bütün sivil memurlarını, devlet ileri gelenlerini ve askeri görevlilerini, yeniçeri ağasını, sadrazamını, defterdarını, kubbe vezirini, divan şairlerini, tarihçilerini, hattatlarını, beylerbeylerini ve valilerini yetiştirmiştir.

Bu mekteplerin kuruluşundaki asıl amaç padişahların özel hizmetlerini yapacak kimselerin eğitim ve öğretimleridir. Bu hizmetleri herkes yerine getiremez ve herkese de güvenilemezdi. Hazırlık saraylarının önemli bir özelliği de gençlerin daha mektepte iken iş ve memuriyet hayatına katılmasıydı. Talebeler böylece hem bir takım dersler görüyorlar, hem kabiliyetlerine göre çeşitli sanatlar öğreniyorlar hem de mektebin genel işlerine katılıyorlardı. Dolayısıyla bilgi, iş, memuriyet stajı hep bir arada yürütülüyordu. Bunlar arasında Edirne sarayı, Galata Sarayı, İbrahim Paşa sarayı, İskender Çelebi Sarayı yer alır⁴²¹.

Enderun-u Humayun oda denilen şu 7 daireye ayrılırdı :

1.Büyük ve Küçük Oda :Enderun mektebinin hazırlık sınıflarıdır. Enderun mektebine alınan çocuklar küçük odada derse ve göreve başlardı. Burada okuma yazma ve Kur'an öğrenirler, spor hareketleri ve askerlik talimleri yaparlardı. Ders programları şu şekilde düzenlenmişti: Kur'an, İlmi hal, Arapça, Farsça, yazı, cild, tezhib, oymacılık, ressamlık, kıraat, meşk, hattatlık, musiki ve resim.

Bu odalarda öğrenim gören gençler bir yandan da padişahın ve sarayın çeşitli hizmetlerinde çalışırlardı.Sarayın en alt hizmetlerini yerine getiriyorlardı. Kabiliyet gösterebilirlerse diğer dört odada en yüksek yerlere kadar çıkabiliyorlardı.Bu hizmetlerine karşılık kendilerine gündelik verilirdi.

2.Doğancı Koğuşu: Bütün türk boylarında olduğu gibi Osmanlı Türkleri de av teşkilatına büyük önem verirlerdi. Padişahlar bu avlara son derece ilgi gösterirlerdi. Hizmetleri padişaha ait şahin,doğan gibi hayvanları beslemek ve uçurmayı öğrenmektir.

3.Suferli Koğuşu : Büyük ve küçük odalardan sonra seferli odasına geçilirdi. Bu odada öğrenciler normal öğrenimleri yanında yeteneklerine göre bir sanatla ilgilenmek zorunda idiler.

Hükümdarın çamaşırlarının yıkanması ve katlanması bu koğuşakilerin görevidir.camide hünkarın üzerinde namaz kılacağı seccadeyi seferli odasının ağası

⁴²¹ Ülker Akkutay, **Enderun Mektebi**, Gazi Ün. yay., Ankara 1984, s.35-67

serer.padişahın önce seccade üzerine kendisi başını koyarak secde eder.Sarayın elbiselerinden ve seccadelerinden de bu oda halkı ve ağaları sorumludur.

Bu koğuş sonradan bir sanat mektebi haline getirilmiştir. musikişinaslar, hanendeler, kemankeşler, pehlivanlar, berberler, hamamcılar, tellaklar yetiştirilmiştir.

Sarayda görevli dilsizlerin ve cücelerin bulunduğu merkezde bu koğuş idi.

4.Kiler Koğuşu :Gılmanlar (padişah sarayında görevli gençler), okuyup yazamak ve diğer ilim ve fenleri öğrenmekten başka padişaha ait çeşitli yemekleri pişirmek, sofraya kurmak, salata yapmak, kahve pişirmek ve çeşitli şurub ve reçelleri yapmakla da görevliydi.

5.Hazine Koğuşu :Saray iç ve dış hazinelerinin temizlik ve korunması ile görevliydi. En büyük yöneticileri hazinedar başı ve hazine kethüdasıdır. Enderun hazinesinde, mücevherler, sandıklar dolusu altın, gümüş,kitaplar, diplomatik belgeler vs. bulunurdu.

6.Has Oda : Enderun mektebi odalarının en yüksek kademesini oluşturur, aynı zamanda eğitim ve öğretim en yüksek kısmını teşkil ederdi. Bu odada ki eğitimin ana hedefi ,elemanları idarecilik yönünde yetiştirmektir. Has odanın en büyük zabıtları has oda başı,silahdar,çuhadar, rikabdar, tülband gulamı, miftah idi.

Enderun mektebinin kuruluş amacı genişleyen imparatorluğun fetihle bulunduğu ülkelerin insanlarının merkezi otoriteye karşı direnmelerini önlemek, pasifize etmek ve kendi hizmeti için yetiştirmektir. Fethedilen ülkelerden yetiştirilmek üzere seçilen gençlerle devletin yönetici kadro ihtiyacı giderilecekti. Böylece yüksek vasıflı devlet memurları kazanılacak ve devlet güçlü olarak mükemmel bir işlerlik kazanacaktı. Bu sistem ile devşirmelere Türk Dili,Türk Kültürü ve İslam dininin esasları öğretiliyordu.

Enderun-u Humayun kuruluşundan itibaren aşağı yukarı devletin bütün siyasi ve askeri memurlarını yetiştirmiştir.Bu memurların orada aldıkları terbiyenin mükemmel bulunması devletin o zamanlarda eğitime verdiği büyük önemi göstermektedir.Enderun-u Humayun'un ileri gelenlerinin hepsi Osmanlı Devletine olan sadakat ve hamiyetleriyle her sınıfa yükselbilmişlerdir. Bu mektepten pek çok ünlü yetişmiştir. Yaklaşık 60 sadrazam bu okullardan yetişmiştir⁴²².

Kanuni döneminde, yönetim kadrosunda kulların etkinliği büyüktür. Pekçok devlet adamı enderun mektebinde yetişmiştir. Bunlar arasında, İbrahim Paşa'yı, Rüstem Paşa'yı Sokullu Mehmed Paşa'yı ve daha nice görevlileri sayabiliriz.

⁴²² Ülker Akkutay,age,123-127,158-159

Kanuni 1523 yılında veziriazam Piri Mehmed Paşa'yı emekli etmiş ve o günkü teamüle aykırı olarak harem-i humayundaki bir odabaşı ve iç şahinciler ağalığında bulunan İbrahim Ağa'yı veziriazamlığa getirmiştir. Kanuni bir saray ağasını yeteneklerini takdir ettiği için birdenbire veziriazam yapmıştı. İbrahim Paşa'nın padişah kızıyla evli olup olmadığı ihilafıdır. Uzunçarşılı "Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Makbul ve Maktul İbrahim Paşa Padişah Damadı değildi"⁴²³ adlı makalesinde bir sultanla evli olduğu tezini çürütmüştür. Ancak Peçevi ve Münecimbaşı sultanla evli olduğunu yazmaktadırlar. Çağatay Uluçay, Celalzade ve Lütfi Paşa'nın yazmama durumunu, Kanuni'den çekinmelerine bağlamakta ve düğünün debdebesi ve 15 gün sürmesini kendi fikrini desteklediğini belirtir. İbrahim Paşa'nın eşi Hatice Sultandır ve hanedandır⁴²⁴.

Rüstem Paşa, veziriazamlığı öncesinde, silahtar, mirahur-u evvel görevlerinde bulunmuş, bu göreviyle enderuna çıkarak Kanuni'nin gözüne girmiştir. Sokullu, Boşnak olup rikabdarlık, çukadarlık, silahdarlık, çarşnıgirbaşılık, kapıcılar kethüdalığı, kaptan paşalık, Rumeli beylerbeyliği görevlerinde bulunmuştur. Önce 3. vezir olmuş, 2. vezirlikten de veziriazamlığa atanmıştır⁴²⁵.

Enderunda vazifeli en önemli ağa kapı ağası yani babüssaade ağasıdır. padişahın korunmasından da mesuldürler. Fatih kanunnamsine göre "iç halkından kapıağası, kilercibaşı ve saray-ı amirenin ağası sahib-i arzdir. Amma kapıağası olan ihtiyar baştır" denmektedir. Maitelerindeki ağalara da ak ağalar denir. Ak ağalar, koğuşlarda yabancı kimse kalıp kalmadığını kontrol ederek iç ve dış kapıları kiltlerlerdi. Babüssaade ağaları Kanuni döneminde önemli bir mevkidedirler⁴²⁶.

b. Birun

Birunu dış saray olarak nitelendirebiliriz. Sarayın dışa açılan kapısı niteliğindedir. Birun görevlileri sarayın dışında yaşarlardı. Birun hizmetlileri idari, askeri ve dini alanlarda altı sınıfa ayrılmaktaydı. Birunun ulema sınıfını; padişah hocası, hekimbaşı, cerrah başı, kehhal başı, münecimbaşı ve hünkar imamı; Ümena sınıfını; şehremini, arpa emini, matbah emini, darphane emini, kağıt emini; ağalar sınıfını ise, mir alem, kapıcı başı, kapıcılar kethüdası, çavuşbaşı, şikar ağaları, çarşnıgirbaşısı ve

⁴²³Uzunçarşılı İ.H; "Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Makbul ve Maktul İbrahim Paşa Padişah Damadı Değildi", **Bellekten**, XXIX, sa.114, Nisan 1965, s. 355-361

⁴²⁴ Çağatay Uluçay, agm, s. 234

⁴²⁵ Tayyib Gökbilgin; "Sokullu Mehmed Paşa", **İA**, s. 596-598

⁴²⁶ Ali Seydi Bey; **Teşrifat ve Teşkilatımız**, Haz. Niyazi Ahmet Banoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, s. 108-109

mirahur oluşturmaktaydı. Yeniçeri ağası, cebecibaşı, topçubaşı, arabacıbaşı, altı bölük ağaları ağaları da birun içersindedirler⁴²⁷.

Enderunda padişahın kişisel hizmetinde çalışan iç oğlanları daha sonra "çıkma" adı verilen görevlendirmeye birunda ve taşrada görev alırlardı. İç oğlanların pekçoğu altı bölük halkı adı verilen atlı bölüklere (silahdar, sipahi, sağlı-sollu gureba ve ulufeciler) katılırlardı. Birunun yüksek rütbeli ağaları taşrada zeamet, sancak beyliği alıp göreve çıkabilirdi. Şehzadeler de sancaklarında kapı halkı bulundurmaktaydılar. 1542 yılında Şehzade Mehmet'in Manisa'daki birun sayısı 552 kişi idi. Şehzade Selim'in Konya'daki sarayında harem ve enderun halkı üçyüz kişiye yakındı. 1566 yılında ise Şehzade Selim'in birun halkı sekiz bine ulaşmıştı. Bu miktarın fazlalılığında Selim'in kardeşi Bayezit'le savaşı sırasında kapısına katılan askerlerin payı büyüktür⁴²⁸.

Sarayda sadece kullar değil, kulların kulları da görev alabilmekteydi. Babüssade Ağası Cafer Ağa (ölm.1557) kayıtlara göre 122 kula sahiptir. Bunları saray ve devlet görevlilerinden satın alınmak suretiyle ya da hediye edilmek suretiyle kazanılmıştır. Ölmünde sonra 39 küçük oğlan sultanın emriyle saraya alınmıştır. Diğerleri ise padişaha başvurup görev verilmesini istediler. Sultan en yeteneklilerini silahdar bölüğüne, bazılarını ulufeci ve gureba bölüklerine, sanat ehli olanlardan bazıları altı bölük halkına alınmıştır⁴²⁹.

c. Harem

Kanuni'nin haremi kendinden sonra başa geçen hükümdarlara göre kalabalık ve masraflı değildi. Haremde 300 kadın vardı. Harem ağaları çoğunlukla Kuzey Afrika'dan getirilmiş zencilerdir. Harem ağaları, kalem memurluğuna getirilebilir, ordu ve yönetimde üst mevkilere çıkabilirdi⁴³⁰. haremın korunması ve düzeni kızlar ağasının sorumluluğundadır.

Kanuni dönemi harem hayatında başlıca iki kadının büyük tesiri olmuştur. Biri, annesi Hafsa Sultan, diğeri Hürrem Sultan'dır. Kanuni, şehzade iken haremini devşirme kökenli annesi Hafsa Sultan idare ediyordu. Valide sultandan başka haremde dadı, daye, cariyeler ve ferraşlar bulunmaktaydı. Padişah kızlarına sultan, sultan kızlarına da hanım sultan denmektedir.

⁴²⁷ Abdülkadir Özcan; "Birun", **DİA**, VI, s. 205

⁴²⁸ Metin Kunt; "Devlet, Padişah Kapısı ve Şehzade Kapıları", **Osmanlı Ans.**, VI, s. 37-38

⁴²⁹ Metin Kunt; "Kulların Kulları", **Boğaziçi Üniversitesi Dergisi**, sa.3, 1975, s. 27-30

⁴³⁰ Lybyer, age, s. 62

Kanuni'nin ilk baş kadını ve şehzade Mustafa'nın annesi Mahidevran Gülbahar sultandır. Şehzade Mustafa onun oğludur. Rus asıllı olan Hürrem Sultan, padişahın gözdesi olduktan sonra bu iki sultan arasında bir rekabet başlamıştır. Başlangıçta Hafsa Sultan dengeyi kurmuşsa da onun ölümünden sonra (1534) Kanuni Gülbahar Sultan'ı (ölm.1580) Manisa'da vali olan oğlu Şehzade Mustafa'nın yanına göndermiştir ve Hürrem Sultan'la nikahlanmıştır. Hürrem Sultan Kanuni'nin sevgisini ve muhabbetini üzerinde toplamıştır.

Kanuni'nin Hürrem Sultan'dan 6 çocuğu olmuştur (Mehmed, Selim, Abdullah, Cihangir, Bayezid, Mihrimah). Hürrem sultan kısa sürede padişah üzerinde büyük nüfuz elde etmiştir. Hürrem Sultan'ın en büyük gayesi oğullarından birini tahta geçirmektir. Şehzade Mustafa'nın en önemli destekçileri olan Hafsa Sultan ve İbrahim Paşa idi. Hafsa Sultan'ın ölümünden sonra, İbrahim Paşa'nın da gözden düşüp idamıyla iki menfi güç bertaraf olmuş oldu. İbrahim Paşa'nın idamıyla adeta padişahın "mahrem müşaviri" olmuştur⁴³¹.

Hürrem Sultan, 25 Ocak 1541 günü eski sarayda çıkan yangın neticesinde harem Topkapı sarayına taşındı ve harem protokolünü başlattı. Şehzade Mustafa'nın Manisa'dan Amasya'ya tayininde rol oynadı. Kızı Mihrimah Sultan ile evlenen Rüstem Paşa'nın kolayca ilerlemesinde ki payı da büyüktür. Oğlu Şehzade Mehmed 1543 yılında Manisa'da vefat etti. Bunun üzerine padişahlık için desteğini Bayezid'ten yana kullandı. 1553 İran seferi esnasında Şehzade Mustafa'nın öldürülmesinde büyük rolü oldu. Rüstem Paşa görevinden azledildiğinde padişahna öldürülmemesini istemiş ve onun yerine veziriazam olan Kara Ahmed Paşa'nın öldürülmesinde büyük rolü olmuştur. Şehzade Mustafa'nın öldürülmesinden sonra, oğlu Cihangir Halep'te kederinden ölmüştür. Hürrem Sultan 15 Nisan 1558'de vefat etmiştir⁴³².

Kanuni'nin zevceleri Mahidevran Gülbahar Kadın, Hürrem Sultan, Gülfem Hatun ve Fülane Hatun'dur. 12 çocuğu vardır. Bunlar, Mahmud, Mustafa, Murad, Mehmed, Abdullah, Selim, Bayezid, Cihangir, Orhan, Mihrimah, Raziye ve Fatma sultandır⁴³³.

⁴³¹ Tayyib Gökbilgin; "Hürrem Sultan", İA, V/I, s.594

⁴³² Cahit Baltacı; "Hürrem Sultan", DİA, XVIII, s. 499-500

⁴³³ Ahmet Akgündüz; **İslam Hukukunda Kölelik Cariyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem**, OSAV, İstanbul 2000, s. 333

Kanuni devrinde, siyasete kadın nüfuzu girmiştir. Hürrem Sultan ve kızı Mihrimah sultan döneme damgalarını vurmuştur. Hürrem Sultan`ın faaliyetlerini olumlu değerlendirmek mümkün görünmüyor⁴³⁴.

Kanuni döneminde, harem-i humayun hizmeti kapı ağalısıyla hazineder başılar tarafından yürütülmekteydi. Darüssade ağalarından bu dönemde pek söz edilemez⁴³⁵. Harem ağalarından sadece babüssade ağası saray dışında ev sahibi olabilirdi. Gelibolu Mustafa Ali, bu yönüyle yaşadığı dönemi eleştirerek ileriki dönemlerde pekçok kulun saray dışında ev sahibi olduğunu söylemektedir.

2.Taşra Bürokrasisi

A.İdari Bürokrasi

İdari taksimat, genel olarak eyalet, sancak, nahiye, köy ve mezralardan oluşmaktadır. Kaptanlıklar ve miri rejime dahil olmayan bağlı hanlıklar, voyvodalıklar, meliklikler, emirlikler eyaletlerle eş değeri⁴³⁶.

Osmanlı Devleti, taşra yönetiminde bölgeyi idare edecek iki yetkili tayin etmekteydi. Biri askeri sınıftan ve hükümdar adına bulunduğu bölgede otoriteyi sağlamakla görevli bey (beylerbeyi, sancak beyi), diğeri de taşrada hukuki otoriteyi temsil eden ve ilmiye sınıfına mensup kadı idi. İki birbirinden bağımsız güçlerdi. Kadı, beye göre daha bağımsız olup, emirleri doğrudan hükümdardan alırdı. Taşra idaresindeki bu güç ayrımı idari sistemin temeli idi.

Taşra bürokratlarının maddi gereksinimleri, başlıca iki yoldan karşılanmaktaydı. Bunlar tımar tevcih usulü ve iltizam usulüdür. Tımar sistemiyle hem kamu hizmetlerinin aksamadan yürütülmesi, istenildiğinde hazır olabilecek ordunun teşkili sağlanmış hem de vergi toplanmanın ve hazineye intikalinin güçlükleri önlenmiştir. İltizam usulüyle de merkezin nakit para ihtiyacı karşılanmıştır⁴³⁷. Kanunidöneminde Rüstem Paşa`nın vezirazamlığından itibaren havass-ı humayun iltizama verilmeye başlanmış, bu kaide zamanla diğer haslara da sirayet etmiştir. Mültezimlerin ekin ve mahsulleri nazara almadan çalışmaları Anadolu`da "çift bozan" sınıfının oluşumuna sebep olmuştur⁴³⁸.

⁴³⁴ Yılmaz Öztuna; Kanuni`nin Türk ve Dünya Tarihindeki Yeri, **Kanuni Armağanı**, TTK, Ankara 1970, s. 44

⁴³⁵ Ahmet Resmî Efendi; **Hamiletü'l-Kübera**, Haz. Ahmet Nezihi Turan, Kitabevi, İstanbul 2000, s. 44

⁴³⁶ Orhan Kılıç; "XVII.Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti`nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması", **Osmanlı Ansiklopedisi**, VI, s. 89

⁴³⁷ Özer Ergenç; "XVIII.Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mali Nitelikleri", **Journal of Turkish Studies**, X/1986, Cambiridge, s. 87

⁴³⁸ İsmet Parmaksızoğlu; "Rüstem Paşa", **İA**, IX, s.801

1520-1535 yıllarında yapılan tahrirlere göre, Anadolu eyaletinde 12.702 köy, 78 kasaba, 76 şehir ve 1969 cemaat vardır. 9.182 köy, 49 kasaba, 19 şehir ve 580 cemaat 195 zaim ve 7311 eşkinci tımarı sahibinin tasarrufunda idi. Diğerleri ise muhafız tımar sahiplerinin, padişah haslarının, vakıfların ve mülk sahiplerininindi⁴³⁹.

Osmanlı yönetici kesimi homojenlik gösterirken, reaya sınıfı etnik köken, inanç, sos-politik konum ve merkezi otorite ile ilişkiler itibariyle heterojenlik göstermekteydi. Devletin reayanın tasnifinde öncelikle din unsurunu kullanmakta ve müslim ve gayrimüslim olarak iki esasta toplamaktaydı. Bunun yanısıra etnik menşe, ekonomik faaliyet ve yaşayış tarzıda reaya yaklaşımında göz önüne alınmıştır.

Osmanlı taşra yönetimini tam anlamıyla ne merkezi bir yönetim ne de yerinden yönetim olarak nitelendirebiliriz. Eyalet idaresinde bir yetki genişliği "tevsi-i mezuniyet" var sa bu yetki beylerbeyinin hükümdar aldığı ve onun namına kullandığı bir yetkidir. Bu sebeble yerinden yönetim de sayılmaz⁴⁴⁰.

a. Beylerbeylik

Osmanlı Devleti'nde eyalet sistemi iki şekilde idi. Tımar sisteminin uygulandığı salyanesiz sistem, diğeri de doğrudan doğruya yıllık gelirin alındığı salyaneli sistem idi. Salyaneli eyaletlerde görevli ümeranın maişetleri buradan toplanan vergilerle karşılanırdı. örneğin Basra ve Lahsa beylerbeyliği bu türdendi. Beylerbeyinin oturduğu sancağa paşa sancağı denirdi⁴⁴¹. XVI. yy. başında Anadolu ve Rumeli beylerbeylikleri geniş bir alana sahiptiler. Sağ ve sol kol olmak üzere ikiye bölünmüşlerdir. Ancak bu bölünme sistemi daha sonra uygulanmamıştır.

1520 yılında beylerbeylik sayısı altı iken, Kanuni dönemindeki fetihlerle beylerbeylik sayısı oldukça arttı. Kanuni'nin yeni hükümdar olduğu döneme ait bir defterde Diyarbekir beylerbeyliğinin 28 livadan oluştuğu görülmektedir. 1526 yılına ait icmal tahrir defterinde Diyarbekir beylerbeyliği 15 livadan müteşekkildir. 1 mir-i miran, 13 mirliva, 22 kadı ve 16 dizdar bulunduğu kaydedilmektedir⁴⁴². Yeni beylerbeylikler ihdas edilmiştir. Dönem sonunda 16 beylerbeylik mevcuttu. XVI.yy. sonunda beylerbeyliğe eyalet denilmeye başlandı ve XVII.yy.başlarında eyalet sayısı 32 idi. 1533 yılında Cezayir beylerbeyliği kuruldu ve beylerbeyliğe Barboros Hayreddin Paşa getirildi. Dulkadır (1525), Erzurum (1533), Cezayir-i Garp (1533), Bağdat (1535),

⁴³⁹ M.Çetin Varlık; "Anadolu Eyaleti Kuruluşu ve Gelişmesi", **Osmanlı Ansiklopedisi**, VI , s. 126

⁴⁴⁰ İsmet Giritli; **Kamu Yönetimi Teşkilatı ve Personeli**, İÜHF yay., İstanbul 1979, s. 40

⁴⁴¹ Salih Özbaran; XVI.Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar, **İÜTD**, sa.25, Mart 1971, s. 58

⁴⁴² Nejat Göyünç; Diyarbekir Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı, **İÜTD**, ., Mart 1969, s.27, 33

Musul (1535), Yemen (1540), Cezayir-i Bahri Sefid (1540), Budin (1541) Basra (1546), Van (1548), Tımışvar (1552), Lahsa (1555), Trablugarp (1556), Habeşistan (1557).

Eyalet merkezlerinde yönetim eyalet divanı ile yürütölmekteydi. Divan aynı zamanda bir yerel idare mahkemesi niteliğindedir. Divanda, eyalet kadısı, hazine ve tımar defterdarları, tımar kethüdası, alay beyleri bulunurdu. Divanda yardımcı görevli olarak, çavuşlar, subaşı, asesbaşı, katipler⁴⁴³, tezkireciler bulunmaktaydı.

Beylerbeyi, görev ve yetki bakımından merkezdeki veziriazama benzemektedir. Tevkii Abdurrahman Paşa kanunnamesine göre " Beylerbeyi mutasarrıf oldukları eyaletlerinde saltanat vekilleridir. Cem-i ahkamı icra ile memurdurlar. Rikab-ı humayununda vekil-i mutlak olarak sadrazam hazretleri cem-i memalik-i mahsasa üzerinde nice hakim-ül nafiz-ül emir ise, her beylerbeyi dahi kendi eyaletinde onun gibi hakimdir⁴⁴⁴". Fatih kanunnamesine göre, mal defterdarları, nişancılar, yüksek gelirlı kadılar, sancak beyleri, üzengi ağaları beylerbeyi olabilirlerdi. Gelirleri 800.000-1.200.000 akçe tutarında has tasarruf ederlerdi. Tezkiresiz tımar tevcih edebilirlerdi.

Kanuni döneminden önce ve onun saltanat döneminde beylerbeyi ve sancakbeyleri 10-12 sene görevlerinde kalırlardı. Bu sebeble bölgelerinde sosyal eserler vücuda getirebiliyorlar ve bölgenin iktisadi durumunu düzeltebiliyorlardı. Kanuni dönemde eyaletlerde vezir-vali yoktu, hepsi beylerbeyidir. Bir sancak beyinin beylerbeyi olması için senelik has miktarının en az dört yüz bin akçe olması gerekirdi. Sancakbeyi hası en aşağı iki yüz bin akçe ile başlardı. Merkezdeki yeniçeri ağası, nişancı, mir-i alem, büyük mirahor vs. hizmet erleri beylerbeyi olursa, beş yüz bin ve dört yüz bin akçe ile tayin edilirlerdi⁴⁴⁵.

Eyalet divanın çalıştığı yere Divanhane denirdi. Divana beylerbeyi başkanlık ederdi. Yazı işlerinden ise Divan Efendisi sorumlu idi. Merkezdeki reisülküttab ve nişancının görevini yürütür. Divanda, eyalet merkezinin kadısı, hazine ya da mal defterdarı, tımar defterdarı ve tımar kethüdası bu divanın üyeleriydi. Çavuşlar divan işlerine yardımcı görevlilerdi. Eyalet divanları çalışma şekli ve niteliği bakımından DH'un küçük bir modeli şeklindedir. Eyalet divanlarında alınan kararlardan hoşnut olmayanlar DH'a başvurabilirlerdi.

Alınan kararlar beylerbeyinin buyrulduğuna sunulur ve eyalet defterlerine buyrulduklar kaydedilir. Eyaletin tüm defterleri iki nüsha olarak hazırlanır, orjinalleri

⁴⁴³ BOA, MD, nr.3, 42

⁴⁴⁴ Yalçındağ, agm, s. 32-33

⁴⁴⁵ Hulusi Yavuz, **Kabe ve Haremeyn İçin Yemen`de Osmanlı Hakimiyeti (1517-1571)**, İstanbul 1984, s. 48-49

DH'a yollanır, ikinci nüshaları da eyalet divanında saklanırdı. Eyalet divanında bu defterlerden başka tahrir defteri, hazine-i amire gelir giderlerine ait günlük kayıtların bulunduğu defterler bulunurdu⁴⁴⁶.

Örneğin 1566 senesinde Anadolu beylerbeyi; "Aydın ve Menteşe sancaklarından Sığla sancağına tayin olunan zaim ve sipahilerin tımar defterlerinin mühürlenip bir suretinin Südde-i saadete gönderilmesi, bir suretinin de Sığla sancakbeyinin adamına verilmesi"⁴⁴⁷ hükmüyle görevlendirilmiştir.

Şehzadelerin yönetiminde bulunan eyaletler ya da sancaklardaki divanlar daha çok DH yapısına benzemektedirler. Şehzadeler eyaletlerde birer hükümdar gibi davranırlardı. Ancak bu divanlar DH'un denetimindeydiler. Bu divanlarda nişancı, defterdar, çavuşbaşı reisiüküttap ve kapıcılar kethüdası bulunurdu⁴⁴⁸.

Canberd Gazali isyanında vezir Ferhad paşa komutasında Anadolu, Rum ve Karaman beylerbeyleri görevlendirilmiştir. Rodos seferi esnasında padişaha kütahya'da Anadolu beylerbeyi Kasım Paşa ve Rumeli beylerbeyi Ayas Paşa kuvvetleriyle katıldılar. Uzun süren kuşatmada 24 Eylül'de ki hücumun başarısızlığı üzere Kanuni, suçu Ayas paşa da bulmuş ve O'nun Mısır valiliğine göndermiştir. Bu sırada Mısır valisi Ha'ir Bey vefat etmişti.

İbrahim Paşa'nın katlinden sonra Dulkadriye, Şam, Rum ve Karaman beylerbeyliklerinde değişiklik olmuş ve bazıları azledilmiş, bazıları da yer değiştirmiştir. Dulkadır beylerbeyi Mehmed Paşa, maktul sadrazama yakın olduğu için azledilmiş ve yerine Rüstem Paşa geçirilmiştir. Rüstem Paşa daha sonra Karaman eyaletine atandı. Dulkadır eyaletine ise İlyas Paşa getirildi. Vezir Kasım Paşa uygunsuz hareketlerinden sonra azledilip, Mora sancak beyliğine atandı. İkinci vezir Mustafa Paşa'nın ölümü üzerine yerine üçüncü vezir Lütfi Paşa geçmiş, Rumeli beylerbeyi Mehmed Paşa üçüncü vezir olmuştur. Rumeli beylerbeyliğine ise Hüsrev Paşa getirilmiştir.

Veziriazam İbrahim Paşa, Mısır'dan ayrılırken yerine Hadım Süleyman Paşa'yı bırakmıştı. Bu kişi Mısır'ı 10 yıl süresince idare etti. Irak seferi esnasında padişaha katıldı. Bu sürede ise Mısır'a Hüsrev Paşa tayin edildi. Hüsrev Paşa, görevdeyken Mısır'ın merkeze gönderdiği yıllıkta artış olmuş, Kanuni bunun üzerine zulüm endişesiyle tahkikat yaptırmıştır. Fakat sonuç Hüsrev Paşa lehine çıkmıştır. Padişah yine

⁴⁴⁶ Nejat Göyünç; "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı (Tanzimat'a Kadar)", **Osmanlı Ansiklopedisi**, VI, s. 82

⁴⁴⁷ BOA,MD; nr.5, 973

⁴⁴⁸ Mumcu; age, s. 152-154

de vergi fazlasını kabul etmeyerek vergiyi vakıf işlerinde kullandırmıştır. Hadım Süleyman Paşa 1536-1538 yılları arasında ikinci defa Mısır beylerbeyliğinde bulunmuş, Hind seferine çıkacağı vakit yerine Davut Paşa tayin olunmuştur⁴⁴⁹. Hind Seferi dönüşünde ise kubbealtı vezirliğine getirilmiştir.

Rüstem Paşa, Karaman'dan sonra Diyarbakir'e tayin edilmiş, buradan da Anadolu beylerbeyine atanmıştır. Rum beylerbeyi Bali Paşa Diyarbakir'e tayin oldu.

Kanuni devrinin sonunda şu eyaletler sayılabilir: Rumeli, Bosna, Tamşvar, Budin, Anadolu, Karaman, Ruiye-i Sugra, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Dulkadriye, Erzurum, Şam, Haleb, Trablussam, Rakka, (Urfa), Kars, Çıldır, Trabzon, Kefe, Musul, Diyarbakir, Van, Bağdat, Basra, Lahsa, Yemen, Habeş, Mısır, Trablusgarp, Tunus, Cezayir, Hicaz Şerifliği ve Kırım Hanlığı⁴⁵⁰.

1548-74 tarihli beylerbeyi ve sancakbeyi tevcih defterine göre, bu dönemde göreve gelen 63 beylerbeyinin 37'si beylerbeyliğinden, 15'i sancak beyliğinden gelmiştir. Diğerleri yeniçeri ağası, tevkii, ser-hazinedar, emval nazırı gibi görevlerden gelmişlerdir. Beylerbeyi ve sancak beyi oğullarından da görevlere gelen vardır. 713 sancak beyi tevcihinden 451'i nin eski görevi sancak beyidir. 64'ü sancak beyi ve paşa oğlu, 19'u gönüllüyan ağası, 18'i beyoğlu, , 11'i miralay, 11'i zaim, 7'si kethüda, 5'i kapudan, 4'ü tımar defterdarı, 4'ü yeniçeri ağası, 4'ü azap ağası, 4'ü hassa rüesa, 3'ü beylerbeyi, 3'ü hazine defterdarı, 3'ü tımar kethüdası, 2'si lala, 1'i şehzade'dir. Diğerleri de Acemiyan ağası, Bevvabin ağası, Dergah-ı Al-i ağası, sipahi ağası, ser-kilerciyan, ser çakırcıyan, emval nazırı, mirahur, mir alem , müteferrika... gibi görevlerden gelmişlerdir⁴⁵¹.

XVI.yy.dan itibaren taşradaki ümeranın gelirlerinin yüksek olduğun görmekteyiz. Beylerbeyi ve sancak beyi görev süreleri 1-3 sene arasında değişmektedir. 1555-1556 yıllarında Erzurum beylerbeyinin yıllık geliri 2.189.996 akçe idi. Yemen beylerbeyi Özdemiroğlu Osman Paşa'nın 1570 yılında 28 develik bir kervanının bulunduğu bilinmektedir⁴⁵².

Taşradaki ümeranın gücü giderek artmıştır. Örneğin XVI.yy.da beylerbeylerinin kendilerine ait haslardan elde ettikleri gelirler bir milyon akçe civarında idi. XVII.yy.da ise bu % 1600'lük artışla onaltı milyon akçeyi aşmıştır. Paşanın gelir artışı o dönemin

⁴⁴⁹ Gökbilgin; KSS, s. 91-92

⁴⁵⁰ Gökbilgin; KSS, s.207

⁴⁵¹ Pervin Sevinç, **1548-1574 Tarihli Osmanlı Beylerbeyi ve Sancakbeyleri Tevcih Defteri**, YYLT, İstanbul 1994, s.V-XII

enflasyon hızını (% 500) üçe katlamıştır. Bu durum her açıdan onların otoritelerinin arttığını bize göstermektedir⁴⁵³.

Portekizli gezgin, Antonio Tenreiro, Diyarbakır yönetimi hakkında bilgi vererek " Sultanın egemenliğinde olup yeniçeriler ve tüfenkçiler `den oluşan yaya kuvvetleri bir beylerbeyi tarafından idare ediliyor" demektedir⁴⁵⁴.

b. Sancak

Beylerbeylik, sancaklardan oluşmaktadır. Kanuni döneminin ilk yıllarında Rumeli beylerbeyliğinde 33, Anadolu`da 34, Karaman`da 8, Rum`da 5 sancak bulunmaktaydı. XVI.yy. sonunda sancak sayısı 500`ün üzerindeydi⁴⁵⁵.

Devletin bünyesindeki sancakları, klasik Osmanlı sancakları, yurtluk-ocaklık sancaklar ve hükümet sancaklar olarak sınıflandırabiliriz: Klasik sancaklar, merkezden atanan sancak beyleri tarafından idare edilmekteydi. Yurtluk-ocaklık sancaklar ise bölgenin fethi sırasında hizmet ve itaatlerinden dolayı eski sahiplerine tevcih edilmiş olup, sancak beyliği belli bir ailenin elinde bulunmaktaydı. Bu iki sancak tipinde tahrir yapılmaktaydı. Yurtluk-ocaklık sancaklar Kanunidöneminde hazırlanan Kanunmame Humayun`da şöyle tarif edilir:

"ve bir bahşi dahi ocaklık dur ki, hin-i fetihde ba`zı ümeraya hizmet ve itaatleri mukabelesinde bervech-i te`bid arpalık ve sancak hassı tarikiyla tevcih olunmuşdur.

Erbab-ı divan ve kanun ıstılahında bu makulelere yurdluk ve ocaklık derler. Sancak i`tibar olunur ve sair ümera gibi tabl u `alem sahibleridür. Selatin-i selefden ellerinde olan temessükatları mucibince cidden bunlar azl ü nasb kabul eylemezler. Amma elviye-i saire gibi kura ve mezari`inin mahsulatı tahrir olunmuştur. İçlerinde ze`amet ve tımar vardır. Sefer-i humayun vaki`i oldukça, zuama ve erbab-ı tımarı alay-beyleri ile kendüleri ma`an sair sancak beyleri gibi kangı eyalete tabi`iler ise, beğlerbeyileriyle ma`an konub ve göçüb, sefer hizmetin eda edegelmişlerdir.

ve bunlardan birisi fevt olsa yahud eda-i hizmet eylese, yurdı ve ocağı olmağla, sncağı ve ocağı, evladına ve akrabasına verilir; haricden kimesneye verilü-gelmemiştir. meğer ki, evlad ü akarabası münkariz ola, ol zaman da sancak tasarruf eylemiş bir umur-dide kimesneye verilür. Amma yurdluk ve ocaklık i`tibarı olmaz, belki sair elviye gibi tasarruf olunur⁴⁵⁶."

⁴⁵²Yaşar Yücel; "XVI-XVII.Yüzyıllarda Osmanlı İdari Yapısında taşra Ümerasının Yerine Dair Düşünceler", **Belleten**, XLI, sa. 163, Temmuz 1977, s. 497

⁴⁵³ İ.Metin Kunt; **Bir Osmanlı Valisinin Yıllık Gelir-Gideri 1670-1671**, Boğaziçi Ün.yay., 1981, s. 26-27

⁴⁵⁴ Salih Özbaran; Antonio Tenreiro`nun Osmanlı Topraklarında Yaptığı Gezi Notları (1523-1529), **Tarih İncelemeleri Dergisi**, II, Ege Ün.yay, İzmir 1984, s. 59

⁴⁵⁵ Nejat Göyünç; agm, s. 83

⁴⁵⁶ Orhan Kılıç; **18.Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti`nin İdari Taksimatı Eyalet ve Sancak Tevcihatı**, Elazığ 1997, s.12

Hükümet sancaklarda ise tahrir yapılmamakta, fetih sırasındaki hizmet ve itaatlerinden dolayı eski sahiplerine tevcih edilmiş yerlerdir. Beyine hakim denilmektedir⁴⁵⁷. Kanuni döneminde hazırlanan Kanunname-i Humayun`da hükümet sancaklar şöyle tarif edilir:"...bunlardan ma`ada dokuz hükümet vardır ki, hin-i fetihde hıdmet ü itaatleri mukabelesinde ashanına tevfiz ü temlik olunmuştur. Mülkiyet tariki üzere tefrik ederler. Hatta memleketleri mefruzü`l-kalem ve maktu`ül-kademdir. Ebvab-ı mahsulatı dahil-i defter-i sultani olmamıştır. İçlerinde ümera-i Osmaniyye`den ve kul taifesinden hiç bir ferd yoktur. Cümle kendülere mahsusdur.

Ve bunların ahidnameleri mucibince azl ü nasb kabul eylemezler. Amma cümlesi muti`-i ferman-ı Hazret-i Sultandır. Sair ümera`-i Osmaniyye gibi kangı eyalete tabi`ler ise, beğlerbeğileriyle ma`an sefer eşerler. kavm ü kabile ve başka asker sahibleridir⁴⁵⁸."

Sancak beyi, sancağın en yüksek idarecisi ve maiyyetindeki ehli örfün amiridir. saray görevlileri, ümera çocukları, alaybeyi, zaim, defter kethüdası, tımar ve hazine defterdarları gibi taşra yöneticilerinden seçilirlerdi. Lütfi Paşa`ya göre, yeniçeri ağası, mir-i alem, kapucubaşılar, büyük mir-i ahur, çakırcıbaşı, çarşınırbaşı ve bölük ağaları sancak beyi olabilirlerdi. İdari görevi reyanın güvenliğini sağlamaktı. Askeri görevi ise tımarlı sipahilerin amiri olarak kendi kapı halkı ve zaim, sipahi ve cebelülerle birlikte sefere katılma zorunluluğuydu. Tabi olduğu beylerbeyinin emrinde sefere katılmak zorundadır. Kanuni döneminde sancak beyleri genelde 1-2 yıl gibi görev başında kalmışlardır. İçel sancağında Yunus Beyin yaklaşık 4.5 yıl görev yapmıştır⁴⁵⁹.

Kanuni, çıkacağı seferler öncesinde sefer istikametine göre geride kalan bölgelerde güvenlik çemberi oluşturmaya çalışıyordu. Örneğin Boğdan seferine çıkmadan önce İstanbul`un muhafazasına Aydın ili sancak beyi Ferhad Bey`i, Ege bölgesinin muhafazasına Saruhan sancak beyi şehzade Mustafa`yı, şark hududunun muhafazasına Erzurum beylerbeyi Dulkadırlı Mehmed Han`ı, Ramazan oğullarını da Adana ve İçel bölgesinin ve Anadolu`nun muhafazasıyla görevlendirdi⁴⁶⁰.

Şehzade sancaklarına, Çelebi Sultan Sancağı adı da verilmektedir. Sancakbeyi olarak görev yapan şehzadelere 32 yük 3.200.000 akçelik has verilmekteydi. Konya`da sancak beyi olan Şehzade Selim 5.500.000 akçelik hassa sahipti. Sultanzadeler de

⁴⁵⁷ M.Ali Ünal; "Osmanlı Devleti`nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilatı", **Osmanlı Ans.**, VI, Yeni Türkiye yay.Ankara 1999, s. 115

⁴⁵⁸Orhan Kılıç; **age**, s. 11

⁴⁵⁹ Şenol Çelik; **Osmanlı Taşra Teşkilatında İçel Sancağı (1500-1584)**, YDT, İstanbul 1994, s. 53

⁴⁶⁰ Gökbilgin; KSS, s. 93-94

mirliva olarak sancak tasarruf ederler ve has sahibiydiler. Kara Osman Şah Bey, Kara Mustafa Paşa'nın oğlu ve Kanuni Sultan Süleyman'ın hemşiresinin oğludur. Mora, İnebahtı ya da Bosna sancak beyi olarak görev yapmaktaydı. Peçevi'nin nakline göre ise beylerbeylerden hatta vüzeradan daha çok şöhrete ve güce sahipti.

Kanuni dönemi başlarında Rumeli sancak beyleri 100.000 akçe, Anadolu'da Karaman'da 130.000 akçe almaktaydılar. En yüksek hassı 739.000 akçe olarak Bosna sancak beyi almaktaydı⁴⁶¹. Şehzadeler olayından sonra, şehzadelerin sancağa çıkarılma statülerinde değişiklik yapıldı. Artık, en büyük şehzade sancağa çıkabilecekti. Manisa, veliaht şehzade sancağı seçildi. Böylece veliahtlık sistemine adım atılmış oluyordu⁴⁶².

c.Kaza

Kaza bir kadılık bölgesi olup yetkili amiri kadıdır. Adli görevlerinin yanısıra bölgenin askeri, idari ve mali işlerinde de görev alırlardı. Osmanlı şehrinin idaresi ve yargı görevi merkezi bürokrasisinin bir üyesi olan kadılara aitti. Kadı görev yerine kendi kapı halkı ile gelir ve giderdi.kandilerine ait bir ofisleri olmayıp hangi binaya yerleşirlerse orası mahkeme veya belediye binası sayılırdı⁴⁶³.

Kadılar, hukuki ve şer'i görevlerinin yanında merkezin kendilerine gönderdiği hükümlerin ilgililere tebliği, merkeze maruzatta bulunmak ve diğer devlet daireleri ile yazışmalar yapmakla görevliydi⁴⁶⁴. Esnafın kontrolü, narh uygulanması, beledi işlerle ilgili görevleri vardı. Asayiş konusunda kadıya subaşı, asesbaşı gibi görevliler yardımcı olmaktadır. İdari işlerde yardımcısı ise naib idi. Yapılan işlemler kadı sicillerine kaydolunurdu. Örneğin ev, bahçe, köle gibi önemli satışlarla ilgili anlaşmalar kadı sicillerine kaydolunmaktaydı⁴⁶⁵.

XVI.yy.da Osmanlı kent örgütlenmesinde kadını yanısıra şehremini ve ona bağlı mimarbaşı bulunmaktadır. Şehremini sultanın yapılarının bakımına indirgenmiştir. Bu dönemde şehremini kadının yetkisi ile mimarbaşının teknik bilgisi arasında gelişemeyen kapsamlı bir işlevi olmuştur.Mimarbaşı yapı faaliyetinin yürütür ve dentlerdi⁴⁶⁶.

Belgrad'ın ve Rodos'un fethinden sonra Kanuni ülkedeki bütün kadılara bir fetihname göndererek fethi müjdelemiştir. Sefer ve muhasara hakkında bilgiler edebi bir ifade ile bir çok ayet ve hadislerle süslenerek anlatılmıştır.

⁴⁶¹ Nejat Göyünç; agm, s. 83

⁴⁶² Şerafettin Turan; age, s. 153

⁴⁶³ İlber Ortaylı; **Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği**, Hil yayın, İstanbul 1985, s. 16

⁴⁶⁴ Mustafa Oğuz; **Hüccetlerin Diplomatik Yönden Tahlili (XVII. Yüzyıl)**, İstanbul, s.IV

⁴⁶⁵ Suraiya Faroqhi, "Onaltıncı ve Onyedinci Yüzyıl Kadı Sicillerinde Kaydolunan Ev Satışlarıyla İlgili Belgelerin şekil Açısından Değişimi", **Tarih Boyunca Paleoğrafya ve Diplomatik Semineri**, İstanbul 1988, s.201

Kazanın idari-askeri yönetiminde en önemli yardımcıları arasında subaşını , asesbaşını ve muhtesipi, kale dizdarını sayabiliriz. Subaşı örgütlenmede sancak beyinden sonra kul kökenli bir görevlidir. XVI.yy.ortalarına kadar ataması merkezden yapılırken bu tarihten sonra sancak beyleri tarafından atanmışlardır. Kazanın asayişini sağlamada kadının yardımcısıdır. "Bad-ı hava" adı verilen vergileri toplama⁴⁶⁷, suçluları takip etme, mahkemeye sevk etme, kadının hükümlerini uygulama, verilen cezaları infaz etme, merkezden verilen emirlerin yerine getirme⁴⁶⁸ ...gibi vazifeleri vardı. Asesler de subaşıya bağlı çalışırlar, geceleri kazanın güvenliğinden sorumludurlar. Muhtesip ise belediye işlerinde önemli görevleri vardı. çarşı, pazar ve narh kontrolünden sorumludur.⁴⁶⁹

Dizdar kale komutanı ve buradaki görevlilerin amiridir. Bu görevliler arasında, kethüda, bölükbaşı, topçubaşı, topçu, senktraş (taş kesici), anbari, bevab (kapıcı), neccar (marangoz)...sayılabilir.Mühimme defterlerinde dizdarlara gönderilen pekçok hüküm vardır⁴⁷⁰.

Sancakbeyi ve kadıların arzıyla tayin edilirdi. Göreve tayinlerinde naib ve alaybeyi etkili olabilirdi. Mektupla dizdar olmak isteyenler merkeze başvurabilirlerdi. Kale dışında gezip, kaleyi korumamaları, kale görevlileri ile uyumlu olmamaları durumlarında görevden azledilirdi. Göreve başlarken mühimmat defterindeki teçhizatı teslim alır, görevi biterken de yeni dizdara teslim ederdi. Emrindeki muhafızlara iş yaptırmaya yetkili iken, kale muhafazası dışında emr-i şerif olmadan hizmet teklif edemezlerdi. Dizdar ise sancak beyi ya da beylerbeylerinin devamlı surette seferlerde görevli oldukları düşünüldüğünde şehir yönetimi ve güvenliği dizdarın kontrolündeydi⁴⁷¹.

d. Emirlik

Yavuz Sultan Selim`in Mısır seferiyle memluk idaresine son verişiyile bu devlete bağlı olan bölgeler Osmanlıların eline geçti.Memluk nüfuzundaki Mekke emirliği de Osmanlı hakimiyetini tanımıştır. Mukaddes topraklar olması sebebiyle imtiyazlı bir statüde idi.

⁴⁶⁶ İlhan Tekeli; agm, s. 48-49

⁴⁶⁷ Dündar Aydın; "Osmanlı Devrinde XVI.Yüzyılda Erzurum Beylerbeyi Ayas Paşa`nın Bir Yıllık Bütçesi", OTAM, sa.8, Ankara 1997, s.398

⁴⁶⁸ BOA, MD, nr.3, 50, 71-72,257,311,515, 569

⁴⁶⁹ İlber Ortaylı; **Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti`nde Kadı**, Turhan Kitabevi, Ankara 1994, s.34-38

⁴⁷⁰ BOA, MD, nr.3, 14, 312, 362, 429

⁴⁷¹ Çelik, age, s.65

Memluk döneminin bir uzantısı olarak; Mekke, Cidde, Kızıldeniz iskeleleri ile ilgili işler Mısır beylerbeyliğinin sorumluluğunda idi. Beylerbeyi, merkezle irtibata geçerek duruma müdahale edebilmekteydi.

Kanuni dönemini Hicaz`da Osmanlı hakimiyetinin yerleştiği dönem olarak nitelendirebiliriz. Bu dönemde Mekke emirinin başına buyruk hareket etmesi, Cidde gelirleri üzerindeki söz sahibi olmak istemesi, hacı kabileleri yüzünden çıkan olaylar sebebiyle idari meseleler ortaya çıkmış ve Osmanlı merkez yönetimince idari otorite sağlanmıştır⁴⁷².

e.Voyvodalık

Voyvodalıklar her yıl belli miktar haracı Osmanlı Devleti`ne ödemekte olup voyvoda idaresinde iç işlerinde serbestti.Beylerbeylik statüsündedirler⁴⁷³. Boğdan voyvodalığı 1517 yılına kadar Eflak voyvodalığından sonra gelmekteydi.Eflak beylerinin isyan çıkarması üzerine Boğdan voyvodası devlete sadık kalmıştır. Bu sebeple, 1521 tarihli bir fermanla Boğdan voyvodaları Eflak voyvodalarından daha üstün kılınmışlardır.

Meliklikler de voyvodalık statüsünde idiler. Kuzey Doğu Anadolu sınırında bulunan Gürcü meliklikleri de mahalli beyler tarafından iç işlerinde serbest olarak yönetilmekteydi⁴⁷⁴.

f.Kethüdalık

Osmanlı toplumunda nüfusun büyük çoğunluğu yerleşik bir hayat yaşamaktaydı. Fakat önemli bir kesimi de göçebe hayat yaşamaktaydı. Bu sebeple göçebeler hususi bir idari yapıya sahiptiler. İdari yapıdaki isimlerini merkezi idare ya da merkezi idare bürokratları tarafından verilen bir isimle almaktaydılar. Ankara Yörükleri, Halep Türkmenleri, Boz-ulus gibi. İdari bakımdan bir sancak ya da kaza statüsünde idiler. XVI.yy.ın ikinci yarında Halep Türkmenleri ve Boz-ulus sancak statüsünde, Ankara Yörükleri kaza statüsünde idiler. Böylelikle, devlet hem vergisini düzenli toplayabiliyor hem de göçebeleri merkezi otoriteye itaatli kılıyordu. Ayrıca yerleşik hayata geçiş şartları oluşturuluyordu.

Göçebeler cemaatlere ayrılmıştı. Cemaatler ise kethüdalar tarafından yönetilmekteydiler. Kethüdalar, cemaat ileri gelenlerinin ve ahalinin kararıyla tespit edilir, malların kadısına iletilir, kadı durumu kethüdanın özelliklerini belirterek merkeze

⁴⁷² Feridun M.Emecen; "Hicaz`da Osmanlı Hakimiyetinin Tesisi ve Ebu Nüme", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, sa. 14, İÜEF yay., 1994, s. 88-91

⁴⁷³ BOA, **MD**, nr.3, 92-93, 112, 130

⁴⁷⁴ Orhan Kılıç; age, s. 16

bildir ve onay isterdi. Merkezin onayıyla kethüda görevine başlardı. kethüda cemaatin mükellef olduğu vergiyi toplamakla ve cemaatin düzenini sağlamakla görevliydi. Eğer görevinde yetersiz kalırsa, ahaliye haksızlık ederse ahalinin isteğiyle görevden alınabilirdi. kethüdalık babadan oğula geçebilirdi⁴⁷⁵

Osmanlı şehirlerinde de kethüdalık görevi mevcuttu. Şehir ileri gelenleri, zengin tüccarlardan, esnafın yaşlı ve gün görmüşlerinden , ulema, imam, hatip gibi tanınmış din adamlarından ve tarikat şeyhlerinden oluşmaktaydı. Şehir kethüdaları, özellikle devletle olan ilişkilerde rayanın temsilcisi durumundadır. Bu kişilerin ailelerinden çoğunlukla XVIII.yy.da eşraf ve ayanlar tebellür etmiştir⁴⁷⁶. Bilhassa Doğu vilayetlerinde aşiret ileri gelenleri de bunlar arasında sayılabilir. Bu kimselere ümera-i aşair de denilmektedir. 1526 tarihinde Mardin sancağında 204 ümera-i aşair gösterilmektedir⁴⁷⁷.

B.Adli Bürokrasi

a.Kadılık

Kadılar görev yaptıkları bölgelere göre, sancak-eyalet-kaza kadılıkları olarak ayrılmaktaydılar. Kaza kadılıkları küçük merkezlerdi. Mevleviyet kadılıkları ise İstanbul, Edirne, Sofya, Selanik, Bursa gibi büyük şehir kadılıklarına denilmekteydi. Kaza bölgeleri 20-30 akçadan başlayarak 500 akçaya kadar çıkardı. İstanbul kadısı 500 akça almaktaydı.

Kadı, kaza bölgesindeki adli işlerden sorumludur. yardımcıları, mahkeme katipleri, muhızır başı ve muhızırlardır. Noterlik vazifesini de yürütmekteydiler. Kadılar, mahkemede dürüstlüğüne itimad edilen şehir ahalisinden beş altı kişiyi müşahid olarak bulundurmaktaydılar. Müşahidler şeriye sicili adı verilen defterlerin altını imzalarlardı. Müşahid sayısı davanın önemine göre 30-40 kişiye kadar çıkabiliyordu.

Kadıların görev süreleri çeşitli olabilirdi. Ortalama ise görev süreleri bu dönemde 2-3 yıldır. 1528 tarihinde Anadolu kadılıklarının ihtiva eden bir cetvelde, İzmit kandıra kadısı 12 yıl, Bursa ve Kütahya kadılarının 5 yıl, Antalya ve Eğridir kadılarının 4 yıldan beri görevde buldukları bilinmektedir⁴⁷⁸.

b.Naib

Kadı ve mevalilerin yardımcısı olan naibler kadılar tarafından seçilir ve kadıaskerin onayından geçerdi. Onların özlük işleri de kadılar tarafından

⁴⁷⁵ İlhan Şahin; XVI.Yüzyılda Osmanlı Anadolu Göçebelerinin İdari ve Sosyal Yapısı, **İÜTD**, sa.15, 1997, s. 253-262

⁴⁷⁶ Özer Ergenç; "Osmanlı Klasik Dönemindeki 'Eşraf ve Ayan' Üzerine Bilgiler", **Osmanlı Araştırmaları**, III, İstanbul 1982, s. 105-108

⁴⁷⁷ Nejat Göyünç, **XVI.Yüzyılda Mardin Sancağı**, İÜEF yay., İstanbul 1969, s. 54

yürütülmekteydi. 26 Eylül 1565 tarihli Gerger kadısına gönderilen hüküm naib tayin yetkisine dairdir : " Mektup göndererek Gerger`de yirmi otuz yıldan beri görevde bulunan bir naib ile üç muhızın, subaşına, naiblere ve kadı hizmetkarlarına gammazlık yapmak suretiyle halktan haksız yere mal sızdırdıkları ve ırzlarına tecavüz ettikleri, bu sebeble görevden alınmaları gerektiği hususunda kendisi tarafından arzda bulunulduğu; oysa naib ve muhız gibi görevlileri atama ve görevden alma yetkisinin kadılara ait olduğu; bu hususu biliyor ise niçin yetkisini kullanmayıp arzda bulunduğu bilmiyor ise öğrenmiş olup yetkisini kullanması ve halka zulmeden görevlileri görevden alması⁴⁷⁹"

Naibler kadılar görev başında bulunmadıkları zaman vekalet etmekte, köyleri dolaşarak küçük davalara bakmaktaydılar. Köylülerin verecekleri vergilerin adaletli biçimde toplanması için nezaret etmekteydiler.

Her kaza bölgesi belirli sayıda nahiyeye ayrılmış olup, kadı her nahiyeye vekili olarak bir naib tayin etmekteydi. Örneğin Galata kadılığı üçyüz köydür ve kırk dört yerde naibi vardır. Kadı, naib mahkemesinin kurulduğu yerdeki resimlerin gelirini peşin para karşılığında naibe bırakmaktadır. Bu bir tür bir iltizam sözleşmesidir⁴⁸⁰.

D.Dini Bürokrasi

a.Kaza Müftisi

Osmanlı Devleti`nde her kaza merkezinde müftü bulunmaktaydı. Müftü aynı zamanda şeri esasları bilmesi hasebiyle adli işlerde kadıya da yardımcı olmaktaydı. Müftülük kazadaki bir müderrise tevcih olunabilirdi. Bu sebeble resmi bir görevli değildi ve ayrıca aldığı bir maaşı yoktu. Müftü verdiği fetvalar karşılığında muayyen bir resim almaktaydı. Her kazanın müftüsü, aynı zamanda oradaki imam, müezzın, hatip, müderris vs. ilmiye mensuplarının kethüdası idi. Bu meslek grupları arasındaki ihtilafları hallederdi⁴⁸¹. Kadılar şer`i ve örfi husularda müftünün görüşüne başvurabilirlerdi. Mahkeme işlerinde kadının naipten ayrı en büyük yardımcısı idi.

Osmanlı ceza hukukunda, namazı terk edenlerler ilgili dayak ve para cezası mevcuttu. Bu ceza maddesi Fatih zamanında konulmuştur. Kanuni döneminde Vize kadısına gönderilen fermanda, İbri köyü halkının namazı terk ettikleri, camilerin harabe haline geldiği, bazı imamların Kuran`ı doğru okumayıp, namaz usullerini bilmedikleri belirtilerek önlem alınması gerektiği üzerinde durulmuştur: "Tarik-i salat olanlara tenbih ve tehdit edilip beş vakit namazın kılınması, inad edenlerin şer`ile haklarından

⁴⁷⁸ M.Çetin Varlık;agm, s. 127

⁴⁷⁹ BOA,MD,nr.5,282

⁴⁸⁰ Halil İnalçık; "Adaletnameler", **Osmanlı`da Devlet, Hukuk, Adalet**, Eren yay., İstanbul 2000, s. 107

⁴⁸¹ Mustafa Akdağ; "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", **AÜDTCFD**, XIII, sa.1-2, 1955,s.49

gelinmesi, harap olan mescidleri mütevellilerine tenbih edilip vakıf gelirleri ile tamir ettirilmesi, vakfi olmayan mescidlerden şehirlerdekini mahalle halkının köylerdekini köy halkının tamir ettirilmesi, bu hususta arza muhtaç bir nesne olursa merkeze bildirilmesi, imamlığa uygun olmayanların yerlerine layık olanların atanması için merkeze arz edilmesi. " Ayrıca fermanında namazcı olarak kimsenin tayin edilmemesi emr olunmuştur. Fatih döneminde konulan cezanın takibi için namazcı, yasakçı ismiyle bir görevli tayin edilmişti. Mekezden ya da vilayet kadıları tarafından atanmaktaydı. Ebussuud Efendi, namaz kılmayanlardan alınan paranın helal olmadığını ve kişi namaza başladığında paranın geri verilmesi gerektiğini bildirmişti. Bu sebeple namazcı görevi kaldırılmıştır. Bu vesika bize Osmanlı Devleti'nin hukuk yapısı, örfi hukukun şerileştirilmesi ve dini ibadetin düzenlenmesi hakkında önemli bilgi sunmaktadır⁴⁸².

Yine Uşak kadısına, Karahisar yayaları sancak beği Mehmed'in namaz kılmadığı ve içki içtiğine dair haber üzerine tahkikat yapıp bildirmesi hakkında gönderilen hüküm de dikkat çekicidir⁴⁸³.

E.Askeri Bürokrasi

a.Sancak Beyi

XV.yy. ortalarına kadar sancak beylerinin mülki ve idari işlerden çok, askeri görevleri daha ön plandaydı. Sancak beyleri komuta ettikleri birliklere göre isimlendirilmekteydi: "Atlı (müsellem) Sancakbeyi"⁴⁸⁴, "Yaya (piyade) sancakbeyi" ya da "Tımarlı sipahi sancakbeyi" gibi. Ancak bu tarihten sonra tımarlı sipahi sancak beyi idari-mülki bir amir durumuna yükselmiştir. Yine de askeri yönü ağır basan bir amir konumundadır.

Kanuni döneminde, Rumeli beylerbeyliğinde Kırkkilise sancağında bir müselleman sancak beyi, Anadolu beylerbeyliğinde Kütahya, Aydın ve Bolu'da müselleman; Aydın, Saruhan, Menteşe, Bursa, Ankara, kütahya, Karesi, Hamid, Afyon, Bolu, Sultanönü⁴⁸⁵ ve biga'da piyadegan sancakları ve beyleri bulunmaktadır. Gelirleri 18.000 ile 85.000 akçe arasında değişmektedir. XVI.yy. ortalarına ait idari birimleri gösteren bir defterde, piyadegan livalarının her birinde bir bey bulunurken, müsellem livalarının birkaçı bir beyin idaresinde görülüyor⁴⁸⁶.

⁴⁸² Aydoğan Demir; "Kanuni Sultan Süleyman'ın Terk-i Salat Edenlerle İlgili Fermanı", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, II, Ege Ün.yay., İzmir 1984, s. 46-48

⁴⁸³ BOA,MD, nr. 3, 409

⁴⁸⁴ BOA,MD, nr. 5,1504, 1515

⁴⁸⁵ Halime Doğru; **XVI.Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı**, Afa yay., İstanbul 1992, s. 90

⁴⁸⁶ Nejat Göyünç, agm, s.85

Sancak beyi, sancağındaki tımarlı sipahilerin ve zaimlerin komutanı olup, kendi kapı halkı ve zaim, sipahi ve cebelülerle birlikte seferlere katılmak zorundadır. Ancak üzerinde iltizam bulunan sancak beyleri seferlere katılmayabiliyorlardı⁴⁸⁷. 1552 tarihli bir fermana göre sancakların tımarlı savaş düzeni sancakbeyi, alaybeyi, subaşı, çeribaşı ve sipahiler şeklinde sıralanmıştır⁴⁸⁸.

b.Deryabeyi

Derya beyleri, önceleri sancak beyi olarak adlandırılmaktaydı. Sancaklarındaki tımarlı sipahiler ile kadırgalarıyla deniz seferlerine katılırlar. Yönetimde ve teşrifatta diğer sancak beylerinin haklarına sahiptirler. Kıyı muhafazasıyla görevlidirler. Bölgeleri dahiline giren sahilleri ve tüccar gemilerini korsanlara karşı korumakla vazifelidirler⁴⁸⁹.

c.Alaybeyi

Tımarlı sipahilerin seferdışı zamanlardaki buldukları bölgelerdeki amiridir. Çerisürücü, çeribaşların, bayraktar ve çavuşların üstü, sancak beylerinin altıdır. Sefer vakitlerinde çeribaşlar kazalarda bulunan tımarlı sipahilerle cebelüleri toplayarak alaybeyinin yanına getirirler, alaybeyi ise onları sancakbeyinin bayrağı altına naklelerdi. Asayişin sağlanmasında⁴⁹⁰, kale hizmetlerinde ve tımar erbabına ihtiyaç duyulan mahallerde görev alırlardı. 2 Temmuz 1536'da İçel sancağı alaybeylerinden Mustafa "...mezkur Mustafa bendeleri mahall-i ve layık-i inayet bendeleri olup vilayet-i Karaman'ın benamlarından vacibü'r-reaya bendeleri olmağın liva-i mezbure (İçel) alaybeyiliğın etmek üzere tevcih olunup verildi" şeklinde atanmıştır⁴⁹¹.

Zeamet tasarruf ederlerdi ve serbest tımarlara sahiptirler. Beylerbeyi ya da sancakbeyinin arzıyla tayin edilmekteydiler Kadı ya da beylerbeyi arzıyla da görevlerine son verilirdi. Sancak dahilinde ikamet ederler ve üstün hizmetlerinin karşılığında terakki almaktaydılar.

Tımar arzları doğrudan doğruya ilgilinin arz-i hal sunmasıyla olabileceği gibi sancak alaybeyi tarafından da yapılırdı. Yapılan arzları vezirizam alaybeyinden sorulmasını emrederdi. Bunun üzerine alaybeyi düşüncelerini yazardı⁴⁹².

d.Tımarlı Subaşı

DH tarafından atanırlardı. Eyalet ve sancak merkezlerine bağlı küçük şehir ve kasabaların idare amiri konumundadır. Bölgelerinde beledi işleri de yürütmektedir.

⁴⁸⁷ M.Ali Ünal; **XVI.Yüzyılda Çemişgezek Sancağı**, TTK, Ankara 1999, s.20-22

⁴⁸⁸ Geza David; **16.Yüzyılda Simontornya Sancağı**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s.35

⁴⁸⁹ İdris Bostan; agm, s. 628

⁴⁹⁰ BOA, **MD**, nr. 3, 297, 435

⁴⁹¹ Çelik, age, s. 59

⁴⁹² Halil İnalçık; "Osmanlı Bürokrasisinde Aklam ve Muamelat", **Osmanlı Araştırmaları**, I (1980), s. 2

kadılar gibi kendilerine merkezden hüküm gönderilirdi. Köy subaşılarını atmak ise sancak beyinin göreviydi⁴⁹³. Ancak askeri görevleri daha önemlidir. Sancak beyinden sonra sipahilerin önemli subayı tımarlı subaşısıdır. Serbest dirlik tasarruf ederek sefere cebelüleri ile birlikte katılırlar, serbest olmayan tımar sahipleri, rüsüm-u serbestiye adı verilen vergileri tımarlı subaşılılarıyla paylaşırlardı⁴⁹⁴.

Subaşılar, "bayrak bile kullanmazlar, komutanlar sembol olarak ucunda herhangi bir renkte hayvan kuyruğu bağlı bulunan uzun bir mızrak taşırlar, kendisine bağlı askerlerin tümü de onu bu renk sayesinde tanırırlar. Ve her birinin adamları bir araya toplamak ve gerektiğinde onları muharebeye çağırmak ve gayrete getirmek için kullandıkları büyük bir davul zurnası vardır. Bu komutanlara subaşı denmektedir..."⁴⁹⁵

e.Çeribaşı

Çeribaşı, Osmanlı Devleti'nde müsellemlerin, tımarlı sipahilerin, çingene, yörük, tatar, evald-ı fatihan, voynuk ve akıncı gibi eyalet askeri statüsündeki kuruluşların zabitlerine verilen bir isimdir. Çeribaşılı, müsellemler çeribaşısı, sipahi çeribaşısı, çingene çeribaşısı, yörük-tatar çeribaşısı, evlad-ı fatihan çeribaşısı, voynuk çeribaşısı⁴⁹⁶ olarak isimlendirebiliriz.

Bir nahiyede bulunan tımarlı sipahilerin amiridir. Üst amirleri alaybeyidir. En önemli görevi sefer halinde eskincileri toplamakla yükümlüdür. Sancakbeyi ya da beylerbeyi arzı ile tayin edilmektedirler. Sefere katılmamak, haksız yere para toplamak, görev ihmali gibi sebeplerle görevlerine sancakbeyi ya da beylerbeyi arzı ile görevlerine son verilmekteydi. Tımar tasarruf ederler ve serbest tımar sahibiydiler. Alaybeyi bulunmadığı vakitlerde sipahileri toplayıp sancakbeyi emrine katmaktaydılar. Bunun dışında kale hizmetleri, bölgeyi koruma gibi görevleri vardı. Nahiye esasına göre atanmışlarsa da bazen bir çeribaşı birkaç nahiyeye de bakmaktaydı⁴⁹⁷.

Çoğunlukla tımar bazen de zeamet tasarruf etmekteydiler. 1557 Harput sancağı çeribaşısı 7200 akçelik tımar tasarruf etmekteydi. Topraklarının bulunduğu yerde oturmaktaydılar. Ayrıca arazi sahiplerinden belli resimleri tahsil etmekteydiler. 1541 tarihli çingene livası kanununa göre çeribaşı tımarında çiftçilik yapan yörük, müsellemler,

⁴⁹³ İlhan Yerlikaya; "Tanzimattan Önce Osmanlı Devletinde Belediye Hizmetleri", **Osmanlı Ansiklopedisi**, VI, s. 132

⁴⁹⁴ M.Ali Ünal; agm, s. 121

⁴⁹⁵ Geza David; age, s. 35

⁴⁹⁶ BOA, **MD**, nr.3, 841

⁴⁹⁷ Çelik, age, s. 61-62

canbazan ve tatarlar çeribaşıya 12 akçe, reayadan sayılan yağcı ve küreci taifeleri 22 akçe çift resmi vermekteydiler⁴⁹⁸.

F.Mali Bürokrasi

Eyaletlerdeki mali işler eyalet defterdarları tarafından yürütülürdü. Merkez defterdarlığının küçük bir modeli idiler⁴⁹⁹. Bünyesinde tezkireci, muhasebeci, veznedar...gibi görevliler mevcuttu. Başdefterdara bağlı mal (hazine) defterdarları beylerbeylikte görev yapmaktadırlar. Mal defterdarı beylerbeyinden bağımsız hareket etmektedir. Bu da devletin mali siyasetinin temelini oluşturmaktadır. Mal defterdarının altında ise defter kethüdası vardır. Bunların alt görevlisi ise tımar defterdarlarıdır⁵⁰⁰.

Vilayetlerde tımar işleriyle uğraşan defterdarlara tımar defterdarı denirdi. Tahrir işleminde görev alırlardı. Merkezden onaylanarak gelen defterler Tımar defterdarı tarafından muhafaza edilirdi⁵⁰¹. Seçimlerinde titiz davranılırdı⁵⁰². Mal defterdarı, has ya da zeamet; tımar defterdarı ise zeamet tasarruf etmekteydi.

Kanuni Mohaç seferi öncesinde bazı sancakların tahrir edilmesini istemişti. Bozoklu isyanına sebep olan tahrir işinde sancağın mirliyası Hersekzade Ahmed Paşaoğlu Mustafa Bey, Muslihiddin adında bir kadı ve Katip Mehmed memur idiler. İsyancı başı Süğlün Koca belirlenen vergiye itiraz etmişti ve bu itiraz dikkate alınmamıştı. İsyancılar tahrir görevlilerini öldürmüşlerdi.

Kanuni, Estegon seferinden sonra Budin ve ona bağlı bölgelerin tahririnin yapılmasını emretmiştir. Beylerbeyinin yanında bulunan defterdar, tahrir işiyle görevlendirilmiş ve bu düzenleme 150 yıl kadar geçerliliğini korumuştur.⁵⁰³

III.Kanuni Devri Osmanlı Bürokrasisine Ait Genel Değerlendirme

Kanuni devri devrin tarihçileri tarafından huzurlu günler diye tesmiye edilmektedir⁵⁰⁴. Batılı aydınlar, bu devri mükemmel olarak tanımlamışlar ve monarşilerin kuulması aşamasında Avrupalı devletlere örnek bir sistem olarak tavsiye etmektedirler. Osmanlı siyasetname yazarları (Lütfi Paşa\Asafname, Gelibolulu Mustafa

⁴⁹⁸ Abdülkadir Özcan; "Çeribaşı", *DİA*, VIII, s. 270

⁴⁹⁹ BOA, *MD*, nr.3, 21,164, 306, 317

⁵⁰⁰ Emel Topçu; *Osmanlı İmparatorluğunda Fatih Dönemi Kamu Yönetimi*, Ocak yay,Ankara 1993, s.39-40

⁵⁰¹ BOA, *MD*, nr.3, 307

⁵⁰² Kütükoğlu; agm, s. 96

⁵⁰³ Gökbilgin;age, s. 123

Ali\Nushatü's Selatin, Koçi Bey\Risale, Anonim\Hırzû-l Mülük), ise dönemi mükemmeliğinin yanısıra yozlaşmanın başladığı dönem olarak değerlendirmektedirler. Koçi Bey'e göre Kanuni'nin en önemli hataları : Padişahın bizzat divanda bulunmayı kaldırması⁵⁰⁵, teamüle aykırı olarak hareket edip kullarından İbrahim Paşa'yı birden veziriazam yapması, padişahın kızlarını ve kız kardeşlerini vezir ve beylerbeyleriyle evlendirmeleri ve bunları yüksek görevlere getirmeleri (Rüstem Paşa), iltizam usulü ve süs-şöhretin artması. Bunlara dönemde rüşvetin sisteme sokulması, haremın siyasete girmesi, en iktidarsı oğlu olan Selim'i tahta varis yapması, kanun-u kadime aykırı hareket edilmesi ve şehzade olaylarının delili olarak taşrada merkezi otoritenin zayıflaması, mansıpları ehline tevdi etmemek, haksız aziller⁵⁰⁶.

Kanuni devrinde aristokratik-feodal unsurları etkisiz kılıp, merkezi güçlendirme çabaları karalı biçimde sürdürülmüş ve devlet merkezçiyetçi yapıyı güçlendirmiştir⁵⁰⁷.

Osmanlı Devleti"tarihi bürokratik imparatorluklar" içersinde değerlendirilmektedir. Weber bunu "patrimonyal bürokrasi" olarak tanımlar. Ona göre patrimonyal devlet, idari ve askeri örgütlenmeyi "efendinin şahsi iktidarını genişletmek için sırf ona ait bir araç" haline getirmiştir. Patrimonyalizmin en uç örneği sultanizmdir ve bu geleneksel egemenliği bütünüyle efendinin kişisel bir aracı olan bir idari ve askeri güç olarak kabul eder. Gönül-Budak Solakoğlu, 1453-1600 yılları arasında Weberien bürokrasiye oldukça benzeyen bir örgüt yapısına sahip olduklarını söyler⁵⁰⁸. İnalçık Weber'in görüşünün geçersizliğini ortaya koymuştur: "...Kanuni Süleyman döneminde (1520-1566) Osmanlı bürokrasisi, yalnızca hükümdar kapusunun bir parçası olarak görülmez. kalemler yalnızca kişisel ilişkilere ve hükümdara mutlak bir tabiyete de dayanmıyordu. Ampirik araştırmalar, Osmanlı bürokrasisinin saf bir "patrimonyal" yapıdan, belirlenmiş kural ve usüller ile nispeten "rasyonel" bir sistem içinde çalışan, giderek içe döneük ve özerk bir organizasyona doğru evrildiğini düşündürüyor⁵⁰⁹. " der.

Halil İnalçık, "...reayanın Padişah'ın bir yakınına ait sorunda haksızlığa karşı cesaret etmesi ve idarenin reaksiyonu dikkate değer. Bu nokta Osmanlı devlet idaresinin "keyfi bir

⁵⁰⁴ Selaniki Mustafa Efendi, **Tarih-i Selaniki I**, Haz. Mehmet İpşirli, TTK, Ankara 1999, s. XX

⁵⁰⁵ **Koçi Bey Risalesi**, Haz. Zuhuri Danışman, MEB, İstanbul 1993, s.5

⁵⁰⁶ Kemal Çiçek; "Osmanlı Yönetim Yapısında Yozlaşma ve Siyasetnameler", **Türkiye'de Yönetim Geleneği Kurumlar Sorunlar ve Yeniden Yapılanma**, Ed.Davut Dursun-Hamza Al, İlke yay., İstanbul 1998, s. 31-36; Mehmet Öz; Osmanlı'da 'Çözülme' ve Gelenekçi Yorumcuları, Dergah yay., İstanbul 1997, s.54-56

⁵⁰⁷ A.Ülkü Azrak; "Joseph Von Hammer'in Osmanlı Yönetimi Üzerine Bazı Analizleri", **Dünü Bugünüyle Toplum ve Ekonomi**, sa. 9, Nisan 1996, s. 151

⁵⁰⁸ Gönül Budak-Solakoğlu; "Osmanlı Devlet Örgütünün Weberien Açından İncelenmesi", **AİD**, c.27, sa. 3, Eylül 1994, s.100

⁵⁰⁹ Halil İnalçık; " 'Sultanizm' üzerine Yorumlar: Max Weber'in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplemesi", **Dünü Bugünüyle Toplum ve Ekonomi**, sa.7, Ekim 1994, s.21

patrimonyal sistem" olarak yorumlanamayacağını göstermektedir. Osmanlılarda, adalet ve şikayet sisteminin bürokrasi tarafından yürütüldüğü, Osmanlı bürokrasisinin yerleşmiş kurallar ve göreneklere tabi olduğu, böylece Padişahın veya yakınlarının keyfi tasarruflarını önlemeye çalıştığı unutulmamalıdır⁵¹⁰." der. Matuz`da eserinde yayınladığı şikayet türü belgelerle bunu desteklemektedir⁵¹¹.

İnalcık yine bürokrasiyle ilgili: "...Prensip bakımından Osmanlı ülkesi ve halkı, iktidarını Tanrı`dan alan ve yalnız Tanrı önünde sorumlu patrimonyal, mutlak bir hükümdarın hükmü altındadır. Bununla beraber onun bu iktidarı, nasıl siyasi bir pragmatizm dairesinde kanun, adalet ve ahlak prensiplerine göre icra etme zorunda bulunduğu da bir gerçektir.

Bu esaslar, gerçekte bürokrasiyi, hatta idareye karşı dava hakkı olan reayayı, hükümdar karşısında direnç gösterebilen bir güç durumuna getirmektedir. Adalet anlayışı, haksızlıkları kaldırma çabasıyla ilan edilen adaletnameler, bu durumu açıkca ortaya koymaktadır. Bürokratlar, asker ve ulema ile birlikte hareket ederek bu prensipleri çiğneyen bir hükümdarın saltanatına son verebilir...Bürokrasi; kanunu, yani devlet idaresinde objektif kuralları temsil eden bir kurum olarak, din ve devletin selameti adına hükümdarın karşısına çıkma gücüne sahiptir. Buna karşı hükümdar da bürokratu (veziriazamı) hiçbir kurala bağlı olmaksızın azletmek gücüne sahiptir; böylece iki güç arasında bir dengeden söz etmek mümkündür."der.

Kanuni dönemi Macar sefirlerinden Busbecg, Osmanlı yönetici sınıfını liyakatle başa geçtiğini belirterek şöyle der: " ...Bu koca mecliste tek bir kişi yoktur ki haziz olduğu mevkii ve rütbeyi kendi liyakat ve cesretine borçlu bulunmasın. Hiç kimse filanın neslinden filan falanın soyundan gelmiş olmak dolayısıyla diğerlerinden yüksek bir mevkiye çıkamaz. herkesin vazife ve memuriyeti ne ise ona göre itibar edilir. Bunda dolayı Türkler arasında merasimle üstünlük kavgası yoktur. Herkesin ifa ettiği vazifeye göre tayin edilmiş bir mevkii vardır. herkese sultan bizzat mamuriyet ve vazifesini tevcih eder. Bunu yaparken ne zenginliğe ne anadan doğma babadan gelme asalete bakar, ne de boş ricalara istirhamlara, ne tavsiyelere...Bir namzedin hazi olabileceği, nüfuz ve şhreti hiç nazarı itibara almaz. yalnız liyakatla dirayete bakar, seciye arar, fikri kabiliyet ve istidadı düşünür. İşte herkes istidat, kabiliyet ve bilgi ahlak seciyesine göre tayin edilir. Türkiye`de herkes kendi mevki ve istikbalinin banisidir. En yüksek mevkilere çıkmış olanlar çoğu zaman çobanlıktan yetişmişlerdir...İşte be suretle Osmanlı İmparatorluğunda şekvet ve makam, idari mevkiler, liyakat ve meharetin mükafatıdır. Namussuz, tenbel, atıl, bilgisiz olanlar hiç bir zaman yüksek mevlilere tırmanamazlar. Hakir ve zelil bir halde kalırlar. Osmanlıların neye teşebbüs

⁵¹⁰Halil İnalcık; "Şikayet Hakkı: 'Arz-i Hal ve Arz-i Mahzar`lar", **Osmanlı`da Devlet, Hukuk, Adalet**, Eren yay., İstanbul 2000, s.53

⁵¹¹ Josef Matuz; **Das Kanzleiwesen Sultan Süleymans Des Prachtigen**, Weisbaden 1974, s.129

ederlerse muvaffak olmalarının bütün dünyada hakim bir ırk haline gelebilmelerinin, imparatorluğun hudutlarını boyuna genişletmelerinin sebebi hikmeti budur⁵¹²." der.

XVI.yy.ın seçkin simalarından Gelibolulu Mustafa Ali'nin görevlerini yaükselme aşamalarını incelemek yönetici sınıf hiyerarşisi bakımından bize önemli ip ucu verir: Medrese tahsilinden sonra 20 yaşında iken Kütahya'da Şehzade Selim'e divan katibi olur. Kadılık ve müderrislik isteği ile şehzadeye "Mihr ü Mah" adlı eserini sunar. Ancak isteği reddolunur. Kanuni'ye de bir dilekçe sunarak yüksek makam isteğinde bulunur. Kanuni'den, " efendisi riayet itsün ve şehzade ademleri asitanemden turmayup gitsün" cevabını alır. Şehzadenin lalası Tütüncü Hüseyin Paşa ile geçinemeyerek bu görevden ayrılır ve Şam Beylerbeyi Lala Mustafa Paşa'nın daveti üzerine Şam'a giderek altı yıl divan katipliği yapar (1562-1568). Sonra Mısır beylerbeyi Sinan Paşa'nın divan katipliğine gelir (1568-1569). Yazdığı "Heft-Meclis" adlı eseri Sokullu Mehmed Paşa'ya sunarak yüksek bir mevki bekler. Sonrasında Bosna beylerbeyi Ferhad Paşa'nın yanına divan katibi olur (1570-1571). II.Selim'in vefatına kadar serhad boylarında yaşar. Sultan III.Murad'ın tahta geçmesine şehzadelik döneminden tanışık olmaları sebebiyle çok sevinir ve iyi bir makama gelebilmek için çabalar. Ancak çabaları nafi değildir ve Bosna'ya geri döner.

Vezir Lala Musfafa Paşa, Gürcistan taraflarına tayin edildiğinde Ali'yi münşilikle görevlendirir. Şirvan'ın fethi ile Halep Tımar defterdarlığına tayin edilir (1583). Bu sırada "Cami'ul Buhur Der Mecalis-i Sur" ve "Nusretname" adlı eserlerini III.Murad'a sunar. Ancak bir karşılık göremez. Bilinmeyen bir sebeble Halep tımar defterdarlığından azledilir. 1585'te Erzurum mal defterdarlığına tayin edilir. Oradan Bağdat mal defterdarlığına getirilir. Kısa bir süre sonra bu görevden azledilir ve İstanbul'a döner. 1589 yılında Sivas defterdarlığına gönderilir. Yerine başka birinin atanması ile boşta kalır. 1591'de Lahikatü'l-Hakayık adlı eserini yazar. 1592'de yeniçeri katipliği ve defter eminliği verilir. Bu görevlerde kısa süreli kalır. Azledilince doğum yeri olan Gelibolu'ya gider. Bir süre burada kaldıktan sonra yeniçeri katipliğine getirilir ve sultan III.Mehmed'in 1595 tarihindeki cülus törenine katılır. Bu görevden 200.000 akçe ile emekli olabileceken, Mısır defterdarlığını ister. İsteddiği reddolunur. Bu sırada Kühü'l Ahbar'ı yazmaktadır. Bunun yerine Sivas defterdarlığı ile Amasya sancak beyliği verilir (1595-1596). Eserini 1598'de tamamlar. Müteakibinde kısa süreli Kayseri'de sancak beyliği, Şam beylerbeyliği ve Cidde emirliği görevlerinde bulunur.

⁵¹² G.de Busbecg; **Kanuni Devrinde Bir Sefirin Mektupları (Türk Mektupları)**,Yay.Serdengeçti, İstiklal Matbaası, s.40-41

Son zamanlarında "Mevalidün-Nefais Fi-Kavaidi'l-Mecalis" ve "Halatü'l-Kahire" adlı eserlerini yazar.1600 yılında vefat eder⁵¹³.

Kanuni Sultan Süleyman'ın Bali Beğ'e gönderdiği hattı-humayun devlet adamlarının kademe atlamasının ya da ödüllendirilmesinin ne kadar güç olduğunu bize gösterir. Bali Beğ bir arıza sunarak Kanuni'den "tuğ-ı vezaret" istemiştir. Bali beğ, on sekiz pare kale feth eylediğini, tersaneye otuz bin kızak gönderdiğini ve altmış bin baş yolladığını belirterek bu talebde bulunmuştur. Kanuni ona şöyle cevap verir:

"...Bir tuğ reca eylemişsin Ya Gazi Bali Beğ daha bir tuğ zamanı degüldür Gerçi sen bize bu hizmeti ve eyüligi eyledün Ben dahi senün eyüligün mukabelesinde size üç eyülik eyledük Biri budur ki size Emir ül-Müminin hitabetiyle hitab eyledük İkincisi budur ki sana hil`at-i fahire gönderdük Üçüncüsü hazret-i resul-i Ekrem şall-allahu aleyhi ve sellem Efendimüzün tuğın virdük Seni bu üç nesne ile tazim ü tekrim eyledük Bunların üzerine asla bir ihsan olmaz İmdi sen dahi bu eyüliklerin şükrini yiyine getürmeğesay eylesün ve her işi Allahdan bilesün ve zinhar nefsüne gurur getürmesün Kendü kılıncum ile bu kader memleket feth eyledüm dimeyesün Memleket Allahundur Saniyen Hazret-i peygamberündür salisen emr-i Hakk ile bir halifenündür ve beg olmak iki keffelü bir terazudur Bir keffesi cennet bir keffesi cehennemdür⁵¹⁴..." der.

Osmanlı Devletinde yönetici sınıflandırma sisteminin, Fatih döneminde kurulduğunu görmekteyiz. Kanuni döneminde bilimsel ve teknik sınıflandırma sistemi en olgun seviyesine erişmiştir. Protokol, giyim ve istihkakları sistemize edilmiştir. Kişilerin sahip oldukları özellikler ön planda olup asalete önem verilmemektedir. İhtiyaca göre müesseseleşme ve görevlendirme yapılmaktadır. Bu sistem pekçok Avrupalı devlet tarafından örnek alınmıştır⁵¹⁵.

Osmanlı bürokratik yapısında bürokratların azilleri, aşağılanmaları, idamları...söz konusuysa da teşvik ve ödüllendirme uygulamaları ön plandadır. Öncelikle devlet memuriyeti bir ayrıcalıktır. Kıdem sistemi çalışanları motive etmek açısından yeteri kadar teşvik edicidir. Kıdemler arasında maaş farkı barizdir. 1555-1556 tarihli muhasebe defterlerine göre Darüssade ağasının yevmiyesi 45 kuruş iken, onun alt vazifelisi olan 24 ağanın yevmiyeleri 5'er kuruştur. Maddi ödüllendirme, kıdem

⁵¹³ Gelibolulu Mustafa Ali, **Camî'ul Buhur Der Mecalis-i Sur**, Yay.Ali Öztekin, s. 1-3.Ayrıntılı bilgi için bakz. Cornell H.Fleischer, **Tarihçi Mustafa Ali Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati**, Çev. Ayla Ortaç, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul 1996

⁵¹⁴ Kemal Edb Kürçüoğlu; "Kanuni'nin Bali Beğ'e Gönderdiği Hatt-ı Humayun", **AÜDTCFD**, C.VIII, sa. 1-2, s.226-28

⁵¹⁵ Hayrettin Kalkandelen; **Personel Yönetimi ve Yönetimde Sistemler İlkeler**, Şenyuva Matb. Ankara 1972, s. 89-90

ilerlemesi suretiyle gelir artışı ya da ikramiye verme suretiyle ödüllendirmedi. Maddi ödüllendirmenin yanısıra, manevi ödüllendirmeler de önemlidir. Devlet memurunu göreve başlatma ve terfi sırasında yapılan merasimler, memurlara karşı kullanılan elkablar, padişahın yada bürokratların takdirini kazanma, manevi ödüller arasındadır⁵¹⁶. Katledilen ya da azledilen ümeranın serveti müsadere edilmekteydi. Kanuni'nin veziriazamı Lütfi Paşa bunun yersizliğinden söz etmektedir. Devşirme kökenli ümera malları ister eceliyle ölsün, isterse katledilsin müsadere edilmektedir.

Robert Mantran, Osmanlı yöneticilerinin şöyle değerlendirir: "...yönetim ve imparatorluk hiyerarşisinin yüksek veya düşük noktalarına ulaşmış olan bu memurların tam bir güvenlik içinde olduklarını sanmamak gerekir: Konumları kaygandır, değişken ve çelişkili hususlar içeren, rekabet değişimlerine tabidir; yüksek mertebeden bir kişinin yetki alanı veya koruması altında, çeşitli makamlara yerleştirdiği belli sayıda yanaşması vardır. eğer bu kişi başka bir yere atanır veya azledilirse, bunun arkasından bir değişiklik çağlayanı gelmektedir, çünkü onun yerine gelenin bir yerlere yerleştireceği, koruması altından kişiler vardır. Bu değişikliklerin yansıması yalnızca İstanbul'u etkilemekle kalmamakta, tüm taşra yönetimine yayılmaktadır...Bu durumda Osmanlı memurluk mesleği, talihin darebelerine karşı korunaklı, huzurlu bir hayat güvencesi vermemektedir⁵¹⁷." der.

Kanuni devri, kurumlaşma, sayısal büyüme ve bürokratik mesleğin birleşmesi yönüyle bir dönüm-başlangıç noktası olarak kabul edilmektedir. Merkezdeki bürokratik kadro küçük bir insan grubunu oluşturmaktadır. Ancak, çoğu defa bürokratlar farklı birimlerde çalışabilmekteydiler. Devrin sonlarına doğru, bilhassa maliye ve adli bürokrasisi dikkate değer bir ölçüde gelişti. Mesleğe geçiş yolları sistemleşti. dairelerin hiyerarşik yapıları kuruldu. Bürokratik kadro, önceki dönemlere göre % 100'lük artış gösterdi⁵¹⁸.

Kanuni döneminde bürokrasi, başlı başına bir meslek yolu haline gelmeye başlamış, ilmiyeden bağımsızlaşmıştır. Pekçok kimsenin görev girme umudu olmuştur. İlmiye ve seyfiye dışında kalan kimseler için yeni bir kariyer çizgisi doğdu. Katiplik bir meslek çizgisi haline geldi⁵¹⁹.

SONUÇ

⁵¹⁶ Birol Çetin; "Osmanlı Devlet Yönetiminde Teşvik ve Ödüllendirme", **Osmanlı Ansiklopedisi**, VI, s. 271-275

⁵¹⁷ Robert Mantran; **XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren yay., İstanbul 1991,, s.66-67

⁵¹⁸Cornell H.Fleischer; "Preliminaries To The Study Of The Ottoman Bureaucracy", **Journal of Turkish Studies**, X\1986, s. 135-141

⁵¹⁹ Cornell H.Fleischer, age,s. 232

Kanuni Sultan Süleyman 26 yaşında tahta geçmiş ve 46 yıl saltanat sürmüştür. Saltanat süresince Osmanlı orduları Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarında birçok muharebeler yapmış ve kazanılan zaferlerle imparatorluk arazisi büyük genişlemeler kaydetmiştir. Kumandanlık vasfının yanısıra amme hukukuna saygısıyla devrinde adaleti hakim kılmaya çalışmıştır. Bu durum halkın ve bürokratların kendisine bağlanmasına sebep olmuştur. Kanuni, reayaya verdiği önem ve devlet hizmetindeki görevlilere telkin ettiği sevgi ve saygısıyla büyük itibar ve nüfuz kazanmıştır. Davranışlarının, kararlarının mihenk noktasını devlet menfaati oluşturur. Bu sebeble devlet hayatına Hürrem Sulatın etkisi ve şehzadelerin katli gibi olaylar bile onun hakkındaki müspet kanaati değiştirememiştir.

Kanuni dirayetli ve seçkin bir devlet adamıdır. Döneminde görev alan bürokratları da böyle değerlendirmek gerekir. XVI.yy. da şuurlu ve uyanık bir devlet idaresi mevcuttur. Devlet doğal sınırlarına ulaştırılmıştır. Saltanatı süresince suçsuz biri görevinden azledilmemiştir. Suçlu olan biri ise yeni bir makama verilmemiştir. Vazifeliler uzun süreli görevlerinde kalabilmişlerdir. Bu da istikrarın başlıca sebebidir. Kararlarını düşünüp taşınarak vermiş ve meşveret sistemini iyi uygulamıştır. Bunda itidalli kişiliğinin etkisi büyüktür. Bürokratlarını seçmede başarılıdır. Onları iktidar liyakat ve tecrübe sahibi kimseler arasından seçmiştir.

Klasik Osmanlı kamu yönetim düzeninde, "yetkilerin dağıtılması ve parçalanması" usulü mevcuttur. Yeniçeri ağası doğrudan padişah bağlıdır. Böylece askeri kanat padişahın otoritesinin altındadır. Defterdar ve kadıasker, veziriazamdan bağımsız olarak padişaha bağlıdır. Büyük tımar ve zeamat beylerinin ve önemli memurları veziriazam hükümdarın onayı olmadan atayamamaktadır. Bu yolla padişah merkezi otoritesini uzun zaman koruyabilmiştir.

Devletin kurumlaşmasıyla güçlü bir merkezîyetçi bürokratik gelenek ortaya çıkmıştır. Ordu ile birlikte en güçlü kurum bürokrasidir. Bürokraside kulların hakimiyeti büyüktür. Bürokratik yönetim ekonomil hayatı da denetim altına almış, mutlak bir hakimiyet sağlamıştır. Güçlü sosyal sınıfların bulunmaması bürokrasiyi mutlak egemen siyasal iktidar haline getirmiştir. Ancak klasik dönemde padişah, bürokrasinin hakimidir.

İlk büyük Osmanlı tarihini yazan Hammer Osmanlı bürokrasisini, dönemindeki Avrupa bürokrasisi ile kıyaslayıp Osmanlı bürokrasisini övmektedir. Bürokrasi dili Türkçe'dir. Kanuni döneminde bürokratik işler, üç kurum üzerinde yoğunlaşmıştır: Divan-ı Humayun, Defterdarlık ve Defterhane-i Amire. Bürokratik yapılar aynı çayı

altında ve sistematik çalışmaktaydı. Fazla işlem gerektiren bürokratik işler bile kısa sürede halledilebilmekteydi. Bunda arşiv sistemindeki sistematikliğin rolü büyüktür. Bürolar aynı zamanda kendi memurunu yetiştiren birer okul konumundadırlar. Bürokrasi de çalışanların büyük bir kısmı Türk'tü.

Osmanlı Devleti sahip olduğu geniş, karmaşık, oturmuş sivil ve askeri bürokrasi ile ardılı olan devletlere örneklik ve kaynaklık etmiştir. Osmanlı Devletinde bürokrasi, veziriazamında içinde bulunduğu en yüksekten en aşağı yönetici memurlar halkasıdır. Padişah'tan sonra gelen bütün yöneticiler bükrattır. Padişah, dini ve dünyevi iktidarı temsil eden askeri, sivil ve ilmi bürokrasinin başıdır. Veziriazam ise sivil ve askeri memurların en büyüğü ve yönetimde padişahın vekilidir. Hükümet merkezi olan divanda, veziriazam yürütmenin ve askeri bürokrasinin başıdır. Kadıasker, adli teşkilatı, defterdar sivil idarenin mali kolunu yönetir. Nişancı örfi hukukun başı ve divan bürokrasisinin başıdır.

Kanuni döneminde merkez bürokrasisi, ilmiye sınıfından doğmuş ve bu dönemde daha sonraki yüzyılda kazandığı karmaşık yapıyı taşımamaktadır. Bürokratik görevlere atanabilecek kişi sınırlıdır. Bu sebeple görevlerde geçişlilik oluyordu. Bilhassa bu durum divan ve maliye hizmetlerinde oluyordu. Örneğin Eğri Abdizade sırasıyla Arap ve Acem defterdarlığına, şikk-ı sani defterdarlığına, nişancılığa, başdefterdarlığa, tekrar nişancılığa ve en sonunda sancak beyliğine atanmıştır.

Nişancı divan bürokrasisini, başdefterdar da mali bürokrasiyi yönetiyordu. Nişancı bu dönemde Şeyhülislam Ebussuud Efendiyle uyumlu çalışarak örfi hukukun başı -müfti-i kanun- haline gelmiştir. Koca Nişancı Celalzade'nin bu hususta hizmeti büyüktür. Belge biçimlerinin ve diplomatik usullerin yerleşmesi, kanunnamelerin hazırlanmasını sağlamıştır. Reisiülküttap, defter emini, ve tezkireci divan bürokrasisinin en önemli bürokratlarıdır. Kalemiye DH'a bağlanmış küçük bir grup eğitilmiş kişi niteliğini taşımaktadır. Ancak bu dönemde bürokraside profesyonelleşme çarpıcıdır. Başdefterdarlar da bürokratik işlemleri kurala bağlama eğilimindedirler.

Osmanlı Devleti'nde yönetimin merkezi müesseseleri Klasik dönemde saray ve konaklardır. Saray dışındaki idari mekanlar, bürokratların şahsi tasarrufunda bulunan konaklardır. Konaklar hususi mesken olmanın yanı sıra devlet daireleri olarak da kullanılmaktadır. Bu sebeple klasik dönemde Osmanlı bürokrasisi saraylar ve konaklar bürokrasisi görünümündedir. Konaklar saray merkezli bürokrasinin yardımcı unsurlarıdır.

KAYNAKÇA**A.YAYINLANMIŞ ARŞİV VESİKALARI**

- BOA, **Mühimme Defteri (1558-1560)**, nr.3, Ankara 1993
- BOA, **Mühimme Defteri (1565-1566)**, nr.5, Ankara 1994

B.KAYNAK ESERLER

- Ahmet Resmi Efendi; **Hamiletü'l-Kübera**, Haz. Ahmet Nezihi Turan, Kitabevi, İstanbul 2000
- **Aşıkpaşaoğlu Tarihi**, Haz. Atsız, MEB, İstanbul 1992
- Ayn Ali Efendi; **Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet Taksimatı, Toprak Dağıtımı ve Bunların Mali Güçleri**, Haz. Hadiye Tuncer, Gürsoy Kitabevi, Ankara 1964
- **Budin Kanunnamesi ve Osmanlı Toprak Meselesi**, Haz. Sadık Albayrak, 1001 Temel Eser

- BUSBECC, G.de ; **Kanuni Devrinde Bir Sefirin Mektupları (Türk Mektupları)**,Yay.Serdengeçti, İstiklal Matbaası
- Gelibolulu Mustafa Ali; **Cami`ul Buhur Der Mecalis-i Sur**, Yay.Ali Öztekin
- _____; **Mevaidü'n Nefais fi Kavaidi'l Mecalis**, Haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1978
- Hoca Sadeddin Efendi; **Tacü't Tevarih I**, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bak.yay., Ankara 1992
- İBN HALDUN; **Mukaddime**, Çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB, İstanbul 1990
- İBN KEMAL ; **Tevarih-i Al-i Osman VII.Defter**, Haz.Şerafettin Turan, TTK, Ankara 1954
- **Kanuni Sultan Süleyman Zamanına Aid Kanunname**, Sad. Hadiye Tuncer, Ankara 1988
- **Koçi Bey Risalesi**, Haz. Zuhuri Danışman, MEB, İstanbul 1993
- MEHMED NEŞRİ, **Kitab-ı Cihannüma**, Haz. Faik Reşit Unat-M.A.Köymen, c. I, TTK, Ankara 1987
- MUSTAFA NURİ PAŞA; **Netayic`ül Vukuat**, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi, c.I-II, Sad.Neşet Çağatay,TTK Ankara 1979
- NİZAM`ÜL-MÜLK; **Siyasetname**, trc. M.Altay Köymen, Ankara 1982
- SELANİKİ MUSTAFA EFENDİ, **Tarih-i Selaniki I**, Haz. Mehmet İpşirli, TTK, Ankara 1999
- TURSUN BEY, **Fatih`in Tarihi "Tarih-i Ebul Feth"**, Haz. Ahmet Tezbaşar, 1001 Temel Eser
- VEZİR LÜTFİ PAŞA; **Asafname**, Yurdocağı yay., Ankara 1977
- YUSUF HAS HACİB; **Kutadgu Bilig**, Çev. R.Rahmeti Arat, TTK, Ankara 1988

C.KİTAPLAR

- ABADAN Nermin; **Bürokrasi**, AÜSBF yay., Ankara 1959
- ADIVAR Adnan; **Osmanlı Türklerinde İlim**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000
- AFYONCU, Erhan ; **Osmanlı Devlet Teşkilatında Defterhane-i Amire (XVI-XVIII. Yüzyıllar)**, YDT, İstanbul 1997
- AHISKALI Recep; **XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Reisülküttaplık Müessesesi**, YYLT, İstanbul 1992

- AKDAĞ, Mustafa; **Türkiye`nin İktisadi ve İctimai Tarihi II**, Cem yay., İstanbul 1995
- AKGÜNDÜZ Ahmet; **Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri**, Fey yay., İstanbul 1990
- AKGÜNDÜZ Ahmet ; **İslam Hukukunda Kölelik Cariyelik Müessesesi ve Osmanlı`da Harem**, OSAV, İstanbul 2000
- AKGÜNDÜZ Murat ; **Osmanlı Devletinde Nişancılık**, YYLT, İstanbul 1994
- AKKUTAY, Ülker, **Enderun Mektebi**, Gazi Ün. yay., Ankara 1984
- AKYILMAZ, Sevgi Gül; **Reisülküttab Ve Osmanlı Hariciye Nezaretinin Doğuşu**, YYDT, Konya 1990
- AKTAN, Tahir; **Kamu İdaresi**, Anadolu Ün. yay., Ankara 1987
- ALİ SEYDİ BEY; **Teşrifat ve Teşkilatımız**, Haz. Niyazi Ahmet Banoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser
- ARIKAN, Zeki; **Yakınçağ Avrupa Tarihi Ders Notları**, Ege Ün.yay.
- ARSLANTÜRK, Zeki; **Naima`ya Göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı**, Ayışığı kitapları, İstanbul 1997
- ARTUK İbrahim ; **Kanuni Sultan Süleyman Adına Basılan Sikkeler**, TTK, Ankara 1972
- ATALAR, Münir; **Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları**, Diyanet İşleri Başkanlığı yay., Ankara 1991
- ATEŞ, Toktamış, **Osmanlı Toplumunun Siyasal Yapısı**, Ümit yay., Ankara 1994
- BALTACI, Cahid; **XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri**, İrfan matbaası, İstanbul 1976
- BARANSEL, Atilla; **Çağdaş Yönetim Düşüncesinin Evrimi**, c. I, İÜ yay., İstanbul 1979
- BARTHOLD W-KÖPRÜLÜ M.Fuad ; **İslam Medeniyeti Tarihi**, Diyanet İşleri Başkanlığı yay., Ankara 1977
- **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Md. yay., Ankara 1992
- BAYKAL , Bekir Sıtkı, **Yeni Zamanda Avrupa Tarihi**, TTK, Ankara 1988, c.2

- BAYRAKTAR, Gonca; **Bürokratik Düşünce ve Türk Siyasal Hayatında Bürokrasinin Rolü**, YYLT, Ankara 1993
- BAYSAL Cahide ; XVI.Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetiminde Veziriazmlar ve Siyasi Etkileri, YYLT, Ankara 1994
- BEHAR, Büşra Ersanlı; **İktidar ve Tarih Türkiye`de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)**, Afa yay., İstanbul 1992
- BELDİCEANU Nicoara, **XIV.yüzyıldan XVI.yüzyıla Osmanlı Devletinde Tımar**, Çev. M.Ali Kılıçbay, Teori yay., Ankara 1985
- BÖRTÜCENE İcen-ÇAVDAR Tevfik -DİNÇER Nabi; **Türk Bürokrasisinin Ekonomik-Toplumsal Yapı İçindeki Yeri ve Rolü**, Ankara 1975
- CİN Halil; **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, Kültür Bak.yay., Ankara 1978
- ÇALIŞKAN Filiz ; **Osmanlı Devleti`nde Teşrifat Kalemi ve Teşrifatçılık**, YYLT, İstanbul 1989
- ÇAYLAK, Adem; **Osmanlı`da Yöneten ve Yönetilen Bir Şerif Mardin Çözümlemesi**, Vadi Yay., Ankara 1998
- ÇELEBİOĞLU, Amil; **Kanuni Sultan Süleyman Devri Türk Edebiyatı**, MEB, İstanbul 1994
- ÇELİK Şenol ; **Osmanlı Taşra Teşkilatında İçel Sancağı (1500-1584)**, YDT, İstanbul 1994
- DAVER, Bülent ; **Siyasal Bilime Giriş**, AÜSBF yay., Sevinç Matb., Ankara 1968
- DAVID Geza ; **16.Yüzyılda Simontornya Sancağı**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999
- DİMOCK, Marshall E.; **Amme İdaresinin Prensipleri**, Çev. Nermin Abadan, AÜSBF. yay., Ankara 1954
- DOĞRU, Halime ; **XVI.Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı**, Afa yay., İstanbul 1992
- DOWNEY, Fairfax; **Kanuni Sultan Süleyman**, Çev. Enis Behiç Koryürek,MEB, Ankara 1950
- DURSUN Davut ; **Din Bürokrasisi**, İşaret yay., İstanbul 1992
- _____; **Osmanlı Devleti`nde Siyaset ve Din**, İşaret yay., 1992

- DÜZDAĞ, M.Ertuğrul; **Şeyhülislam Ebuussuud Efendi Fetvalarına Göre Kanuni Devrinde Osmanlı Hayatı**, Şule yay., 1998
- ERYILMAZ, Bilal; **Kamu Yönetimi**, Erkam Matbaacılık, İstanbul 1999
- FRANÇİS Yeorgis ; **Şehir Düştü**, Çev.Kriton Dinçmen, İletişim yay.
- FİNDLEY Carter ; **Kalemiyeden Mülkiyeye**, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul 1996
- _____; **Osmanlı Devleti`nde Bürokratik Reform**, İz ayıncılık, İstanbul 1994
- FİŞEK, Kurthan; **Yönetim**, AÜSBF yay., Ankara 1975
- FLEISCHER Cornell H.; **Tarihçi Mustafa Ali Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati**, Çev. Ayla Ortaç, , Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul 1996
- GİRİTLİ, İsmet; **Kamu Yönetimi Teşkilatı ve Personeli**, İÜHF yay., İstanbul 1979
- GÖKBİLGİN Tayyib ; **XV-XVI.Asırlarda Edirne ve Paşa Livası Vakıflar-Mülkler-Mukataalar**, Üçler Basımevi, İstanbul 1952
- _____; **Kanuni Sultan Süleyman**, MEB, İstanbul 1992
- _____; **Osmanlı Müesseseleri Teşkilatı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış**, Edebiyat Fak. matb., İstanbul 1977
- GÖKMEN, Mustafa ; **Eski Türk Kitabeleri**, Nakışlar yayınevi, İstanbul 1980
- GÖYÜNÇ Nejat , **XVI.Yüzyılda Mardin Sancağı**, İÜEF yay., İstanbul 1969
- GÖZE, Ayferi Göze, **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**, Beta Basın Dağ., İstanbul 1987
- GÜNALAN Rifat; **Osmanlı Bürokrasisinde İradeler ve İradelerin Form Özellikleri**, İstanbul 1997
- GÜNAY Ünver-GÜNGÖR Harun; **Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi**, Ocak yay., İstanbul 1997
- GÜNGÖR, Erol , **İslamın Bugünkü Meseleleri**, Ötüken yay., İstanbul 1987
- HALAÇOĞLU, Yusuf ; **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, TTK, Ankara 1996
- HAMMER, Joseph Von ; **Osmanlı Devleti Tarihi**, VI, Üçdal Neşriyat, İstanbul
- HEPER Metin; **Bürokratik Yönetim Geleneği**, ODTÜ yay., Ankara 1974
- HEPER, Metin; **Modernleşme ve Bürokrasi: Karşılaştırmalı Kamu Yönetimine Giriş**, Türk Sosyal Bilimler Derneği yay., Ankara 1973

- HİZMETLİ, Sabri; **Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar İslam Tarihi**, Yeni Çizgi yay., Ankara 1995
- ITZKOWITZ Norman ; **Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek**, Çev. İsmet Özel, Şule yay., Ankara 1997
- İNALCIK Halil; **Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar**, TTK, Ankara 1995
- KABAKLI, Ahmet; **Bürokrasi ve Biz**, Boğaziçi yay., İstanbul 1976
- KAFESOĞLU, İbrahim; **Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri**, Kültür Bak.yay., İstanbul 1980
- _____; **Selçuklu Tarihi**, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür yay., İstanbul 1972
- _____; **Türk Milli Kültürü**, Boğaziçi yay., İstanbul 1995,
- **Kamu Bürokrasisi**, TÜSİAD yay., İstanbul 1983
- KARAL, Enver Ziya; **Osmanlı Tarihi**, c.V,TTK, Ankara 1995
- KARATEPE Şükrü; **Osmanlı Siyasi Kurumları "Klasik Dönem"**, İşaret yay., İstanbul
- KILIÇ Orhan ; **18.Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı Eyalet ve Sancak Tevcihatı**, Elazığ 1997
- KORTANTAMER, Samira; **Bahri Memluk'larda Üst Yönetim Mensupları ve Aralarındaki İlişkiler**, Ege Ün. Edeb Fak yay., İzmir 1993
- KÖPRÜLÜ, M.Fuad ; **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, Ötüken yay., İstanbul 1981
- KÖYMEN, M.Altay; **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III**, Alp Arslan ve Zamani, TTK, Ankara 1992
- _____; **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, TTK, Ankara 1998
- **Kuran-ı Hakim ve Açıklamalı Meali**, Yay. Suat Yıldırım, İstanbul 1998, 30\ 2-5
- KUNT , İ.Metin ; **Bir Osmanlı Valisinin Yıllık Gelir-Gideri 1670-1671**, Boğaziçi Ün.yay., 1981
- _____; **Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı ümerası ve İl İdaresi**, Boğaziçi yay., İstanbul 1978
- KURAT, Akdes Nimet ; **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Murat yayınevi, , Ankara 1992

- KÜTÜKOĞLU Mübahat; **Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri I (1580-1838)** , Ankara 1974
- LYBYER, Albert Howe; **Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi**, Sarmal yayınevi, Çev. Seçkin Cılızoğlu, İstanbul 2000
- MACHIAVELLİ, **Hükümdar**, Çev. Selahattin Bağdatlı, Sosyal yay., İstanbul 1985
- MANTRAN, Robert; **İslamın Yayılış Tarihi (VII-IX. Yüzyıllar)**, Çev. İsmet Kayaoğlu, AÜİF yay., Ankara 1981
- _____; **XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren yay., İstanbul 1991
- MATUZ, Josef; **Das Kanzlerwesen Sultan Süleymans Des Prachtigen**, Weisbaden 1974
- MERİÇ Ümid ; **Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü**, Ötüken yay., İstanbul 1975
- MİSES, Ludwig Von, **Bürokrasi**, Çev. Feridun Ergin, Cumhuriyet Matb., İstanbul 1947
- MUMCU Ahmet; **Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Humayun**, AÜHF yay., Ankara 1976
- _____; **Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl**, Birey ve Toplum yay., Ankara 1985
- _____; **Tarih İçindeki Genel Gelişimiyle Birlikte Osmanlı Devletinde Rüşvet**, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1985
- MUMCU Ahmet-ÜÇOK Coşkun; **Türk Hukuk Tarihi Ders Kitabı**, AÜHF yay., Ankara 1976
- OCAK Ahmet Yaşar; **Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler**, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul 1998
- OĞUZ Mustafa; **Hüccetlerin Diplomatik Yönden Tahlili (XVII. Yüzyıl)**, İstanbul
- OKANDAN Recai ; **Amme Hukukumuzun Ana Hatları**, Birinci Kitap, İÜHF yay., istanbul 1977
- OKTAY, Cemil; **Yükselen Sistemler Karşısında Türk Siyasal Sistemi ve Kamu Bürokrasisi**, İÜSBF yay., İstanbul 1983

- ONAR Sıddık Sami Onar; **İdare ve İdare Hukuku Bakımından Türkiye'nin İdari ve Hukuki Bünyesinin Geçirdiği İstihaleler ve Bugünkü Durumu**, İstanbul 1956
- ORHUNLU, Cengiz; **Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilatı**, İstanbul 1967
- ORTAYLI İlber; **Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı**, Turhan Kitabevi, Ankara 1994
- _____; **Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği**, Hil yayın, İstanbul 1985
- _____; **Türkiye İdare Tarihi**, TODAİE yay., Ankara 1979
- _____; **Türk İdare Tarihine Giriş**, AÜSBF yay., Ankara 1996
- ÖGEL, Bahaeddin ; **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, c. I , MEB yay., İstanbul 1997
- ÖZ, Mehmet; **Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları**, Dergah yay., İstanbul 1997
- ÖZTUNA Yılmaz; **Büyük Osmanlı Tarihi**, Ötüken yay., cVIII, İstanbul 1994
- SAUVY, Alfred; **Bürolar ve Bürokrasi**, Çev. Yıldızhan Yayla, Gelişim yay., İstanbul 1975
- SAYIN Abdurrahman Vefik ;**Tarih-i Mali**, Maliye Bak. yay., Ankara 2000
- SCHACHT, Josepht; **İslam Hukukuna Giriş**, Çev. Mehmet Dağ-Abdülkadir Şener, AÜİF yay., Ankara 1977
- SEİGNOBOS, Charles, **Avrupa Kavimlerinin Mukayeseli Tarihi**, c.2, trc. Hüseyin Cahid Yalçın, Kanaat Kit., s.276
- ŞAYLAN Gencay; **Türkiye'de Kapitalizm Bürokrasi ve Siyasal İdeoloji**, İletişim yay.
- TANERİ Aydın; **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Vezir-i Azamlık (1299-1453)**, Akademi Kitabevi, İzmir 1997
- _____; **Türk Devlet Geleneği**, MEB yay., Ankara
- TANSEL, Selahattin ; **Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyeti**, MEB, İstanbul 1971
- **THEMA LAROUSSE**, c.I, Milliyet yay
- TİMUR, Taner; **Kuruluş ve Yükseliş Döneminde Osmanlı Toplumsal Düzeni**, AÜSBF yay., Ankara 1979

- TURAN Osman , **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, c.I-II, Nakışlar yayınevi, İstanbul 1979,
- SANDER Oral; **Anka`nın Yükselişi ve Düşüşü, Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme**, AÜSBF yay, Ankara 1987
- SOYSAL İsmail; **Fransız İhtilali ve Türk Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802)**, TTK, Ankara 1999
- TOPÇU, Emel ; **Osmanlı İmparatorluğunda Fatih Dönemi Kamu Yönetimi**, Ocak yay,Ankara 1993
- TURAN, Şerafettin ; **Kanuni Süleyman Dönemi Taht Kavgaları**, Bilgi yayınevi, İstanbul 1997
- UĞUR Ahmet ; **Kemalpaşazade İbn Kemal**, MEB, Ankara 1996
- UZUNÇARŞILI, İ.Hakkı; **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri**, TTK, Ankara 1988
- _____; **Çandarlı Vezir Ailesi**, TTK, Ankara 1986
- _____; **Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal**, TTK, Ankara 1988
- _____; **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı**, TTK, Ankara 1988
- _____; **Osmanlı Tarihi**, c.I, TTK, Ankara 1994
- ÜNAL, M.Ali; **XVI.Yüzyılda Çemişgezek Sancağı**, TTK, Ankara 1999
- _____; **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Isparta 1997
- YAVUZ, Hulusi ; **Kabe ve Haremeyn İçin Yemen`de Osmanlı Hakimiyeti (1517-1571)**, İstanbul 1984
- YILDIZ, Hakkı Dursun, **İslamiyet ve Türkler**, Çağrı yay., İst.1980
- YURDAKUL, İlhami; **Osmanlı Devleti`nde Şer`i Temyiz Kurumları**, YYLT, İstanbul 1996
- YURDAYDIN, Hüseyin; **Kanuni`nin Cülusu ve İlk Seferleri**, TTK, Ankara 1961
- YÜCEL, Yaşar; **Muhteşem Türk Kanuni İle 46 Yıl**, TTK, Ankara 1991
- YÜCEL, Yaşar-SEVİM Ali; **Klasik Dönemin Üç Hükümdarı Fatih Yavuz Kanuni**,TTK, Ankara 1991
- WATT, Montgomery; **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, Çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Umran yay., Ankara 1981

- WEBER, Max; **Sosyoloji Yazıları**, Çev. Taha Parla, İletişim yay., İstanbul 1996

D.MAKALELER

- AFYONCU Erhan; " Tanzimat Öncesi Osmanlı İmparatorluğu`nda Bürokrasi", **Türkiye Günlüğü**, sa. 58, Kasım-Aralık 1999
- AHISKALI, Recep; "Divan-ı Humayun Teşkilatı", **Osmanlı Ans.**, VI
- AKDAĞ, Mustafa; "Osmanlı Devrinde Esas Düzen", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, c.III, sa.4-5
- _____; "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", **AÜDTCFD**, XIII, sa.1-2, 1955
- AKTEPE Münir ; "Osmanlıların Rumeli`de Fethettikleri Çimbi Kalesi", **İÜTD**, c.I, sa.2
- AKTEPE Münir; "Szgetvar Livası Kanunnamesi", **Kanuni Armağanı**, TTK, Ankara 1970
- ARIK Feda Şamil; "Osmanlılarda Kadılık Müessesesi", **OTAM**, sa.8, Ankara 1997
- ARIKAN Zeki ; "Bir Kanunname Sureti", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, III, İzmir 1987
- ARIKAN Zeki ; "Guillaume Postel Ve 'De La Republique Des Turcs' ", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, II, İzmir 1984
- ASRAR, Nisar Ahmed ; "Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Dini Siyaseti ve İslam Alemi", **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, IV, İstanbul 1971
- AŞIKİ Ahmed ; "Osman Gazi`nin Düşü ve Şeyh Edebalı`nın Tabiri", **Türk Kültürü**, XVII\196
- AYDIN Dündar; "Osmanlı Devrinde XVI.Yüzyılda Erzurum Beylerbeyi Ayas Paşa`nın Bir Yıllık Bütçesi", **OTAM**, sa.8, Ankara 1997
- AYDIN, M.Akif; "Osmanlı`da Hukuk", **Osmanlı Devleti Tarihi**, c. II, Feza Gazetecilik, İstanbul 1999
- AZRAK, A.Ülkü; "Joseph Von Hammer`in Osmanlı Yönetimi Üzerine Bazı Analizleri", **Dünü Bugünüyle Toplum ve Ekonomi**, sa. 9, Nisan 1996
- BALTACI, Cahit ; "Hürrem Sultan", **DİA**, XVIII

- BARKAN Ömer Lütfi; "Kanunname", **İA**, c. VI
- _____; "Tımar", **İA**, c. XII/I
- BARTHOLD, W.; "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", **THİTM**, c.I, 1931
- BAYSUN, M. Cavid ; "Ebuussuud Efendi", **İA**, IV
- BERKTAY Halil; " Vizörden Bizans : Haritalarla Düşünmek", **Cogito**, sa.17, Yapı Kredi yay, İstanbul 1999
- "Bizans" mad.; **Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedi**, c.4
- "Bizans İmparatorluğu" mad., **Türk Ansiklopedisi**, c.7, MEB, Ankara 1955
- "Bürokrasi" mad., **Ana Britannica**, c. 5, Ana yay.
- "Bürokrasi" mad., **Yeni Türk Ans.**, c. 2, Ötüken yay.
- "Bürokratlaşma" mad., **Büyük Larousse**, c. 4, Milliyet yay.,
- BARKAN, Ömer Lütfi ; "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilat ve Müesseselerinin Şer`iliği Meselesi", **İÜHFM**, XI, s..3
- BOSTAN, İdris; "XVI-XVII.Yüzyıllarda Osmanlı Tersaneleri ve Gemi İnşa Teknolojisi", **Yeni Türkiye Dergisi**, Osmanlı Özel Sayısı I, 2000
- CEZAR Yavuz ; "Osmanlı Devleti`nin Mali Bürokrasisine Giriş XVIII.Yüzyılda Bab-ı Defterdari", **Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi**, sa. 4, Nisan 1993
- ÇAHA, Ömer ;" Osmanlı`da Sivil Toplum", **AÜSBF Dergisi**, c.49, 1994
- ÇETİN, Birol; "Osmanlı Devlet Yönetiminde Teşvik ve Ödüllendirme", **Osmanlı Ansiklopedisi**, VI
- ÇORBACIOĞLU, Mesude ; "Osmanlı Devlet Teşkilatında Mevcut Kalemler ve Görevleri", **Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri**, İstanbul 1988
- ÇORUH Hakkı Şinasi; "Osmanlı Devletinin Büyük Hükümdarı Orhan Gazi", **Türk Kültürü**, sa.107
- DEMİR Aydoğan; "Kanuni Sultan Süleyman`ın Terk-i Salat Edenlerle İlgili Fermanı", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, II, Ege Ün.yay., İzmir 1984
- DEMİRKENT, Işın; "14.Yüzyıla Kadar Balkan Yarımadasında Bizans Hakimiyeti", **I.Kosova Zaferinin 600. Yıldönümü Sempozyumu**,TTK, Ankara 1992
- ED-DURİ, Abdülazizi; "Divan", **DİA**, c. 9
- EMECEN, Feridun; "Ali`nin 'Ayn' ı: XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Bürokrasisinde Katib Rumuzları", **İÜTD**, yay, sa. 35, 1994

- _____; "Başbakikulu Defterlerine Dair", **Osmanlı-Türk Diplomatığı Semineri**, İstanbul 1985
- _____; "I.Kosova Savaşı'nın Balkan Tarihi Bakımından Önemi", **I.Kosova Zaferinin 600. Yıldönümü Sempozyumu**, TTK, Ankara 1992
- _____; "Hicaz`da Osmanlı Hakimiyetinin Tesisi ve Ebu Nüme", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, sa. 14, İÜEF yay., 1994
- EMECEN Feridun-ŞAHİN İlhan, **II.Bayezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkam Defteri**, TDAV yay., İstanbul 1994
- ERGENÇ Özer; "XVIII.Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mali Nitelikleri", **Journal of Turkish Studies**, X/1986, Cambiridge
- _____; "Osmanlı Klasik Dönemindeki 'Eşraf ve Ayan' Üzerine Bilgiler", **Osmanlı Araştırmaları**, III, İstanbul 1982
- ERÜNSAL İsmail; "Kanuni Sultan Süleyman Devrine Ait Bir İn`amat Defteri", **Osmanlı Araştırmaları**, IV, İstanbul 1984
- Fatih Sultan Mehmed mad., **Osmanlı Tarihi Ans.**, Türkiye Gazetesi yay.
- FAROQHI, Suraiya , "Onaltıncı ve Onyedinci Yüzyıl Kadı Sicillerinde Kaydolunan Ev Satışlatıyla İlgili Belgelerin şekil Açısından Değişimi", **Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri**, İstanbul 1988
- FLEİSCHER Cornell H.; "Preliminaries To The Study Of The Ottoman Bureaucracy", **Journal of Turkish Studies**, X\1986
- GENCER, Ali İhsan ; "Osmanlı Türklerinde Denizcilik", **Osmanlı Ansiklopedisi**, VI
- GENÇ, Reşat; " Karahanlılar", **DGBİT**, c. VI, Çağ yay., İstanbul 1992
- GÖKBİLGİN Tayyib; "Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın İrakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütuhata", **Bellekten**, c.XXI, sa. 83
- _____; "Ebussuud fetvalarında ve XVI.asır şer`iyye sicillatında isbat ve şahadet", **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, İstanbul 1960
- _____; "Hürrem Sultan", **İA**, V/I
- _____; "İbrahim Paşa", **İA**, V/II
- _____; "Kanuni Sultan Süleyman Devrine Ait Bosna ve Hersek İle İlgili venedik Arşivindeki Türkçe Belgeler Hakkında", **İÜTD**, sa.XXXII, Mart 1979

- _____; "Kanuni Sultan Süleyman'ın Macaristan ve Avrupa Siyasetinin Sebeb ve Amilleri, Geçirdiği Safhalar", **Kanuni Armağanı**, Ankara 1970
- _____; "Kanuni Sultan Süleyman'ın Tımar ve Zeamet tevcihi İle İlgili Fermanları", **İÜTD**, sa.22, İstanbul 1967
- _____; "Nişancı", **İA**, IX
- _____; "Orhan Gazi", **İ.A**, c.IX
- _____; "Osman I", **İ.A**, c.IX
- _____; "Sokullu Mehmed Paşa", **İA**
- _____; "Yeni Belgelerin Işığı Altında Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı-Venedik Münasebetleri" **Kanuni Armağanı**, Ankara 1970
- GÖYÜNÇ, Nejat ; "Diyarbakır Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı", **İÜTD**, ., Mart 1969
- GÖYÜNÇ, Nejat; "XVI.Yüzyılda Ruus ve Önemi", **İÜTD**, .,sa.22, Mart 1967
- GÜLER, Ali ; "Türklerde Devlet ve Siyasi Otorite Kavramları", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sa. 24, Şubat 1987
- GÜLTEPE, Necati ; "Osmanlılarda Bürokrasi: Merkezin Yönetimi", **Osmanlı Ansiklopedisi**, VI
- GÜNGÖR Erol; **Tarihte Türkler**, Ötüken yay., İstanbul 1988
- GÜZEL Abdurrahman ; "Kanuni Sultan Süleyman Han'ın Avusturya Devlet Arşivi'nde Bulunan Mektuplarından Bazılarının Muhteviyatı Hakkında", **XI.TTK Bildirileri**, Ankara 1994
- Hammer; "XVIII.Asırda Osmanlı İmparatorluğunda Devlet Teşkilatı ve Bab-ı Ali", **İÜHF Mecmuası**, c.VII, sa.1, 1941
- HEPER, Metin; "Bürokrasi", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ans.**, c. 2, İletişim yay.
- _____; , "Osmanlı Siyasal Hayatında Merkez-Kenar İlişkisi", **Toplum ve Bilim**, Bahar-Yaz 1980
- _____; "Osmanlı-Türk Devletinde Bürokrasinin Siyasal Rolü: Kamu Yönetimi Kuramı Açısından Bazı Gözlemler", **AİD**, c.6, sa.2, Haziran 1973
- HOLT, P.M.; "Mamluk Sultanlığında Devlet Yapısı", Çev. Samira Kortantamer, **Bellekten**, LII\202, 1988

- İNALCIK, Halil; "Adaletnameler", **Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet**, Eren yay., İstanbul 2000
- _____; "İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, Eren yay., İstanbul 1996
- _____; "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Problemi", **Doğu Batı Düşünce Dergisi**, sa. 7, Temmuz 1999
- _____; "Osmanlı Hukukuna Giriş Örfi Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları", **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, Eren yay., İstanbul 1996
- _____; "Osmanlı Bürokrasisinde Aklam ve Muamelat", **Osmanlı Araştırmaları**, I (1980)
- _____; "Osmanlı Padişahı", **AÜSBF Dergisi**, XIII, sa.4
- _____; "Osmanlı'larda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi", **AÜSBF Dergisi**, XIV, Mart 1959
- _____; "Osmanlı Tarihi En Çok Saptırılmış Tek Yanlı Yorumlanmış Tarihtir", **Cogito**, sa.19
- _____; "Reisülküttab", **İA**, c.
- _____; " 'Sultanizm' üzerine Yorumlar: Max Weber'in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplemesi", **Dünü Bugünüyle Toplum ve Ekonomi**, sa.7, Ekim 1994
- _____; "Şikayet Hakkı: 'Arz-i Hal ve Arz-i Mahzar'lar", **Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet**, Eren yay., İstanbul 2000
- _____; "Türk Devletlerinde Devlet Kanunu Geleneği", **Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet**, Eren yay., İstanbul 2000
- İNAN, Abdulkadir; "Orun ve Ülüş Meselesi I Mevki Orun Hukuku", **Makaleler ve İncelemeler**, TTK, Ankara
- İPLİKÇİOĞLU, Bülent; "Anadolu" (Tarih), **DİA**, c.3
- İPŞİRLİ, Mehmet; "Bitik", **DİA**, c. 6
- _____; "Çivizade Muhyiddin Mehmed Efendi", **DİA**, VIII
- _____; "Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik" , **Belleten**, LXI, sa.232, Aralık 1997

- _____; "Osmanlı Devlet Teşkilatı", **Osmanlı Devleti Tarihi**, I ,Feza Gazetecilik yay., İstanbul 1999
- KAFESOĞLU, İbrahim; "Büyük Selçuklu Veziri Nizam`ül-mülk`ün eseri Siyasetname ve Türkçe Tercümesi", **Türkiyat Mecmuası**, XII, İstanbul 1955
- KALKANDELEN Hayrettin ; **Personel Yönetimi ve Yönetimde Sistemler İlkeler**, Şenyuva Matb. Ankara 1972
- KARAL Enver Ziya; "Barbaros Hayreddin Paşa", **İA**, II
- KARATEPE Şükrü ; "Osmanlı`da Din-Devlet İlişkisi", **Osmanlı Ansiklopedisi**, VI
- KAYA, Cemil ; "Genel Hatlarıyla Osmanlı Yargı Teşkilatı", **Yeni Türkiye Dergisi**, **Osmanlı özel Sayısı I**, 2000
- KOCA, Salim ; "Türkiye Selçuklu Devleti`nin Özellikleri", **TDA Dergisi**, sa. 71, Nisan 1991
- _____; "Türkler ve İslamiyet", **Erdem Dergisi**, Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı, TTK, Ank.1996
- KODAMAN, Bayram; "Panottomanizm-Panislamizm-Pantürkizm ve Atatürk", **Cumhuriyetin Tarihi-Fikri Temelleri ve Atatürk**, Isparta 1999
- _____; "Tanzimattan Günümüze Hakimiyet Anlayışında Gelişme", **Cumhuriyetin Tarihi-Fikri Temelleri ve Atatürk**, Isparta 1999
- KOPRAMAN, Kazım Yaşar ; " Memluklar`da Divan", **DİA**, c.9
- KORTANTAMER Samira; "Memluklar`da Devlet Yönetimi ve Bürokrasi", **Tarih İncelemeleri Dergisi** II, Ege Ün. yay., 1984
- KÖPRÜLÜ, M.Fuad; "Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları", **Bellekten**, XXVII
- _____; "Harezşahlar", **İA**, c.
- KÖPRÜLÜ, Orhan F.; "Bahşı", **DİA**, c. 4
- KÖYMEN, M.Altay, "Selçuklu Veziri Nizam`ül-mülk ve Tarihi Rolü", **Milli Kültür.**, Mayıs 1977
- _____; "Türk Tarihinde Kültür Mücadelesi", **Türk Kültürü**, sa.48, Ekim 1966
- KRAMERS, J.H.; "Şeyhülislam", **İA**, XI
- KUNT Metin ; "Devlet, Padişah Kapısı ve Şehzade Kapıları", **Osmanlı Ans.**, VI
- KUNT Metin ; "Kulların Kulları", **Boğaziçi Üniversitesi Dergisi**, sa.3, 1975

- KÜRKCÜOĞLU Kemal Edib ; "Kanuni`nin Bali Beğ`e Gönderdiği Hatt-ı Humayun", **AÜDTCFD**, C.VIII, sa. 1-2
- KÜTÜKOĞLU Mübahat ; "Defterdar", **DİA**, c. 9
- _____; "Osmanlı Diplomatliğinde Birbiri Yerine Geçen Belgeler Arıza-kaime, Tahrirat-Şukka" , **Osmanlı-Türk Diplomatliği Semineri**, İstanbul 1995
- LEVENT, Agah Sırrı; "Siyasetnameler", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi** Dün /Bugün /Yarın, Mayıs 1987
- LEWIS Bernard ; "İslam Devlet Müessesesi ve Telakkileri Üzerinde Bozkır Ahalisinin Tesiri" , **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, c. II, 1958
- _____; "Osmanlı İmparatorluğunun İnhitatu üzerine Düşünceler", **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, III, sa. 1-2, 1960
- MANTRAN, Robert ; "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ve Asya Ticareti", Çev.Zeki Arıkan, **Bellekten**, LI, sa.201, Aralık 1987
- MERÇİL Erdoğan; " Gulam Anadolu", **DİA**, c.XIV
- MERÇİL, Erdoğan; "Sultan Selahaddin Eyyubi`nin Anadolu`daki Türk Devletleriyle Münasebetleri", **Bellekten**, LIV\209, 1990
- NAGY, Gy.Kaldy; "1540`Da Müsellem ve Yaya Ocaklarına Yazılma", Çev.Mehdi İlhan, **Şerafettin Turan Armağanı**, Elazığ 1996
- OCAK Ahmed Yaşar;"Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Bir Osmanlı Heretiği; Şeyh Muhyiddin-i Karamani" , **Bekir Kütükoğlu`na Armağan**, İstanbul 1991
- OCAK, Ahmet Yaşar; "Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Resmi Düşüncesine Karşı Bir Tepki hareketi: Oğlan Şeyh İsmail Maşuki, **Osmanlı Araştırmaları**,X, İstanbul 1990
- OLGUNER Fahrettin; "Türk-İslam Medeniyeti İçinde Akşemseddin`in Yeri", **Akademi Mecmuası**, sa.4, Ekim 1989
- ORHUNLU, Cengiz; "1559 Bahreyn Seferine Aid Bir Rapor",**İÜTD** , ., sa.22, Mart 1967
- ORHUNLU Cengiz ; "Seydi Ali Reis", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, İÜEF yay., sa. 1, Ekim 1970
- "Osmanlı Kanunnameleri", **Milli Tettebbular Mecmuası I**, İstanbul 1331
- OSTROGORSKY Georg; "Bizans İmparatoru ve Hiyerarşik Düzeni", **Cogito**, sa.17, Yapı Kredi yay, İstanbul 1999

- ÖZ, Mehmet; "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Meselesi Üzerinde Bazı Görüşler", **VI. Osmanlı Sempozyumu Bildirileri**, Eylül 1991
- ÖZBARAN, Salih; "XVI.Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar", **Tarih Degisi**, ., sa.25, Mart 1971
- _____; "Osmanlı Tarihi Bakımından XVI.Yüzyılda Portekizli Tarihçiler", **İÜTD**, ., sa.23, Mart 1969
- _____; Portekiz Devlet Arşivi 'Torre Do Tombo' nun XVI Yüzyıl Osmanlı Tarihi için Önemi", Tarih Enstitüsü Dergisi, İÜEF yay, sa. 1, Ekim 1979
- ÖZBUDUN, Ergun; "Etkisi Bugüne Uzanan Osmanlı Mirası ve Ortadoğu'da Devlet Geleneği", **İmparatorluk Mirası**, Haz. L.Carl Brown, İletişim yay., İstanbul 2000
- ÖZERGİN, Kemal; "Solakzade", **İA**,c.X
- ÖZCAN, Abdülkadir; "Altı Bölük", **DİA**, II
- _____; "Birun", **DİA**, VI
- _____; "Çeribaşı", **DİA**, VIII
- _____; "Osmanlı Askeri Teşkilatı", **Yeni Türkiye Dergisi**, Osmanlı Özel Sayısı I, 2000
- ÖZTUNA Yılmaz ;Kanuni'nin Türk ve Dünya Tarihindeki Yeri, **Kanuni Armağanı**, TTK, Ankara 1970
- PAKALIN M.Zeki; "Kazasker", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II**, MEB, İstanbul 1951
- PARKİN, Frank; "Toplumal Tabakalaşma", **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi**, Çev. Mete Tunçay-Aydın Uğur, V yay., 1990
- PARMAKSIZOPLU İsmet ; "Rüstem Paşa", **İA**, IX
- "Roma" mad., **Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi**, Milliyet yay., c.19, İstanbul 1986
- SERTOĞLU, Mithat; "Huzur Mürafaası", **Osmanlı Tarih Lugatı**,Enderun Kitabevi, İstanbul 1986
- SEVCENKO Ihor ; "Entellektüellerin Gözüyle Bizans'ın Çöküşü", **Cogito**, sa. 19
- SHAW, Stanford; **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, c. I, e yay., İstanbul 1982

- SÜMER, Faruk; "Anadolu`da Moğollar", **SAD**, c. I, 1969
- SOLAKOĞLU, Gönül Budak; "Osmanlı Devlet Örgütünün Weberien Açıdan İncelenmesi", **AİD**, c. 27, sa. 3
- SOYSAL İsmail, "Türk-Fransız İlişkileri", **DİA**,c.13,İstanbul 1996
- SUZUKİ Tadaşi ; " Osmanlılarda Organik Bir Yapı Olarak Toplum Görüşünün Gelişmesi", **ODTÜ Geliştirme Dergisi**, 14, 1987
- ŞAHİN İlhan ; "XVI.Yüzyılda Osmanlı Anadoluşu Göçebelerinin İdari ve Sosyal Yapısı", **İÜTD**, ., sa.15, 1997
- ŞAKİROĞLU Mahmut ; "Venedik Devket Arşivi`nde Kanuni Sultan Süleyman Dönemine Ait Yeni Belgeler", **TTKB**,IX., Ankara 1988
- ŞEŞEN Ramazan; "Eyyubiler", **DGBİT**, c.VI
- _____; "Eyyubiler`de Divan", **DİA**, c.9
- T.H; "Vezir", **İA**, XIII
- TANERİ, Aydını, " İlhanlılar`da Divan", **DİA**, c. 9
- TEKELİ İlhan ; "Anadoluda`ki Kentsel Yaşantının Örgütlenmesinde Değişik Aşamalar", **Toplum ve Bilim**, Bahar-Yaz, 1980
- TEMELKURAN, Tevfik; "Divan-ı Humayun Mühimme Kalemi", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, İÜEF yay., Ekim 1975
- TERZİ, Mustafa Zeki; "Gulam", **DİA**, c. XIV
- TURAN, Osman; "İkta", **İA**, c. V
- TURAN Şerafettin ; "Rodos`un Zaptından Malta Muhasarasına", **Kanuni Armağanı**, TTK, Ankara 1970
- ULUÇAY Çağatay; "Kanuni Sultan Süleyman ve Ailesi İle İlgili Bazı Notlar ve Vesikalar", **Kanuni Armağanı**, TTK, Ankara 1970
- UNAN Fahri; "Osmanlı İlmiye Tarikinde 'Paye' li Tayinler Yahut Devlette Kazanç Kapısı", **Belleten**, LXII, sa.233, Nisan 1998
- UZUNÇARŞILI İ.Hakkı; "Buyruldu", **Belleten**, No:19`dan ayrı basım, İstanbul 1941
- _____; "Kanuni Sultan Süleyman`ın Veziriazamı Makbul ve Maktul İbrahim Paşa Padişah Damadı Değildi", **Belleten**, XXIX, sa.114, Nisan 1965
- _____; "Murad I", **İA**, c.VIII

- _____; "On Altıncı Asır Ortalarında Yaşamış İki Büyük Şahsiyet Tosyalı Celalzade Mustafa ve Salih Çelebiler", **Belleten**, XXII\87
- _____; "Tuğra ve Pençeler İle Ferman ve Buyruclulara Dair", **Belleten**, no: 17-18`den ayrı basım, İstanbul 1941
- ÜNAL, Mehmet. Ali; "Osmanlı Devleti`nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilatı", **Osmanlı Ansiklopedisi**, c. VI, Yeni Türkiye yay., Ankara 1999
- _____; "Osmanlı İmparatorluğu`nda Müsadere", **Osmanlı Devri Üzerine Makaleler-Araştırmalar**, Kardelen Kitabevi, Isparta 1999
- VARLIK, M.Çetin ; "Anadolu Eyaleti Kuruluşu ve Gelişmesi", **Osmanlı Ansiklopedisi**, VI
- VEINSTEIN Gilles ; "Osmanlı Yönetimi ve Tercümanlar Sorunu", **Osmanlı Ansiklopedisi**, VI
- YALÇINDAĞ Selçuk , "Kamu Yönetim Sistemimizin Tarihsel Evrimi Üzerine Notlar", **AİD**, c.3, sa. 2, Haziran 1970
- YEDİYILDIZ Bahaeddin; "Osmanlıların Kuruluşunda ve Yükselişinde Rol Oynayan Müesseseler", **Milli Kültür**, Ağustos 1983
- _____; "Osmanlı Toplumunu", **Osmanlı Devleti Tarihi**, c. II, Feza gazetecilik
- YERLİKAYA İlhan; "Tanzimattan Önce Osmanlı Devletinde Belediye Hizmetleri", **Osmanlı Ansiklopedisi**, VI
- YİĞİT, İsmail ; " Emeviler", **DİA**, c. 11
- YILDIZ, Hakkı Dursun; " Abbasiler", **DİA**, c. I
- _____; " Bizans Tarihi", **Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ans.**, c.3, Görsel yay.
- YINANÇ, Mükrimin Halil; "Ertuğrul Gazi", **İ.A**, c.IV
- YÜCEL, Yaşar; "Anadolu Beyliklerinde Devlet Teşkilatı ve Toplum Hayatı", **Belleten**, LIV, sa. 210
- _____; "XVI-XVII.Yüzyıllarda Osmanlı İdari Yapısında taşra Ümerasının Yerine Dair Düşünceler", **Belleten**, XLI, sa. 163, Temmuz 1977
- Walter F.Weiker; "Osmanlı Bürokrasisi : Modernleşme ve Reform", **AİD**, c.6, sa. 1, Mart 1973